

۸۳۸۲

۶۰
C-27

کلیات ابجدی حصہ چہارم

شرح تحفۃ العراقلین

۱۳۱۳

مصنف

میر محمد اسماعیل خان ابجدی

ملک الشعراء دربار والاچاہی مدراس

مرتبہ

محمد حسین محوی لکھنوی

سابق جرنیل لکھنؤ اردو، مدراس یونیورسٹی

اور

محمد یوسف گوکن - ایمر - اے

جرنیل لکھنؤ اردو، مدراس یونیورسٹی

مدراس یونیورسٹی

سالہ ۱۹۵۲ء

فهرست شرح تحفة العراقین

مقدمه

xxxii — ۱ — مقدمه از مرتب

۱ — مقدمه از شارح

۲ — المقالة الاولى وهي تسمي بعراش الطغر و مجالس الذكر

۳ — در خطاب بافتاب بوجه ممدت گوید

۱۰ — در ممدت زر گوید

۱۱ — خطاب بافتاب بوجه ذکوهش

۱۲ — خطاب بافتاب برسمیل معذرت

۱۳ — دعوت عهد المرسلین و امام المتقین احمد مجتبی و محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم

۱۴ — المقالة الثانیة الموسومة بمسارح العقول و منهاج الفحول و در ممدت خود گوید

۱۵ — خطاب بافتاب و قتهنگه در حمل آید

۲۰ — باز آمدن بدر خطاب بافتاب و شرح شکایت خویش

۲۱ — ذکر سطر خویش از شروان بعزیمت ولایت قهستان

۲۱ — فصل در قدح و الهان عراق قهستان و مدح آن - در صفت اخوان دعوت قهستان

۲۲ — در صفت قطام الطريق ولایت قهستان

۲۳ — در صفت ممدت صباغان گوید

۲۳ — در صفت فسیل و رود آب و غیره گوید

K.A-44

Printed at The NURI PRESS LTD.,

54, Main Road,

Royapuram MADRAS

1954

- ۲۵ — در صفت شکارگاه سلطان گوید
- ۲۶ — در صفت غیبه های لشکر سلطان گوید
- ۲۶ — صفت سرا پرده
- ۲۷ — در صفت مبارزان
- ۲۷ — در صفت بارگاه سلطان و خاصگان آن
- ۲۰ — در مدح و ثنای محمود یعنی خواجه جمال الدین مروسی معیار گوید
- ۳۲ — مدح گفتن پرسیل مخاطبه
- ۳۳ — پرسیدن ملک الوزراء خاقانی را از مولد و متشاه او
- ۳۳ — جواب دادن خاقانی ملک الوزراء را
- ۳۵ — سوال کردن ملک الوزراء در سبب آمدن یحیای و جواب دادن خاقانی
- ۳۵ — خصیعت کردن ملک الوزراء خاقانی را و تمویص او بر کعب فضایل
- ۳۶ — در بیان نمودن ملک الوزراء دقایقه گهری و خود ستائی پادشاه را
- ۳۷ — جواب دادن خاقانی ملک الوزراء را
- ۳۷ — ادگشتی دادن ملک الوزراء خاقانی را که نقش نگینش اسماعظم بود
- ۳۷ — باز آمدن خاقانی از عراق بشروان و اطلام یافتن شروان شاه از حقیقت خاتم و طلب نمودن
- ۳۸ — خاتم طلبیدن خاقان
- ۳۹ — جواب دادن خاقانی شروان شاه را
- ۳۹ — غلو کردن شروان شاه در مطالبه خاتم و بهای او قبول کردن و ابا نمودن خاقانی

- ۳۹ — در صفت خاتم و حسد کردن مردمان گوید
- ۴۰ — در معنی کمال یافتن از عقل گوید
- ۴۱ — در معنی طلوع صبح گوید
- ۳۱ — در کیفیت ملاقات حضرت خضر علیه السلام گوید
- ۳۲ — در بیان تفقد کردن و عاطفت نمودن خضر علیه السلام مرغاقانی را
- ۴۵ — در مدح حضرت خضر علیه السلام پرسیل مخاطبه و مقاله
- ۴۵ — جواب دادن خضر علیه السلام
- ۴۷ — ذکر اشعار امام خاقانی که یکی از آن جمع ادا کرده
- ۴۹ — وصیعت کردن خضر علیه السلام خاقانی را بقبول مواظ
- ۴۹ — مواظ و نصایح نمودن خضر علیه السلام خاقانی را
- ۵۰ — سوال کردن خاقانی از مهتر خضر علیه السلام مساهل را از دلایل عقلی
- ۵۲ — جواب دادن خضر علیه السلام و رفع نمودن لجاج و ترغیب دادن بر شریعت و طریقت
- ۵۸ — در ترکی شواغل دنیا و رفع حجابها
- ۵۹ — در محبت حساد گوید
- ۶۲ — انتقال به نعت سید عالم علیه السلام
- ۶۳ — ذکر معراج حضرت رسالت و ناله صلی الله علیه و سلم و صفت جبراق
- ۶۸ — المقالة الثالثة فی وصف بلاد عراق و میدان و مدینه السلام بغداد و مدائیم اصحابها و هی تمامی جمیع الاوقات
- ۷۰ — در صفت دل گوید مشابعت کعبه
- ۷۲ — باز آمدن خاقانی بر سر خطاب یافتن

- ۷۲ — در صفت زمین -
- ۷۳ — تحریص نمودن آفتاب بر سر زمین
- ۷۹ — در صفت لشکر گاه سلطان
- ۸۳ — خطاب با آفتاب و در انتقال از عراق بهمدان گوید
- ۸۵ — در مواظب سادات همدان گوید
- ۸۷ — در مدح مجدالدین خلیل گوید
- ۸۹ — در مدح فرزندان مجدالدین که فخرالدین و عبادالدین نام دارند گوید خطاب با آفتاب
- ۸۹ — در مدح ائمه همدان و ستایش آنان
- ۹۱ — در مدح کافی الدین احمد مفتی عراق گوید که او را امامالدین نیز می گفتند
- ۹۲ — در مدح ملک المشایخ مجدالدین ابوالقاسم بن جعفر قزوینی گوید
- ۹۳ — در مدح مجدالدین ابو جعفر گوید
- ۹۴ — در مدح قدوة المفسرین امامالدین حافظ گوید
- ۹۵ — در مدح علامالدین رازی گوید
- ۹۶ — خطاب با آفتاب انتقال از همدان به بغداد
- ۹۸ — در صفت بغداد
- ۹۹ — در صفت دجله و کرخ بغداد گوید
- ۱۰۰ — در صفت زورق که هر روز دجله روان است
- ۱۰۲ — در صفت حرر خلفا که در بغداد است گوید
- ۱۰۲ — در مدح خلفاء آل عباس گوید
- ۱۰۳ — در صفت خلیفه بغداد گوید -

- ۱۰۷ — در ستایش بغداد گوید
- ۱۰۸ — در ستایش علماء بغداد گوید
- ۱۱۰ — در مدح یوسف دمشقی که شهاب الدین لقب دارد گوید
- ۱۱۰ — در مدح ابن الغل گوید
- ۱۱۱ — در مدح فخرالدین کرمانشاهی امام ابوجویب ضیاء الدین گوید
- ۱۱۲ — در مدح قدوة الائمة عزالدین ابو الفضل محمد سعد اشعری گوید
- ۱۱۳ — المقالة الرابعة في اوصاف الكوفة و مكة و تسمى بموارد الاوراد و غزاین الاوتاد در صفت کوفه گوید خطاب با آفتاب
- ۱۱۵ — در صفت مرقد منور و مشهد معطر امیرالمومنین حضرت مرتضی علی بن ابی طالب کورائه وجهه
- ۱۱۸ — در صفت باده گوید
- ۱۲۰ — در صفت مصنع باده گوید
- ۱۲۱ — در صفت بطما و مکة و هودج و دراهم خاقه گوید
- ۱۲۲ — در صفت آواز درا گوید
- ۱۲۳ — در صفت امرار گاه گوید
- ۱۲۶ — در صفت دشت عرفات گوید
- ۱۲۷ — در صفت صوفیان و فقرای مکه گوید
- ۱۲۹ — در مدح ائمة دین و علماء راشدین گوید
- ۱۳۰ — در صفت غزاة اسلام که مراد از اصحاب است گوید
- ۱۳۱ — در صفت جبل الرحمة گوید

- ۱۳۱ — در صفت مزدلفه گوید
- ۱۳۲ — در صفت مشعرالرامر گوید
- ۱۳۲ — در صفت جبره گوید
- ۱۳۲ — در صفت منا گوید
- ۱۳۳ — در صفت مکه معظمه گوید
- ۱۳۵ — ایضا در حقیقت کعبه گوید
- ۱۳۶ — در صفت حجر الاسود گوید
- ۱۳۷ — در صفت چاه زمزم گوید
- ۱۳۸ — در صفت خاودان گوید
- ۱۳۹ — در صفت صفا و مروه گوید
- ۱۴۰ — در صفت عبره گوید
- ۱۴۱ — مضامین کردن کعبه را و مدح گفتن آن را بر سهیل طرح دیگر
- ۱۴۳ — در صفت کعبه مشتمل بر اشتیاق گوید
- ۱۴۶ — در صفت سواد کعبه گوید
- ۱۴۷ — ایضا در ستایش کعبه گوید
- ۱۴۹ — در مدح حسادان گوید
- ۱۵۱ — در ذکر احکام دروغ آن طائفه که کرده بودند و گفته که خسف و طوفان آب و باد خواهد بود
- ۱۵۲ — در مدح کعبه بطریق خطاب
- ۱۵۳ — الباقیة الخامسة فی وصف مدینة الرسول و نعمت سید المرسلین خاتم النبیین محمد، صطفی صلی الله علیه و سلم و تسمی بحدایق البعدي الی البعدي
- ۱۵۶ — در صفت خفاستان مدینه منوره گوید
- ۱۵۸ — در صفت مدینه منوره گوید

- ۱۶۱ — در ستایش مرقد معظم و تربت مکرم محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم گوید
- ۱۶۲ — خطاب بآفتاب
- ۱۶۵ — فصل ایضا در دعوت پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم این فصل را صیاحه الرحمن خوانند
- ۱۶۶ — فصل ایضا در دعوت پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم
- ۱۷۳ — ایضا در دعوت و ترجمیم جناب مقدس بر دیگر ادبها علیه السلام و این فصل را فضالة الغیب خوانند
- ۱۷۹ — فصل ایضا در ثناء نبوی و این فصل را سبک الخواص خوانند
- ۱۸۰ — فصل اندر عبودیت و خیرم و خضوع خویش گوید
- ۱۸۳ — در استعانت و اذاعت و ترک شرافل دنیا در اثنای دعوت گوید
- ۱۸۴ — فصل در اذاعت و استعانت از حضرت رسالت علیه الصلوة والسلام
- ۱۸۵ — در شرح دادن احوال خویش گوید
- ۱۸۶ — ایضا فی تقریر احوال جمیعاً
- ۱۸۷ — ایضا در حسب حال خود گوید
- ۱۸۸ — ایضا در حسب حال خویش گوید
- ۱۹۲ — در شکایت اهل شروان گوید
- ۱۹۲ — در دعوت نبی علیه السلام گوید
- ۱۹۳ — الباقیة السادسة فی وصف الشام و الموصل و اصحاب هولا الجبل خطاب بآفتاب
- ۱۹۶ — در صفت شام و موصل و مضافات او گوید خطاب بآفتاب
- ۱۹۹ — فصل در حکومت مصر گوید
- ۲۰۱ — فصل در ستایش موصل و جمال الدین حاکم آن گوید

- ۲۰۴ — باز آمدن پسر حدیث و خطاب کردن بآفتاب و تمریض نمودن پسر شام
- ۲۰۵ — خطاب بآفتاب
- ۲۰۸ — در صفت قلم گوید
- ۲۱۰ — در مدح جهان‌الدین ملک الوزراء بطریق مخاطب گوید
- ۲۱۳ — در جهان صعود ستاره شعری و تخلص بملک الوزراء صاحب مرصل
- ۲۱۶ — در بیان اظہار قدرت جمال الدین موصلی گوید
- ۲۲۲ — در مدح شیخ الشیوخ اسلام ضیاء الدین عہدسائی گوید
- ۲۲۶ — فی التصوف
- ۲۲۷ — فی معارف الصوفیہ
- ۲۲۹ — در مدح ملک العلماء رضی الدین خزاعی گوید
- ۲۳۱ — در ترجمیم و تفضیل خود گوید
- ۲۳۲ — در بیان نسبت از طرف جد که نساج بود مشتبل برمفاخرت
- ۲۳۵ — در بیان نسبت از طرف پدر خود که نجار بود گوید
- ۲۳۶ — در بیان نسبت مادر خود که طباخ بود گوید
- ۲۳۹ — در بیان نسبت از طرف عم که طبیب بود گوید
- ۲۴۱ — در حسب حال خود و شکایت زمان و متابعت اغوان گوید
- ۲۴۵ — در مدح پدر خویش ابوعلی نجار گوید
- ۲۴۶ — در ستایش مادر خویش گوید
- ۲۵۰ — در مدح عم خویش که در اهتمام تربیت او بود گوید
- ۲۵۴ — در شرح حقوق عم و بیان تربیت او گوید

- ۲۶۰ — در مدح سید السادات شرف‌الدین محمد بن مطهر هلبوی گوید
- ۲۶۲ — در مدح امام وحید الدین ابن عثمان گوید
- ۲۶۴ — در مدح نجم‌الدین علی سہمگر گوید
- ۲۶۶ — مرثیہ عباد ابو المواہب ابهری گوید
- ۲۶۹ — در قدح ابو العلائم گنجہ می گوید
- ۲۷۶ — باز آمدن پسر حدیث و تخلص کردن بنعت محمد صالح و مدح محمد خجندی
- ۲۷۷ — در مدح صہر الدین محمد اصفہانی گوید
- ۲۸۰ — در مدح برادر صدر الدین کہ اورا جمال الدین محمود خوانند
- ۲۸۱ — در مدح قدوة المشائخ عزالدین محمد قصار گوید
- ۲۸۴ — در مدح سراج الدین علی شیبانی گوید
- ۲۸۴ — در مدح قدوة المشائخ رشید الدین گوید
- ۲۸۵ — باز آمدن پسر حدیث و تخلص نمودن ببہدوخ کہ ابن کتاب باسم او پرداختہ است
- ۲۸۶ — در مدح ملک الوزراء سلطان الحق جمال الدین موصلی و خاتمہ کتاب گوید

مقدمہ

مکہم افضل الدین ابراہیم بن علی شروانی خاقانی فارسی زبان کا مشہور شاعر گزرا ہے۔ اس کے نام کے متعلق تذکرہ نویسوں کا سخت اختلاف ہے کہا جاتا ہے کہ اس کا نام ابراہیم تھا۔ چنانچہ اس کے اس مشہور شعر سے استشہاد کیا جاتا ہے۔

بخران معنی آرائی براہیمہ پدید آمد
ز پشت آذر صنعت علی نجار شروانی

معنی کا قول یہ ہے کہ اس کے پاپ نے اس کا نام بدیل رکھا تھا۔ چنانچہ خاقانی خود کہتا ہے۔

بدل من آمدن اندر جہاں سناکی را
بدین طہل پدر نام من بدیل نہاد

خاقانی کا خسر ابو العلام گنجوی اور اس کے معاصر امیر رشید الدین وطواط نے اسے افضل الدین کے نام سے خطاب کیا ہے۔ چنانچہ ابو العلام کہتا ہے۔

کو اسے افضل الدین اگر راست پرسی بجان عزیزت کہ از تو نہ شادم
امیر رشید الدین وطواط کہتا ہے۔

افضل الدین امیر ملک سخن

شارح رمزماہ یزدانی

محمد بن داؤد بن محمد علوی شادی آبادی نے قصائد خاقانی کی شرح کے مقدمہ میں اس کا نام افضل الدین عثمان بن علی المعروف باسم خاقانی لکھا ہے۔ مگر خاقانی نے کہیں کہیں افضل اور افضل بنی استعمال کیا ہے۔ جس سے ظاہر ہوتا ہے کہ وہ لوگوں میں افضل الدین ہی کے نام سے مشہور تھا۔

ولاحظت خاقانی شروانی میں پیدا ہوا جو بحیرۂ خزر کے مغرب میں پاپ الباب یعنی دو ہفتہ سے ایک سو میل کے فاصلے پر ایک مشہور شہر تھا۔ اور جہاں تقریباً دس صدیوں سے ایک

ايراني خاندان حکومت کرتا چلا آرہا تھا۔ اس کا سنہ ولادت
تھیک طور پر معلوم نہیں ہے۔ بعض تذکرہ نگاروں نے اس
کا سنہ ولادت سنہ ۵۰۰ ہ بتایا ہے۔ مگر جديع الزمان خراسانی
مصنف سخن و سننوں نے اس کی صحت سے اختلاف کیا ہے
اور مختلف قریبوں سے اس بات کو ثابت کیا ہے کہ خاقانی کی
ولادت سنہ ۵۲۰ کے لگ بھگ کسی سال میں ہوئی ہوگی۔

خاندان خاقانی شروان کے ایک معمولی خاندان کا ایک
شرد تھا۔ اس کا دادا جو لاہا تھا۔ باپ بڑھتی کا کار کرتا تھا۔ چچا
ایک عائر، فیلسوف اور طبیب تھا۔ ماں ایک در مسافر دستوری عیسائی
عورت تھی۔ خاقانی نے خود ان کے ان پیشوں کی طرف اشارہ کیا ہے
چنانچہ اپنے دادا عثمان کے متعلق لکھتا ہے۔

جو لامہ نژادم از سور جد

در صنعت من کمال ابجد

اپنے باپ عالی کے متعلق کہتا ہے۔

وز سوی پدر دروگر دان

استاد سخن تراش دوران

اپنے چچا عمر بن عثمان کے متعلق کہتا ہے۔

وز سوی عمر طبیب گوهر

بقراط سخن بد هفت کشور

اپنی ماں مریم کے متعلق لکھتا ہے کہ وہ باورچہن تھی۔

چنانچہ کہتا ہے۔

مستم ز پی غلام جانور

طباخ دسب ز سوی مادر

تعلیم و تربیت خاقانی کا باپ کچھ زیادہ تعلیم یافتہ
نہیں تھا۔ اس کو اپنے پیشہ سے اتنی فرصت نہیں تھی کہ وہ اپنے
لڑکے کی تعلیم و تربیت کی طرف کوئی خاص توجہ کر سکے۔ اس نے
اس کو اپنے بھائی عمر بن عثمان کے حوالہ کر دیا۔ جس نے اس کی

پوری تربیت کرنی شروع کی اور ادب اور دوسرے علوم کی تعلیم
دی۔ باپ اس کے کھانہ پینے، پہنے اوڑھنے اور دیگر اخراجات کا
کفیل تھا۔ چچا اس کی تعلیم کا ذمہ دار تھا۔ خاقانی کی فطری
شعانت کی وجہ سے اس کے چچا کو اس سے بڑی دلچسپی پیدا
ہوگئی تھی۔ خاقانی نے مختلف جگہوں پر اس کے تعلیمی احسانات
کا بہت زیادہ اعتراف کیا ہے۔

خاقانی کے چچا عمر بن عثمان نے شادی نہیں کی تھی اس نے
چالیس برس کی عمر میں وفات پائی۔ اس وقت خاقانی کی عمر
پچیس سال کی تھی۔ چنانچہ خود کہتا ہے۔

چوں چام دلم بکنج در کوفت

سالم در بہست و پنج در کوفت

چوں حید کز اہل نطق بہشمر

از شادی آن بہرہ بہشمر

زیں کلہ بکلہ بقا رفت

زان عالم بود و باز جا رفت

یک عطشہ بداد و روی بنہفت

صد یرمک اللہش ملک گفت

آدجاش نکاح بست حوراء

چل سال عزب دشت این جا

آن کس کہ چنان عروس بیند

بر حق بود از عزب دشمند

آن مہین ہدی ز جام برخاست

نصیبش کہ ضلال داشت بر جا است

خود گور جہان بوسر توان برد

کابلہس بجادہ و بر البشر مرد

خاقانی کو اپنے چچا کی وفات کا بہت بڑا رنج ہوا اس نے
مختلف مرتبہ لکھے ہیں ان میں سے صرف دو مرتبوں کے چند
منتخب اشعار ذیل میں دیے جاتے ہیں۔

گر بقدر شورش دل چشم من بگریستی
 برفل من مرم و ماهی تن به تن بگریستی
 ام دریاها طبع خاقانی که وا مادداز سخن
 کو سفندان مہیں تاہر سخن بگریستی
 مقتداہ حکمت و صدر زمین گز بعداو
 گر زمین را چہر بودی پر زمین بگریستی
 گوہرے بودا و کہ گردوش بناداشی شکست
 جوہرے کو تاہرین گوہر شکن بگریستی
 کاشکہ گردون طریق سوختہ گردن دادہ
 تا پر اہل حکمت و ارباب ظن بگریستی
 او ہماہ بود ہے او قصر حکمت شدہ من
 کر غراب البہن کوتا پر دمن بگریستی
 اہل شروان چرن نگونہ از دریغ او کہ مرم
 گرشنہدہ پر فراز خارون بگریستی

ہاں ام دل خاقانی اگرچہ ستر دہر
 پر تافتنی نیست مشو تافتہ پر تاب
 خط ہر خط عالم کش و در خط مشواز کس
 دل طاق کن از ہستی و پر طاق نہ اسباب
 جاہل ترسد ہر سخن ژرف تو آری
 کف برسہر چہر آمد ہے دادہ بپایاب
 تطہیق سفنگورہ دغیزد ز سخن درہ
 تعلیق و سن باز دیاید زرسن تاب
 کو آندکہ سفندان مہیں بود بہ حکمت
 کو آندکہ عنبر بخش مہیں بود بہ آداب
 کو صدر الفاضل شرف گوہر آدم
 کو کافی دہیں واسطہ گوہر انساب

کو آندکہ ولی نعمت دمن بود و ہر من
 عمر چہ کہ پھر بود خداوندہ پھر باب
 آن فخر من و مفتخر ماضی و اصناف
 آن صدر من و مصدر مستقبل اعقاب
 آن خاتمہ کار مرا خاتمہ دولت
 آن فاکمہ طبع مرا فاکمہ ابواب
 در دولت عمر بود ہمہ مادت طبعہ
 آری ز دماغ است ہمہ قوت اعصاب
 زو دیو گریز شدہ و او داعی انصاف
 زو حکمت ناز شدہ و او منہی البیاب
 زان عقل بدو گفتہ کہ ام عمر عثمان
 ہر عمر غیامی و ہر عمر خطاب

شاعری کا ذوق خاقانی کو بالکل کمسنی ہی سے شعر و سخن کا
 ذوق تھا۔ اس زمانہ میں حکیم ابوالعلاء نظام الدین گنجوی کی
 بڑی شہرت تھی۔ اس کے تقریباً سنہ ۵۲۴ سے شروان میں مستقل
 سکونت اختیار کرلی تھی۔ وہ خاقان اکبر فخرالدین ابوالمہجرا
 منوچہری فریدون شاہ شروان کا درباری شاعر تھا۔ اور اس کے قریب
 بڑی دولت کماٹی تھی۔ خاقانی اور فلکی شروانی کے اس کی شاگردی
 اختیار کی۔ خاقانی کی شعر محبوبی کھانت اور تہزی طبع کی
 وجہ سے ابو العلاء اس کو بہت چاہنے لگا۔ اس کے ایک شفیق باپ کی
 طرح اس کی تربیت کی۔ مال و دولت سے اس کی امداد کی اور
 شروان شاہ کے دربار میں اس کو روشناس کرایا۔ اس سے پہلے
 خاقانی دقایقی تخلص کرتا تھا۔ ابوالعلاء کے خاقان اکبر سے
 خاقانی لقب کرنے کی اجازت طرائی۔ اور پھر کچھ دنوں کے بعد
 اپنی لڑکی سے اس کی شادی کردی۔ یہ دیکھ کر فلکی کو بڑا رشک
 و حسد پیدا ہوا۔ اس کے بھی اپنے استاد ابوالعلاء سے فرزندگی
 میں لیتے کی درخواست کی۔ ابوالعلاء کے اسے بیس ہزار درہم

دئے۔ اور کہا کہ اگر تم چاہو تو اس رقم میں پچاس حسین و جمہول ترک لونگیاں خرید سکتے ہو۔ فلکی یہ رقم لیگر خاموش ہو گیا۔

خاقانی نے شروان شاہ و غیرہ کی تعریف میں بڑے ہر زور قصیدے لکھنے شروع کئے اور اس طرح وہ دربار کے تمام شاعروں پر چھا گیا۔ اس کے سامنے اس کے خسر ابوالعلاء کی شہرت بھی ماند پڑ گئی۔ وہ بڑے بڑے شعراء کو بھی خاطر میں نہیں لاتا تھا۔ جس کی وجہ سے تمام درباری شعراء اس کے مخالف ہو گئے۔

ابوالعلاء کے ساتھ خاقانی کے اختلاف کی اور ایک وجہ یہ بھی معلوم ہوتی ہے کہ خاقانی شافعی تھا۔ وہ دین و مذہب کا بڑا دلدادہ تھا۔ وہ فلسفہ و ہیئت کے قیاسی اصولوں کا سخت مخالف تھا۔ اس کے بر خلاف ابوالعلاء اسماعیلی تھا۔ چنانچہ خاقانی نے جابجا اس کو اسماعیلی ہونے کا طعنہ دیا ہے اور اس کی سخت مذمت کی ہے۔ جب یہ جو بازی زیادہ ہونے لگی تو خود ابوالعلاء نے خاقانی پر اپنے پرانے افسانے جتائے اور لکھا۔

کرام افضل الدین اگر راست پرسی بجان ہزینت کہ از توحہ خادم
دروگر پسر بود ثابت بہ شروان بخاقانیت من لقب پر خادم
بہارے کو ہسپار کردم نکوئی ترا ہمت و مال و شہرت بدادم
چرا حرمت من تداری کہ من خود ترا ہم پھر خواہد ہر اوستادم

مگر خاقانی کو ابوالعلاء سے اتنی سخت مخالفت تھی کہ اس نے اس کی استادی کا کہیں اعتراف نہیں کیا بلکہ اس کو سگ، ملحد، کمینہ، کذاب دزد سخن و غیرہ کے بد نام القاب سے یاد کیا ہے۔ اور اپنی ساری شاعرانہ قابلیتوں کی ترقی کو اپنے چھا کافی الدین ہمر بن عثمان کی نظر تربیت کی طرف منسوب کر دیا ہے۔ خاقانی خود کہتا ہے کہ اس کے چھا نے اس کو حسان العجم کا لقب دیا تھا چنانچہ کہتا ہے۔

چوں دید کہ در هنر تمام حسان عجم بہاد نام

معلوم ہوتا ہے کہ ابو العلاء گنہوی اور اس کے چھا کافی الدین ہمر بن عثمان کے درمیان بھی سخت مذہبی اختلاف تھا۔ چنانچہ خاقانی اپنے چھا کی وفات کے متعلق لکھتے ہوئے کہتا ہے۔

آن عین ہدی ز جامہ پر خاست
خصبش کہ ضلال داشت پر جا است

خود گوی جهان بسر توان بود
کابلیس بہاند و بی البشر مرد

ان اشعار میں خصم اور ایلیم سے اس نے ابو العلاء ہی مراد لیا ہے۔

ابوالعلاء نے سنہ ۵۵۲ھ میں انتقال کیا۔ اس کی وجہ سے خاقانی کو بڑی تکلیفیں پہنچیں۔ ایک شعر میں صاف طور پر اس کو ظاہر کیا ہے کہ تمام مصیبتوں اور تکلیفوں کا جانی مہاشی ابوالعلاء ہی ہے۔ چنانچہ کہتا ہے۔

از لحد حادثات سخت شکستہ دلم
ہستہ خیالم کہ هست این خلل از بوالعلاء

عراق کا سفر خاقانی شروان شاہ کے دربار سے سالانہ تیس ہزار درہم پارہا تھا۔ اس کے علاوہ مختلف قصیدوں پر بادشاہ کی طرف سے انعامات مل رہے تھے۔ اور خلعتیں عطا کی جاتی تھیں۔ مگر ابوالعلاء اور دیگر شاعروں کی جریڈانہ چشمک اور مخالفت کی وجہ سے اس کی زندگی تنگ ہو گئی تھی۔ اور اس لئے اس کے دل میں عراق اور خراسان چلے جانے کی خواہش پیدا ہو گئی تھی چنانچہ ایک جگہ کہتا ہے۔

در ہمت شروان مرا حاصل بہامد ہم دوست
دوست خود نا ممکن است ام کاش بودی آشنا

من حسین وقت و دا املان یزید و بشیر من
روزگار مرا جلد عاشورا پر شروان کر بلا

ابہ عراق اللہ جارج دیگ مشغولہ ہتو
وی خراسان مہرک اللہ سخت مشتاقہ ترا

اسکے علاوہ شروان اور اس کے اطراف میں سخت قحط واقع ہو گیا تھا۔ پارش بالکل نہیں مری تھی۔ پہنچے کے لئے میٹھے پانی کا ملنا دشوار تھا۔ اس کے مقابلے میں عراق ایک سر سبز و شاداب ملک تھا۔ اس نے شروان کو غیر بادشاہ اور قہستان کی پہاڑیوں کو پار کر کے سرزمین عراق میں قدم رکھا۔ تو یہ خطہ ارض اس کی ایک جنت نظر آئے لگا۔

اب صاف طور پر یہ نہیں معلوم ہوتا کہ خاقانی نے عراق کا یہ پہلا سفر کب کیا تھا بعض قصاید سے ایسا اندازہ ہوتا ہے کہ چچا کی وفات سے کچھ پہلے وہ عراق روانہ ہو گیا تھا۔ غالباً یہ سنہ ۵۴۱ء کے قریب ہو سکتا ہے۔ تحفۃ العراقین کی ابتدا میں اس سفر کا ذکر کیا ہے اور لکھا ہے کہ وہ سلطان کے لشکر گاہ میں پہنچا اور درباریوں سے درخواست کی وہ کسی طرح سلطان تک اس کی رسائی کرا دیں۔ مگر کسی نے اس کی بات نہیں قبول کی۔ وہ اسی فکر میں حیران و پریشان پھر رہا تھا کہ ایک دن خواجه جمال الدین اصبہانی موصلی سے ملاقات ہو گئی۔ جو شاہ موصل کا وزیر تھا۔ اور اس زمانہ کا بہت بڑا سخی تھا۔ اور جواد کے نام سے مشہور تھا۔ اس نے خاقانی کا حسب حسب اور پتہ پوچھا اور اس کے یہاں آنے کی عرض دریافت کی۔ خاقانی نے اپنے آنے کا مقصد ظاہر کیا۔ خواجه نے اسے نصیحت کی اور کہا کہ وہ ابھی کامل نہیں ہوا ہے اس کو اپنی شاعری پر جیجا لکھ نہیں کرنا چاہئے۔ بادشاہ کے دربار میں پہنچنے کے لئے علمی قابلیت اور کچھ رسائی پڑی ضرورت ہے۔ بادشاہ بہت ہی دقیقہ رس اور دکتہ فہم آدمی ہے۔ اس لئے خاقانی کو صرف اپنی فارسی وچاندانی پر فخر نہیں کرنا چاہئے۔ بلکہ عربی علوم و فنون میں بھی مہارت پیدا کرنی چاہئے چنانچہ کہتا ہے۔

ناتک عہدی بدی ہمہ روز ہنشیں عرجبت اندر آموز
خامی سری زاد جوم کن رائے چوں پختہ شوی سری عراق آئی

آخر میں خواجه نے خاقانی کو ایک انگوٹھی دیکر شروان لوٹا دیا۔ جس میں اسم اعظم لکھا ہوا تھا۔ اور جس کی بہت سی خصوصیات تھیں۔ جب خاقانی یہ انگوٹھی لیکر وطن واپس آیا اور شروان شاہ کو اس انگوٹھی کی اطلاع ملی تو اس نے خاقانی کو طلب کیا اور کہا کہ یہ انگوٹھی تیرے لئے سزاوار نہیں ہے۔ اس کو تو میرے حوالے کر دے۔ اس کے بدلے میں بہت سا مال اور بڑی جاگیر عطا کرونگا مگر خاقانی نے دینے سے انکار کر دیا۔

خراسان کا قصد چچا کے مرحوم کے بعد خاقانی کا ایک بڑا زبردست سہارا جاتا رہا۔ سارا دربار اس کے مقالہ فیس سے بھرا ہوا تھا۔ اس لئے وہ چاہتا تھا کہ شروان چھوڑ کر نکل جائے۔ اسی وجہ سے وہ عراق گیا تھا۔ مگر وہاں سے نا کام واپس آیا۔ اب ایک مرتبہ وہ خراسان جانے کے ارادے سے نکلا وہ ری تک پہنچا تھا۔ وہاں کے علمائے و سادات نے اس کی بڑی عزت کی۔ مگر وہاں کی آب و ہوا اس نہیں آئی۔ وہ سخت بیمار پڑ گیا اور جب اچھا ہوا تو اس کو بادشاہ ری کی طرف سے خراسان جانے کی اجازت نہیں ملی م اس نے بادشاہ سے تہریز جانے کی اجازت مانگی چنانچہ کہتا ہے۔

از خاص و عام ری ہمہ انصاف دیدہ ام
جور من است ز آب و گل جانگزام ری

میرمن اند و صدر من اند و پناہ من
سادات ری ائبہ ری التقیام ری

ہم لطف و ہم قبول و ہم اکرار یافتہ
ز احرار ری افاضل ری اولیام ری

چوں دوست رخصتہ سری خراسان شدی مرا
ہم باز پس شوم کشم من بلاہ ری

گر باز رفتنم سوی تبریز اجازت است
شکر آگاہ گویم از کرم پادشاه ری

لیکن ایک دوسرے قصیدے سے معلوم ہوتا ہے کہ اس کو
تبریز واپس جانے کی بھی اجازت نہیں ملی۔ اس نے خراسان
جانے کے لئے حکام اور اہل کاروں کو رشوت بھی دی اور اپنے پاس
کی پوری رقم کو خرچ کر دیا۔ اس کے باوجود وہ اپنے مقصد
میں کامیاب نہیں ہوا۔ چنانچہ ایک طویل قصیدہ میں کہتا ہے۔

چہ سبب سوی خراسان شدنم نگذارند
عندلہم بگلستان شدنم نگذارند

چہ اساعت زمین آمد کہ درین تشنہ ملی
بسوی مشرب احسان شدنم نگذارند

من مہم رفتنم تازی مہم وہ شادان دل
دل ندادست کہ شادان شدنم نگذارند

بہر فردوس خراسان بدر دوزخ ری
چہ دشمنم کہ پناہ شدنم نگذارند

قید بہ غائدہ بونہم ری و من قید دشمن
کہ سوی کعبہ باہمان شدنم نگذارند

روضہ پاک رضا دیدن اگر طعمان شد
شاید از پردہ طعمان شدنم نگذارند

از وطن دورم و امید خراسان ہر نیست
کہ بدانی مقصد گہان شدنم نگذارند

فتنہ از من چہ خوبہ کہ مرا دانش و دین
دو رقیب اند کہ فتنان شدنم نگذارند

تس جاد و غم جان داور و این ہر دو سبب
بخراسان سوی انہوان شدنم نگذارند

گھر فرمان شد ہندم بخراسان رفتن
ہم بہ تبریز بفرمان شدنم نگذارند

از پی دین بدوچا مکتب و دوکان دارم
نہ بکتب نہ بدوکان شدنم نگذارند

مرچہ اندوختنم این طاقت را رشوہ دہم
پیو کہ در راہ کروکان شدنم نگذارند

ناگزیر است مرا طبع موران دادن
زانکہ موران بسرکان شدنم نگذارند

ایسا معلوم ہوتا ہے کہ وہ ری سے شروان واپس آگیا۔ مگر
خراسان جانے کی تھا اس کے دل میں باقی رہ گئی تھی۔ اس کے وہاں
جانے کا ایک مقصد طوس میں حضرت امام رضا علیہ السلام کے روضہ
القدس کی زیارت کرنا تھا۔ اس کے علاوہ وہ امام محمد باقر
ابوسعد محمد بن یحییٰ نیشاپوری شافعی سے بھی ملاقات کا شرف
حاصل کرنا چاہتا تھا۔ جو امام غزالی کے خاص شاگردوں میں شمار کیے
جاتے تھے اور تمام شافعی علماء اور طالبان علم کے سرگروہ مانے
جاتے تھے۔ سلطان سلجوقی کے پاس ان کی بڑی عزت اور
وقعت تھی۔ وہ اس کے دست راست بنے ہوئے تھے۔ خاقانی شاید
ان کی وساطت سے سلجوقی دربار میں رسائی پیدا کرنا چاہتا تھا۔
مگر خراسان میں حالات نے ایک زبردست پلٹا کھایا۔ سلطان
ستمر کی سختیوں کی وجہ سے غز کا ترکمانی قبیلہ اس کا سخت
مخالف ہو گیا۔ اور اس نے مرو اور نیشاپور وغیرہ پر حملہ کر دیا
اور خود سلطان کو قید کر لیا ان کے ان حملوں میں تقریباً تیس
ہزار آدمی شہید ہو گئے۔ چونکہ امام محمد بن یحییٰ شافعی نے
غزوانوں کے خلاف لڑنے کا فتویٰ دیا تھا۔ اسلئے انہوں نے بڑی
بے دردی کے ساتھ امام موصوف کو بھی شہید کر دیا۔ اس وقت
ان کی عمر بہتر سال کی تھی۔ یہ واقعہ رمضان سنہ ۴۶۹ھ کی
آخری تاریخوں میں پیش آیا تھا۔ جب خاقانی کو اس درد ناک

واقعی کی اطلاع مری تو اس نے خراسان جانے کا قصد ملتی گردیا اور امام موصوف کے متعلق کئی زہردست مرثیہ لکھے۔ چنانچہ ایک مرثیہ میں کہتا ہے۔

خاقانیا وفا مطلب ز اہل عصر زانکہ
در تنگناہ دہر وفا تنگ باب شد
آن کعبہ وفا کہ خراسانش نام بود
اکثوں بیام پهل حوادث خراب شد
عزمت کہ زی جناب خراسان درست بود
برہم شکن کہ بوی امان زان جناب شد
بر طاق نہ حدیث سفر زانکہ روزگار
چوں طالع گو دامزد انقلاب شد
در حبسگاہ شروان با درد دل چساز
کان راد توشہ یوم الحساب شد
بر قصر عقل نام تو خیر الطیور گشت
در تہہ جہل خصم تو شر الدواب شد
گفتی کہ یارب از کف آزم خلاص دہ
آہیں چہ می گئی کہ دہا مستہاب شد

سفر حج اوپر بہان کیا جاچکا ہے کہ عراق سے واپس آنے کے بعد شروان شاہ نے خواجه جمال الدین موصلی کی دی مری انگوٹھی کا مطالبہ کرنا شروع کر دیا تھا۔ خاقانی نے کہا کہ یہ انگوٹھی وقف ہے۔ اور یہ کسی قیمت پر بھی بیچی نہیں جاسکتی۔ شروان شاہ نے اس کی کسی دلیل کو بھی تسلیم نہیں کیا۔ اور انگوٹھی کے دینے پر سخت اصرار کیا۔ جس کی وجہ سے خاقانی کو بڑی فکر دامنگیر ہو گئی۔ اس نے اپنی مثنوی میں لکھا ہے کہ ایک رات اس نے حضرت علیہ السلام کو دیکھا اور ان سے مختلف سوالات کئے اور جواب پائے۔ آخر میں حضرت خاقانی کو بہت سی نصیحتیں کیں اور کہا کہ ان دنیاوی بادشاہوں۔ امپریوں اور راجہوں کی درباری اور ان کی مدد و ستائش کرتے

بعت رہو۔ محبوب غرضوی جیسا بادشاہ اب نہیں رہا۔ ایسی حالت میں ہر ایک کمیٹہ کے در پر جاکر پیشانی رکڑنے سے کیا فائدہ ہو سکتا ہے۔ اس لئے سب کی دہلیزوں کو چھوڑ کر صرف آندھنورت صلی اللہ علیہ وسلم کے آستانہ مبارک پر اپنا سر جھکاؤ چنانچہ خاقانی اس مطلب کو حضرت خضر کی زبان سے یوں ادا کرتا ہے۔
در راد خدا مشوکن آسان از خدمت ناخدا
خاقانی از آستان اشرا درمژ بہ پناہ گاہ مختار
خاقانی ازین سرادق زویر بگریز و رکاب مصطفی گیر
از برلبیان وقت بگریز در فترک محمد آویز

اس نصیحت کا اثر یہ ہوا کہ خاقانی شوال سنہ ۷۷۱ھ میں شروان سے حج کے ارادے سے روانہ ہوا۔ اور عراق پہنچا۔ اور سلطان محمد بن محمود بن ملکشاہ کے لشکر گاہ میں داخل ہوا۔ اس نے غالباً خواجه جمال الدین محمد بن علی اصیہانی موصلی سے ملاقات کی۔ پھر یہاں سے ہمدان، بغداد، اور کوفہ ہوتے ہوئے چپانہ کے راستے سے مکہ مکرمہ پہنچا۔ ہر جگہ مشہور علماء و فضلاء سے ملاقات کی۔ مکہ میں آندھنورت صلی اللہ علیہ وسلم کی شان میں دو زہردست قصیدہ لکھے جن کو مکہ والوں نے بڑے پائی سے لکھوایا تھا۔ مناسب حج کے ادا کرنے کے بعد وہ مدینہ پہنچا پھر وہاں سے بغداد واپس آیا۔ اس وقت سلطان محمد بن محمود بن ملکشاہ سلجوقی کی فوجیں بغداد کا محاصرہ کئے مری تھیں کیونکہ عباسی خلیفہ البتقی بائک نے سلطان محمد سلجوقی کے نام کو خطبوں اور سکوں میں شامل کرنے سے انکار کر دیا تھا۔ سلطان محمد اپنی اس مہم میں کامیاب نہیں ہو سکا۔ ہمدان میں اس کے خلاف بغاوت ہو جانے کی وجہ سے اس نے بغداد سے محاصرہ اٹھا لیا۔

واپس وہیں بغداد پہنچنے کے بعد ہی خاقانی کو نظر میں اپنا سفر نامہ مرتب کرنے کا خیال پیدا ہوا۔ وطن لوٹ کر اس نے صرف چالیس دن کی محنت میں تحفۃ العراقین کی مثنوی تیار کی۔ اور اس کو خواجه جمال الدین موصلی کی خدمت میں روانہ کیا۔

دارای درپند کی تعریف اور انعام حج سے واپس آنے کے بعد خاقانی نے غالباً سنہ ۵۵۲ھ میں درپند کے بادشاہ سیف الدین محمد مظفر کی تعریف میں ایک چہ مطلع و الا قصیدہ لکھا جو اس کی کلیات میں موجود ہے۔ درپند کا عربی نام باب الباب ہے۔ اور یہ شروان سے ایک سو میل کے فاصلے پر ایک مشہور قلعہ تھا۔ سیف الدین مظفر عربی النسل تھا۔ اس کے خاقانی کو رومی اطلس، مصری عمادہ اور ایک گھوڑا اور خادم عنایت کیا۔ خاقانی نے اس قصیدہ میں سیف الدین سے اپنے شریک پیٹنے سے معافی چاہی ہے۔ چنانچہ کہتا ہے۔

تو می خوری بچاس پر خاک جرعه ریزی
من خاک خاک باشم کز جرعه یابد افسر

ژان آب آفر آسا ژان سان می ہراسم
کز آب سگ گزیدہ شہر سہہ ز آفر

خاقانی آمد از جان چوں حلقہ پردر تو
ہم پای و سر ہملقہ حلقہ بگوش چوں در

گر بادہ می نگیرم پرمن مگیر جانان
من خون خورم نہ بادہ من غم کشم نہ ساغر

لیکن آگے چلکر در ہند والوں سے بھی اسے شکایت پیدا ہوگئی
چنانچہ کہتا ہے۔

بشروان گر کرم رنگی نہی داشت
بباب الباب ہم ہوگے ندارد

منوچہر کی وفات اور اختہسان کی تخت نشینی
حج سے واپس آنے کے بعد خاقانی نے شروان ہی میں اقامت اختیار کی۔ وہ شروان سے دل برداشتہ ہوچکا تھا۔ اس کی طبیعت میں سکون اور استقلال نہیں تھا۔ وہ صرف شاہ شروان منوچہر ہی کی تعریف میں قصیدے نہیں لکھتا تھا بلکہ دوسرے بادشاہوں، امیروں، رئیسوں، عالموں اور فاضلوں کی تعریف میں بھی

قصیدے لکھا کرتا تھا۔ اس کی وجہ سے منوچہر کو رنج ہوتا تھا۔ مگر اس کے باوجود وہ خاقانی کے ساتھ اچھی طرح سے پیش آ رہا تھا۔ اور جب اس کا انتقال ہوگیا تو خاقانی کو بھی رنج پہنچا۔ اس کے گیارہ ہند کا ایک زبردست مرثیہ لکھا۔ اور مختلف وقتوں میں اپنے رنج و غم کا اظہار کیا۔ چنانچہ ایک جگہ لکھتا ہے۔

آپ حیوان مجبور خاقانی
کہ منوچہر خضر چوں مرد است

نوبت رایت و کرم بگداشت
تا چراغ کھان فارو مرد است

راحت آن روز رفت کو رفت است
کرم آن روز مرد کو مرد است

منوچہر کی وفات کے بعد اس کا لڑکا اختہسان تخت پر بیٹھا تو خاقانی نے اس کی شان میں قصیدے لکھنے شروع کئے۔ کلیات میں کئی قصیدے جلال الدین اختہسان کی مدح میں ہیں۔ اس نے روس پر فتح حاصل کی تھی۔ جس کی خاقانی نے بھی تعریف کی ہے۔ چنانچہ لکھتا ہے۔

راہت شاہ اختہسان کہ ادا فتحنا فال اوست
در جہان آوازہ شادی و سان انگہفتہ

از بحر کفار روس انگہفتہ کفرم چنانکہ
از سران روم شاہ البی اوسلان انگہفتہ

معلوم ہوتا ہے کہ اس کے عہد سلطنت میں خاقانی اور اس کے حریفوں کے درمیان سخت لڑائی شروع ہوگئی تھی۔ چنانچہ وہ ایک جگہ اپنے حریفوں کی برائیوں کو گناہے مودہ لکھتا ہے کہ وہ کسی صورت میں بھی اس کے برابر نہیں ہو سکتے۔ بلکہ وہ بادشاہ کے دربار میں بھی رہنے کے لائق نہیں ہیں۔ چنانچہ کہتا ہے۔

حقا بجان شاه کہ ہم شاه آگہ است
گایشان سزای حضرت شاه زمن خند

اس معاصرانہ شبک کی وجہ سے خاقانی کی زندگی تنگ ہوگئی تھی۔ مخالفین نے بادشاہ کو بھی اس سے بدظن کرادیا تھا۔ ایک جگہ خاقانی بادشاہ کو خطاب کرکے کہتا ہے کہ اگر وہ خاقانی کو زودیتا ہے تو یہ اس کا کوئی بڑا احسان نہیں ہے۔ خاقانی اس زور کے بدلے اس کو بے بدل گوہر پیش کرتا ہے۔ چنانچہ کہتا ہے۔

شہ مرا روداد و گوہر دادمش ہر جام زور
آن عمرامت را مقابلہر تناید پیش ازین

ایک دوسری جگہ لکھتا ہے کہ اگر بادشاہ تیس ہزار درہم دیتا ہے تو بھی کوئی بڑا کام نہیں کرتا ہے اس میں کوئی شبہ نہیں کہ اس تیس ہزار درہم کے بدلے تیس ہزار گہر ملازم رکھ جاسکتے ہیں۔ لیکن ایک لاکھ تیرہ و تیر ملکر بھی خاقانی کے قلم کا نظیر نہیں پیش کر سکتے۔ چنانچہ کہتا ہے۔

گفتی از رسم سی ہزار درم کم زسی نیزہ گیر نتوان یافت
لیکن از صد ہزار نیزہ و تیر اپس قلم را نظیر نتوان یافت
مغن اپن است ناگزیر جهان عوف ناگزیر نتوان یافت
تا چہ تھم بہ ز دیا راغی خاطر را چہ تیر نتوان یافت

شروان سے فرار ہونے اور پکڑا جانا خاقانی شروان اور اہل شروان سے بالکل ہی دل برداشتہ ہوچکا تھا وہ شروان کو ایک بدترین قیدخانہ خیال کرتا تھا۔ وہ چاہتا تھا کہ اس سے نکل جائے اور کہیں دوسری جگہ جاکر زندگی بسر کرے۔ اس نے کئی مرتبہ شاہ شروان جلال الدین اہلسان سے حج کی اجازت مانگی مگر اس نے اجازت نہیں دی۔ اس خیال سے کہ کہیں کسی دوسرے دربار میں پہنچے اس کے خلاف کوئی فتنہ برپا نہ کرے۔ آخر ایک مرتبہ بادشاہ کی اجازت کے بغیر شروان سے نکل گیا۔ اور بیلقان پہنچا ہی تھا کہ شاہی ہرکارہ اس کو پکڑ لاکے۔ بادشاہ

نے اس کو شاہ جہاں کے قید خانے میں بند کر دیا جہاں اس نے سات مہینہ قید و بند کی مصیبتیں جھیلیں۔ اس نے قید کی حالت میں کئی نظمیں لکھیں۔ جن میں اس نے اپنی قید و بند کی تکلیفوں کو بیان کیا ہے۔ اس کی ایذا میں اس کے دشمنوں کا بھی ہاتھ تھا۔ چنانچہ عظیم الروم عزالدولہ کے دار جو ایک منظوم خط لکھا ہے اس میں یہ درخواست کی ہے کہ اسکو بادشاہ سے بہت الیقدس جانے کی اجازت دلوائی جائے اور یہ بتایا ہے کہ اس کی تکلیف کے باعث اس کے دشمن ہیں۔

شہ از عباسیان خواہم معونت نہ ہر سلمو قہان دارم تولا
ہو داد من نخواہم داد این دور مراچہ ارسلان سلطان چہ بغرا
چہ یوسف دست کز قحطمر رھاند مراچہ ابن یامہی چہ پیودا
مرا اسلامیان چون داد ندهند شور ہر گردم از اسلام حاشا
پس از تحصیل دین از هفت مردان پس از تاویل وحی از هفت قرا
پس از میقات و حیر و طوف و کعبہ جہار وسعی و لہج و مہلا
پس از چندین چلہ در عہد سی سال شور پنجاہ گیر آشکارا
مرامشہ پھردی فعل خصم اند چہ عہی ترسم از طعن مظاہر
چہ فرمائی کہ از ظلم پھردی گریزم ہر ہر دہر سکوپا
چہ گوئی آستان ظر جہر نہ جہر درہ درہ دیں صفر والا
در اندازیان ادگہ کشادہ حریم رومیان اوتک مہیا
بگرداشم ز بہت اٹک قبلہ بہ بہت الیقدس و محراب القی
مرا از بعد پنجمہ سانبہ اسلام نہ زبید چون صلیبہ بند ہرہا
و گر حرمت ندادندم با خوار کنر زانجا ہرہا روم مہدا
دہرستان دہر در ہیکل روم کنر آگہی مطران را چہ مطرا
بدل سازم ہزارو بہ بردس ردار طہلسان چون ہورسا
مرا اسقف معقی ترشناد ز ہلجوب و ز شطرنج و ز ماکا
۱۱-۵۵.

کشایم را از لاهوت از قلند نامیمر ساز داسوت از هیولا
 کشیشان را کشش بپنی و گوشش بتعلیم چر من قسوس دادا
 مرا خوانند بطلمیوس ثانی مرا دانند فیلاکوس والا
 فرستمر خسفہ ثانیث ثلاثہ سو بغداد در سوق الثلاثا
 بنام قہصران سازم تصادیف بہ از ار تنگ چینی تنگ لوشا
 پس ام خاقانی از سوداے فاسد کہ شیطانی می کند تلقین سودا
 مگو این نظر و ایمان تازه گردان بگو استغفراللہ زہی تنها
 فقل اشهد بان اللہ واحد تعالی من مقولاتی تعالی
 چہ باید رفت کا روم از سر دل عظیمہ الروم عزالدولہ ایس جا
 مسوما غصلتا قیصر دژادا ترا سوگند خواہم داد حقا
 کہ بہر دین بخت الہقدس مرا فرمان بخواد از شاہ دہیا
 ایک دوسرہ قصیدہ میں نظام الہلک وزیر رضی اللہ عنہ کو
 خطاب کرکہ کہتا ہوں کہ اس کا مقصد شروان سے فرار ہونا نہیں
 تھا۔ بلکہ وہ گھر کی زندگی کو چھوڑ کر گوشہ نشینی اور تنہائی
 اختیار کرنا چاہتا تھا۔ چنانچہ کہتا ہے
 مرا گریز ز خانہ بخانقاہ بود چو طفل کو سوہ مادر گریزد از ہرجاہ

دوسرا ہجے قہدخانہ سے رہا ہونے کے بعد کہہ مکت تک
 خاقانی شروان میں رہا۔ اس نے منہجہر کی بپنی اور فریدون کی
 لڑکی عصمۃ الدین کی شان میں پرزور قصیدہ لکھے۔ شروان کے
 بادشاہوں کے خاندان میں بھی ایک عورت تھی۔ جس کو حج کی
 سعادت نصیب ہوئی تھی۔ ورنہ منہجہر اور اس کے پاپ دادا حج
 کی تنها ہی کرکہ رہے اور مرگئے۔ خاقانی اس کے اس حج میں شریک
 نہیں تھا۔ مگر اس کی سفارش سے اس کو حج کرنے کی اجازت ملی چنانچہ
 خاقانی نے سنہ ۵۶۹ھ میں یہ دوسرا حج ادا کیا۔ غالباً اسی سفر میں
 خاقانی نے بغداد میں خلیفہ عباسی المستنصر بالله سے ملاقات کی
 اور اس کی مستبوسی کا شرف حاصل کیا۔ چنانچہ ایک قصیدہ
 میں کہتا ہے۔

منی ببغداد و ہمد آفاق خاقانی طلب
 نام خاقانی طراز قصر خاقان آمدہ
 از نشاط آستیں چوس امیرالمومنین
 سعد اکبر بھی مرا گورہ گریجاں آمدہ
 مہدی آخر زمان المستنصر بالله کہ هست
 خاک درگاہش بہشت عدن عدنان آمدہ
 آفتاب گوہر عباس امام الحق کہ هست
 اجر انعامش زوال قحط قحطان آمدہ
 ہر خلیفہ است از مہمہر ز حق چون آدمش
 سراخی جاعل فی ارض دستان آمدہ

تبریز میں سکونت اختیار کرنا دوسرے حج کے بعد
 خاقانی نے شروان میں اقامت اختیار کی۔ مگر اہلسان شاہ شروان
 سے اس کے تعلقات بالکل کشیدہ ہوچکے تھے۔ اس نے شامی
 وظیفہ بند کردیا تھا۔ اور جاگیریں بھی ضبط کرلی تھیں۔ چنانچہ
 خاقانی عصمۃ الدین کو خطاب کرکہ کہتا ہے۔

قرب دوسہ سال هست کز شاہ یک حرمت و دیر تان جدید است
 اقطام و بوات رفت و از کس یک پرسش غم نشان جدید است
 ایس شعر وداعی از زبانہ سر است کس این بجاں جدید است

جب خاقانی کی زندگی شروان میں تنگ ہوگئی تو وہ اپنی
 بیوی بچوں کو ساتھ لیکر تبریز چلا آیا اور وہاں سکونت اختیار
 کرلی۔ امام عہدہ الدین ابو منصور محمد بن اسعد بن محمد
 بن الحسن بن القاسم العطاری الطوسی نصابوری المعروف بطنطہ
 شافعی تبریز میں تھے۔ جب انہوں خاقانی کی آمد کا حال معلوم
 ہوا تو اس سے ملنے آئے۔ اور اس کو بڑی تسکین اور تسلی دی۔
 خاقانی امام موصوف کی بڑی عزت کرتا تھا۔ جب وہ آئے تو اس نے
 ان سے شریعت و طریقت کے متعلق مختلف سوالات کئے جن کا تشفی
 بخش جواب امام موصوف نے دیا۔ چنانچہ خود خاقانی نے اس
 ملاقات اور سوال و جواب کا نقشہ یوں کھینچا ہے۔

آمد مسیوم وار به چهار پرس من
 کآزده دید جان من از قصه لیام
 او کز درم در آمد و دندان سپید کرد
 پوشید بام را سر دندانش نور نام
 سرداب دید مهره طرو رفت یک دویم
 کرسی نهاده دید بر آمد سه چار گام
 بنشست و خطبه کرد و فصل الخطاب گفت
 گر مشکلی ات هست سوالات کن تمام
 گفتم بهایگاه ملایک توان رسد
 گفتا توان اگر نشود دیوپام رام
 گفتم گلویم دیر طبعیت توان برید
 گفتا توان اگر ز شریعت کنی حسام
 گفتم ز رادی بشریت توان گذشت
 گفتا توان اگر بر ریاضت کنی اشی رام
 گفتم کلید گنج معارف توان شناخت
 گفتا توان اگر نشود نفس اسیر کام
 گفتم هوا بهر کعب حاکی توان گذاشت
 گفتا توان اگر نبود مرکبت همام
 گفتم ز شاه طاعت تنان در توان شنید
 گفتا توان اگر نشدی شاه شاه نام

تبریز آمد که بعد خاقانی نه کئی قصیدم لکمه هوس جس
 مهی اینام زمانه کی پژی شکایت کی هه اور شروان اور اهل
 شروان کی محبت کی هه - نهاده ایک قصیده مهی مکتا هه -
 بیقامی رسیده ام که مرا خار و منظر بجام گلشکر است
 جاهل آسوده فاضل اددرد و دل فضل مجهول و جهل معتبر است
 سفله مستغنی و سخی محتاج ایی تهابی ز بخشی قدر است

هیه جور زمانه جو فضلا است
 فخر کن حسب عین و پیش خسان
 مرگ یاران شنیدم از ره گوش
 نقطه خون شد از سفر دل من
 قا بغربت نهاده ام هیه سال
 فخر من یادکرد شروان به
 لیگ تبریز به اقامت را
 هر بهولد قرار نتوان یافت
 گرچه تبریز شهره تر شهرست
 خاک شروان مگو که آن شر است
 عیب شروان مکن که خاقانی
 عیب شهری چراغنی بد و حرف
 گرچه هست اول بدخشان بد
 نه تب اول حروف تبریز است
 دهنی آن جانور که زاید مشک
 دهنی آن جانور که زاید مشک

ایک دوسری جگه شروان کی تکلیفون کو بیان کیا هه اور
 لکھا هه که آزادی سے بہتر کوئی دوسری نصبت نہیں هه - اگرچه
 شروان مهی رهنم کو دل چاہتا هه مگر جب وہاں کوئی دلی دوست
 باقی نہیں رہا - تو وہاں رہکر کیا کیا جائے - اس سے تو غربت
 مهی زندگی گزاردی اچھی هه نهاده مکتا هه -

صحتی بہتر از آزادی نیست
 دولت از خادم و زن چون طلبم
 چون بشروان دل و یاریر نهاده
 آہ دردا که بشروان شددم
 ہر چنینی مانده کفران چه کنم
 کاملر میل به قلصاں چه کنم
 بیدل و یار بشروان چه کنم
 دل پفرماید و درمان چه کنم

گرچہ انجام ز خاقان گمیر مست خان پارہ فراوان چہ کثر
آب شروان بدماں چوں زہد ام بادشاہ دارا خاقان چہ کثر
چوں مرا در وطن آسایش دہست غربت اولی تر از اوطان چہ کثر

لڑکے کی وفات تبریز آج کے بعد خاقانی کے جیس سالہ
شروان لڑکے رشیدالدین کا سنہ ۱۱۷۵ء میں انتقال ہو گیا۔ جس کی
وجہ سے اس کا دل ٹوٹ گیا۔ اس کے متعلق کئی زور دار مرثیہ
لکھے۔ جن کے پڑھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ رشیدالدین کو کئی
دن تک بخار آتا رہا۔ جس کا بہت کچھ علاج کیا گیا۔ مگر کچھ
فائدہ نہیں ہوا۔ رشیدالدین کے مرنے کے بعد ایک لڑکی پیدا
ہوئی۔ مگر تین روز بعد وہ بھی راہی عدم ہو گئی۔ لڑکے کی
وفات کا ماں کو بیحد رنج تھا۔ وہ بھی کچھ زیادہ دنوں تک زندہ
نہیں رہ سکی۔ خاقانی نے مختلف مرثیوں میں اپنے رنج و غم کا
اظہار کیا ہے۔ چنانچہ ایک جگہ کہتا ہے۔

دریغ مہوگ جانم رشید کز سرپاے
چہ بہت سال در آمد بیک نفس بگشت

مرا کثیرہ ہمیں یک رشید بود ز عمر
نتیجہ شپ و روزہ کہ در ہوس بگشت

مرا بزدان دختہ غم رشید کہ آن
کہ بردل من وئی بر ضمیر کس بگشت

چو دختر آمد من جمع دید صوفی وار
سہ روز عہد عالم ہداشت پس بگشت

ایک دوسری جگہ کہتا ہے۔

پسر داشتہ چوں بلند آفتاب
ز خاکہ تجاری متاعش سپردم

بدرد پسو مادرش چوں فروشد
بخاک آن تن خودشاکش سپردم

یکی بکر چوں دختر نعلش بودم
پروشن ملی چوں بغاخش سپردم
چو دختر سپردم بداماد کفر
کہ آنچہ از برست این بغاخش سپردم

بمادہ من و مادہ عبدالعزیز
ودیعت بیزدان پاکش سپردم

اگر کس پناہش نہاشد بشروان
پناہش پس است این خداکش سپردم

ان آخری دو شعروں سے معلوم ہوتا ہے کہ خاقانی کا ایک
داماد بھی تھا جس کا نام عبدالعزیز تھا اور وہ شروان میں
رہتا تھا۔

عبداللہ الدین شافعی کا انتقال خاقانی اپنے نوجوان لڑکے
رشیدالدین کے انتقال سے بہت ہی دلفگار اور افسردہ ہو چکا تھا۔
مگر جب چند دنوں کے بعد ربیع الآخر سنہ ۱۱۷۵ء میں امام
عبداللہ الدین شافعی کا بھی انتقال ہو گیا۔ تو خاقانی کے دل کو بیحد
صدمہ پہنچا۔ خاقانی ان کی بہت زیادہ قدر اور عزت کرتا تھا۔
امام موصوف طوس میں پیدا ہوئے تھے۔ اور مرو میں ابوبکر
محمد بن منصور سمعانی سے حدیث پڑھی تھی۔ پھر وہاں سے روہ
آئے اور قاضی حسین بن مسعود فراہ بھری صاحب معالم التنزیل
و شرح السنہ سے علوم دینیہ کی تعلیم حاصل کی۔ پھر وہاں
سے بخارا گئے اور وہاں جرمان الدین عبدالعزیز بن عمر بن مازہ
حنفی سے کچھ دن تک تعلیم پائی۔ پھر وہاں سے مرو آئے اور جب
غز کے ترکمانی قبیلہ نے سنہ ۱۱۷۵ء میں خراسان پر حملہ کیا تو
وہ وہاں سے نکل گئے اور عراق چلے آئے۔ کچھ دن تک بغداد
میں رہے۔ اس کے بعد موصل، آخر باغیان اور جزیرہ ہوئے۔
تبریز پہنچے اور وہاں اقامت اختیار کی۔

خاقانی کی کلیات میں ان کے متعلق جو مرثیہ ہے اس کے پڑھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ خاقانی کے لئے ان کی موت اونٹ لڑکے کی موت سے بھی زیادہ رنج و الم کا باعث تھی۔ کیونکہ ان کے بعد تبریز میں شاعری کا کوئی رکھنے والا کوئی باقی نہیں رہا۔ چنانچہ کہتا ہے۔

ہے او سخن دردم و کم پرورد سخن
حسان پس از رسول و فرزدق پس از هشام
خرد بردلم جراحات مرگ رشید ہونہ
از مرگ خواجه رفعت جراحات و التیام
گرصد رشید داشتی گردمی لداش
آن روز قاصدش ز رسول اجل پچار

خراسان کا دوسرا قصیدہ معلوم ہوتا ہے کہ خاقانی سنہ ۵۸۰ تک تبریز ہی میں رہا۔ وہ خراسان جانا چاہتا تھا۔ غالباً وہ خوارزم شاہ تغش بن اہل ارسلان سنہ (۵۶۸-۵۶۹) کے دربار میں رسائی حاصل کرنا چاہتا تھا۔ کیونکہ اس کے دبیر جہا الدین محمد سے خاقانی کی دوستی ہوگئی تھی۔ خاقانی نے جہا الدین محمد کی تعریف میں ایک قصیدہ بھی لکھا تھا اور اس میں اس سے یہ درخواست کی تھی کہ بادشاہ تغش بن اہل ارسلان کی خدمت میں اسکا یہ قصیدہ پہنچائے۔ چنانچہ کہتا ہے۔

طبع تو شناسد آب شعرم دیلم دانم دژاد دیلم
گرچہ شعرا ہی است امروز آن طائفہ را منم مقدم
ہرچند مریم دیار مضموس ہست است مرا قضاہ میوم
مرخاکم راہد نقل اگر هست انگشت کہیں محل خاکم
درا؟ قالب آدم آرمیدم ام ہمد روح روح دردم
یعنی ہرسان بحضورت شاہ ایس عقد جواہر منظم

خاقانی کے ایک قصیدے سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ سنہ ۵۸۰ء میں طبرستان کے راستے سے خراسان جا کر وہاں گوشہ نشینی اختیار کرنا چاہتا تھا۔ مگر غالباً اس کی یہ خواہش پوری نہیں ہو سکی۔ چنانچہ کہتا ہے۔

گرز سروان بحر انداخت مرا دست و پاں
خیردان بلکہ شرف دان بخراسان یابم
ترک اوطان زہی قصد خراسان گفتم
عارض سلوت اوطان بخراسان یابم
رخت عزلت بخراسان کشر ان شاہان
کہ خلاص از پی دوران بخراسان یابم
از وہ ری بخراسان گنم راہ نگر
کہ وہ از ساحل خزان بخراسان یابم
سوی دریا روم و بر طبرستان گنم
کافتی بر طبرستان بخراسان یابم
ہند گوئی کہ دوسال دگر است آفت خست
دفع را آیت رحمان بخراسان یابم
ایں ہمہ جنس ز دیباچہ ادیان ہدایت
من طراز ہمہ ادیان بخراسان یابم
بسرخاک محمد و سر یحیی پاک
شوم و شریعت احسان بخراسان یابم
از سرروضہ فاروق فرق صحر شہید
ہوی جان داوری فرقان بخراسان یابم
چری پتازی و دری یاد افاضل گزرد
نام خرویش افسر دیوان بخراسان یابم

عزالحین کا انتقال کلیات خاقانی میں ایک مرثیہ عزالدین کے نام کا بھی ہے۔ اب صاف یہ نہیں معلوم ہوتا کہ یہ کون بزرگ ہیں۔ مگر اس مرثیہ سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ خاقانی کے

جائی دوست تھے۔ جب ان کا انتقال ہوا تو خاقانی نے اس مرتبہ کے قریب اپنے انتہائی رنج و غم کا اظہار کیا ہے چنانچہ کہتا ہے

گرچہ غم فرسودہ دوران ہدم

مرگ عزالدین مرا فرسود و پس

گرچہ در تہریز ہدم دوستان

دوست جانی ہر کہ آسود و پس

بعد از در خاک تہریز چہ کار

کآب روہ کار من او چود و پس

دوسروں کی تعریف خاقانی نے اپنے زمانہ کے مختلف بادشاہوں، امیروں اور عالموں کی تعریف کی ہے بادشاہوں میں منوچہر اور اختسار اور اسکی پھوپھی عصمت الدین کے علاوہ علاء الدین اتش بن محمد خوارزمشاہ سنہ (۵۵۱-۵۶۱) نصر الدین اسمعیل اعظم ابو المظفر لیالی اشیر فرماذوق طبرستان، غیاث الدین محمد بن ممبہ بن محمد بن ملکشاہ سلجوقی (سنہ ۵۵۳-۵۶۴) رکن الدین ارسلان بن طغرل (سنہ ۵۶۱-۵۶۵) مظفر الدین قزل ارسلان عثمان بن اولادک (سنہ ۵۸۷-۵۸۱) وغیرہ کی بڑی تعریف کی ہے۔ علماء و فضلاء میں امام محمد بن یحییٰ اور اور امام عبدہ الدین شافعی کے علاوہ امام نصیر الدین ابو اسحاق ابراہیم، امام مجد الدین خلیل، موفق الدین عبد الغفار، قاضی شاد امجد، نور الدین احمد بن علی سیہر، الفضل الدین ساوی، مجد الدین محمد جندی، اور ان کے بھائی جمال الدین محمود، بہار الدین سعید بن احمد، ابو عبد اسعد، معین الدین، شہاب الدین، مفتی اسلام قاضی القضاۃ اعز الدین، فخر الدین و عماد الدین فرزندان ملک السادات مجد الدین، ملک القضاۃ مفتی العراقین کافی الدین احمد، مجد الدین ابو القاسم بن جعفر القزوی، قدوة المفسرین امام الدین رازی، شہاب الدین ابو نصر ہوسف الدمشقی اور ان کے بھائی فخر الدین، امام ابو الحسن ابن الفل، ملک المناظرین امام فخر الدین احمد، امام الائتہ ضیاء الدین قدوقہ الائتہ عز الدین ابو الفضل محمد بن سعد الاشعری ملک الوزراء

خواجه جمال الدین موصلی، شیخ الاسلام ضیاء الدین میر خساکی، برہان الحق رضی الدین خزاعی، ملک السادات امام شرف الدین محمد بن مطہر علوی، امام وحید الدین ابن عثمان، امام الائتہ عماد الدین ابو المواہب الابہری، خواجه عز الدین قنار، واعظ تاج الدین علی شہبازی، قدوة البشایخ رشید الدین ابوبکر وغیرہ کی بڑی تعریف کی ہے۔ اور بعض کے مرتبہ بھی لکھے ہیں۔ ان کے متعلق تفصیل سے بحث کرنے کی یہاں گنجائش نہیں ہے۔

وفات خاقانی نے اپنی باقی زندگی تہریز میں گذاری۔ اس کی وفات کے متعلق مختلف اقوال منقول ہیں۔ مگر صحیح یہی ہے کہ اس نے سنہ ۵۹۵ میں وفات پائی اور سرخاب کے قبرستان میں مدفون ہوا۔

تصنیفات خاقانی نے اپنے بعد ایک ضخیم کلیات یادگار چھوڑا۔ جو دو ضخیم جلدوں میں مطبع منشی نو کشور کاندھور سے شایع ہوا ہے۔ یہ دونوں جلدیں ۱۵۷۶ صفحوں پر پیمانی ہوی ہیں۔ پہلی جلد میں خاقانی کے فارسی قصاید ہیں۔ دوسری جلد میں فارسی غزلیات، فارسی رباعیات اور عربی قصاید ہیں۔ اس کلیات کے علاوہ خاقانی کی ایک مثنوی تحفۃ العراقین بھی دو مرتبہ مطبع منکور سے شایع ہو چکی ہے۔ یہ مثنوی سنہ ۵۵۲ میں تصنیف ہوئی تھی جیسا کہ اوپر ذکر چکا ہے۔

علم و فضل اور اخلاق خاقانی یوں تو ہر ایک علم میں مہارت رکھتا تھا۔ جیسا کہ خود ہی کہتا ہے۔

اگرچہ نام من اشد حساب و الشعرا است

و مدحت کو پہلا ازان سزاوارم

کہ نام علم گزان علم من خواہد اثر

بہاؤمای مرا کتابہ بھنی آثارم

مگر اس کے اشعار کو پڑھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ فلسفہ و کلام کا سخت مخالف اور مخدب اسلام کا زبردست حامی تھا۔ وہ اسی زمانہ کے علم فلسفہ کو بہت نفرت کی نگاہ سے دیکھتا

تعارف اس کے فلسفیوں کی جاہل سبقت مذمت کی ہے چنانچہ ایک جگہ کہتا ہے ۔

زہی دولت کز امکان ہدایت یافت خاقانی
کنون صد فلسفی فلسفہ دہرزد پچھل امکانش

تو کی خاقانیا طفلی کہ استاد تو ہیں بہتر
چہ جاہ زندہ اوستا هست بازگشت نہراش

ہدایت ز اہل ہیں آموز و قول فلسفی مشنہ
کہ طوطی کان زندہ آید نہ جوید کس زخرواش

فرائض روز و سنت جو اصول آموز و مقصوب دان
مبسطی چیست اشکانش قلبدش چیست اقراش

فقیہی بہ زافلاطون کہ آن کش چہرہ آید
یکی کمال کابل بہ ز صد عطار کرمانش

ایک دوسری جگہ لکھتا ہے ۔

امامان و عالمان اجل	خار جہل از پی جہل منہد
علم تعطیل مشنویہ از غیر	سر توحید را غل منہد
فلسفہ در سخن نہامیزد	و انگلی خار آن جہل منہد
وہل گمروہی است بر سر راہ	ای سران پایہ در وہل منہد
زہل زندگہ جہان بگرفت	گوش ہمت جریں زہل منہد
دختر فلسفی کہ از فلس است	فلس در کیسہ عیل منہد
مرکب دینی کہ زادہ عرب است	دام پوخادش بر کفل منہد
قلل اسطورہ اوسطو را	بر در احسن الملل منہد
دفس فرسودہ فلاطون را	بر طراز بیہن حلل منہد
علم دینی علم کفر مشمارید	ہر زمان ہمو ملل منہد
چشم شوم از شاہ است ناخنہ دار	چہرہ ناخنہ جہل منہد

فلسفی مردہ دینی نہ پنداریہ خیز را جفت سام قل منہد
فرش ورزید و سنت آموزید سحر خاکردن از عیل منہد
از شہانص می شود این قوم کیمت خمس بر وہل منہد
کل علم اعتقاد خاقانی است خارش از جہل مستحل منہد
افضل ازین فصولہا راند خار افضل ازین افضل منہد
خاقانی کہ پادشاہوں کی مدح سے اپنی شاعری کی ابتدا کی
مگر اس کے حوصلہ اور ہمت اور مرتبہ کے مطابق اس کی حوصلہ
انسانی نہیں ہو سکی ۔ اس کے مخالفین ہمیشہ اس کو گراخہ کی
کوشش کر رہے تھے ۔ اس کی وجہ سے ہجو کا سلسلہ جاری رہا ۔
اور دھیرے دھیرے فکر و فائقہ اور تنہائی و عزلت کی طرف
اس کی طبیعت مائل ہوئی گئی ۔ اور اس نے درویشی ہی کو
اپنا طریق امتیاز قرار دیا ۔ چنانچہ ایک جگہ کہتا ہے ۔

چہ آزادد درویشان ز آسیب گراخیاری
چہ محتاج اند سلطانان جاسواب جہانجانی

پس از سی سال روشن گشت بر خاقانی این معنی
کہ سلطانی است درویشی و درویشی است سلطانی

ز دیوان ازل منشور کاول درمیان آمد
امیری جملہ را دادند و سلطانی بخاقانی

آخر زمانہ میں تو خاقانی پر قناعت کا جذبہ طاری ہو گیا
تھا ۔ اس کو یہ محسوس ہو رہا تھا کہ اب پادشاہوں کی تعریف
کرنے میں کوئی فائدہ نہیں ہے ۔ اس سے تو یہی بہتر ہے کہ
کسی مدرسہ میں بیٹھکر معلمی کریں یا کسی قلعہ سے مساند
کی حدیثیں سنائیں چنانچہ کہتا ہے ۔

کلمہ دفتر عمر وقف قناعت شویم بہر صفحہ لایبانی
کرم مرد پس مرثیہ گویم اورا ندارم بہ خدمت ولی اغترانی
علی القطم نہ کرم اقطاع شامان من و ترک اقطاع پس اقطاعی

چو مار و دغاير خورم خاک و آتش بيمر و ذهيمش ندارم طماعی
کتابت نهادن بيمر مسجد به که جستن بيمر مجلس اصطفاي
مودب شوم با فقيه و محدث که حديث مسند کنم استماعی
بصف جمال فقهان نشينم که در صدر شاهان نهادم انتفاعی
و از فقه درمادم آيم بکتب دريستم خط ثلث و نسخ ورقاعی
و ليکن گرفتارم که هرگز درويزم نه ملک و متال و نه مال و متاعی
چروزی دو پارم ببايد طعامی بهايم دو وقتيم ببايد جماعی
پريی اختصارات ديگر درويزم معاشی که مقرون بود بامعاشی

خاقانی اهي طرح به جاشا تما که دولت اور هنر ايک جگه
جمع نهين هوسگته - چونکه الله به اسم هنر به نوازا تما اس
لحم اس کو دولت نهين مل سکی چنانچه ايک جگه گهتا به -

مايهيت را نشان نمی يابم و ز پلاما امان نمی يابم
دولت اندر هنر بهر جستم هر دو را يک مکان نمی يابم
گوفها آب و آتش اند ايس دو که بهر صلح شان نمی يابم
زيب گرانمايه نقد کيسه عبر حاصل الا زيان نمی يابم
خويشتن خوار گشته ام چون شمع چون توان کردخان نمی يابم
يک جهان آدمی همی بهنم مردمی درميان نمی يابم
در زمانه پناه خويش الا در شاه جهان نمی يابم
زاي خدمت کار زوی خاقانی است جام جز بر گران نمی يابم

ايک دوسری جگه خاقانی به خدا کا شکريه ادا کیا به که
اس به اسم دینار نهين دیا تو بهی کوه پروا نهين - اس کا
ايک پڑا انسان به به که اس به اس کو ديون اور دانش عطا کیا
به - چنانچه گهتا به -

مزار شکر کنم فليس فضل يزدان را
که داد دانش و دهي گرفتاده دينارم

ايک اور جگه لکھتا به که روئی که واسطه انسان کی اپنی
آبرو نهين که روپنی چاهم - چنانچه گهتا به -

گيتی اهل وفا نخواهد شد شوره آب روانی نخواهد داد
از زمانه بتوس خاقانی دل بخاقان و خوان نخواهد داد
آبرو از برام خان حرام به تگين و طغان نخواهد داد
آبروی است کهيميه بزرگ کهيميه رايمان نخواهد داد
گنج اول زمان دداد بکس آخر آخر همان نخواهد داد

ايک اور جگه گهتا به که وہ نا کسون کی روئی نهين کماقا
چنانچه گهتا به -

خون جگر خورم دغورم خان دانگسان و ر خون جان شوم دشوم آشنای خان
ايک دوسری جگه خاقانی سر پرستی کو رنج اور تکليف اور
خدمت کی آفت قرار دیا به چنانچه عصمه الحدين بنت فریدون کو
خطاب کرکے گهتا به -

گر خدمت کم رسم معذور دار
کز به عنقا نشان خواهر گزید
سر پرستی رنج و خدمت آفت است
من طراق ايس و آن خواهر گزید
سائبا راه رياضت داشتم
از سر دوری همان خواهر گزید

ايک دوسری جگه اپنی گوشه نشینی اور عزلت گزینی اور
قناعت پسندی کی تعریف کی به چنانچه گهتا به -

در عزلت گزید خاقانی که به از دار ملک خاقان است
خورش از مشرب قناعت خواست که ز مزه هر آب و هر خان است
شیرد کا تواند انده رزق کاندہ رزق پر جہانجان است
عمر گز بهر رزق موقوف است رزق موقوف بهر حرمان است

نہ پھر ز کس حوالہ رزق کہ ضہان دار رزق یزدان است
مور را روزی از سلیمان ہیست کہ ز روزی ده سلیمان است
کا بصرجت قتاد خاقانی یک در خانہ ایش زخدان است
اور ایک جگہ اپنی آزاد منشی، اپنے توکل، صبر و رضا اور
پاک دلی کی بڑی تعریف کی ہے چنانچہ کہتا ہے۔

منکہ خاقانہم آزاد دلم کہ خرد قاعدہ رای است مرا
پیش جان را دکنم زندگ زداہہ کاکنہ عکس حنی است مرا
دکنم مدح سرائی بدروم کہ زبان صدق سرای است مرا
مہد غس در تن من سلطان است جز مشامی کہ گدای است مرا
بتوکل زیر اکنون نہ بکسب کہ رضا صبر فزای است مرا
خان دوخان ضرور پیش کہ دین ترشہ ہر دوسرای است مرا
من تیمر ہر خاک دمس کی کمر کاب خدای است مرا
دور پروردہ کشف است دلم کہ یقین پردہ کشای است مرا
تنگ دارم کہ شور کرگس طمع کز خرد دلم ہبای است مرا
بخت انگشت کش است روم از انکہ ہنر انگشت گزای است مرا
پاک ہودم ہر دغا ہزدم کو چنہ بود نہایت مرا
آدہہ ہایت نہادند ہمیں و آدہہ دادند نہایت مرا

خاقانی فطرتاً ہرانی سے بہزار اور اچھوں کی صحبت کا آرزو
مند تھا۔ اس لئے اپنے آپ کو اس طرح نصیحت کرتا ہے اور کہتا ہے
از ہدان دیک ترس خاقانی قادل و دین تر تہہ نکنند
بغدا اعتقاد پا کان دار تا پلہدایت خاک رہہ نکنند

ابنائے زمانہ کی شکایت خاقانی کی پوری زندگی
تکلیفوں اور مصیبتوں میں گزری ہے اسی لئے اس نے ہر جگہ
زمانہ اور اپنائے زمانہ کا بڑا ہی کلمہ اور شکوہ کیا ہے اور خاص

کر شروان اور اہل شروان کی بڑی مذمت کی ہے۔ اور مختلف
پہلوؤں سے اپنی تکلیفوں کو بیان کیا ہے۔ چنانچہ ایک جگہ یہ
کہتا ہے کہ حوادث زمانہ کی وجہ سے اس کی روشن طبیعت تھرتھ
و تار ہوگئی ہے اور اگر ایسا نہ ہوتا تو اس کا دل نور سے بھرا
ہوا ہوتا۔ اور اگر رنج و غم کے قفل میں اس کے دل کی کنجی
ٹوٹ نہ گئی ہوتی تو خزانہ غیب سے وہی کہ مانند الفاظ آکتے
تھے۔ کہتا ہے۔

طبع روشن داشت خاقانی حوادث تھرتھ کرد
ور کردی خاطر رو نور پیوند آمدہ
گر علید خاطرش شکستی اندر قفل غم
در خزانہ غیب لفظش و ہی مانند آمدہ

خاقانی کی کلیات میں اس قسم کے اشعار بہت سے ہیں جن
میں اپنائے زمانہ کی بڑی شکایت کی ہے ہر ٹیل میں چند منتخب
اشعار پیش کرتے ہیں جن سے اندازہ ہو سکتا ہے کہ اس کو
ابنائے زمانہ سے کس قدر تکلیف پہنچی تھی۔ ایک جگہ کہتا ہے
سر خامہ روزگار خواردم عنوان وفا ہران جدیدہم
بہداد بدشمنان نہ کردم انصاف ز دوستان جدیدہم
صد روزہ ز درد دل گرفتہم عہدہ ہمراد جان جدیدہم
از دام دورنگی شب و روز خاقانی را امای جدیدہم
ایک دوسری جگہ کہتا ہے۔

کارمن بالا دی گہرہ دریں شیب و ہلا
در مضیق حادثات ہستہ چند عنا
می کمر جہدی گزینی خضرای غفلان بگورم
ہمدا روزہ کہ این توفیق یابہر جہدا
پاکہ گیرم اش کز اہل وفا بہ روزیم
روزی من ہست یا خود ہست ہر عالم وفا

ایک دوسری جگہ لکھتا ہے .

مرا ز غلطہ سروان بیرون فگن ملک
کہ قریبہ ایست درو صد ہزار ہجر ہلا
مرا کنگل فگن است البیاض ازیں موطن
مرا مقر سقر است الامان ازیں منشا

—
ہیک بد حال و سفت مست دلم
جان و دل ہر دو یک نہ پر خطر است
ساقبت آرزو کنم ہیبت
ایں کہنا است یافتن دگر است

—
خاقانی غریبہ در تنگناہ سروان
دارم ہزار اندوہ اندوہ ہرے ندارم

—
امروز شرم چشمان آسودہ دل تراندہ
من شرم چہرہ نیستہ ام کاش ہستی
او آسایں نہافتی ہر سعادت
گر زین نمودن خانہ سروان ہستی

—
شرواحت کہ مار آمد بہ گنج رہا کردی
تبریز کہ گنج آمد بہ یار نگہدارش

گر بشرواخر اہل دل می ماندہ در ضمیرم سطر دی آید
و رہے تبریزم آب رخ می بود ارمہر آب خور دی آید
آدہہ آمد مرا دی پایست و آدہہ پایست ہر دی آید

—
من کہ خاقانی جلاہ وطن ہرہہ ام وز جفا گریختہ ام
گرچہ آرزوہ ام ز دست خسان دست برسر چرا گریختہ ام
تبریز از قہر نا خدا ترسان لا جرم در خدا گریختہ ام

از کہیں کہاں کشان قضا در حصار رضا گریختہ ام
گرچہ کس ز مہم بگریزد منہر آن کز عطا گریختہ ام

شراب سے نفرت خاقانی کو اور شعراء کے بالکل برعکس
شراب سے سفت نفرت تھی ۔ اس نے کئی جگہ شراب کی مذمت
بیان کی ہے ۔ سروان شاہ اور دیگر بادشاہوں اور امیروں سے میل
نہ ہونے کا ایک سبب اس کا شراب نوشی سے احتراز کرنا بھی
تھا ۔ چنانچہ اس نے ایک جگہ شراب نہ پینے کی معافی ان
الفاظ میں چاہی ہے ۔

گفت چرا درصیوح بادہ نغزہای کنوچک
جلد ہر انداخت صیم حجرہ ہجر داغت خواب
گفتہش ام صیم دل سکہ کارم میر
زرد سراینک زمین سکہ رخ ہومتاب
من نہ کنم کار آب گو پیرد آب کار
صیم خرد چون دمید آب شود آب کار

ایک دوسری جگہ شراب کی مذمت بیان کرتے ہوئے اس کے کہ نہ
پینے کی خصوصیت کرتا ہے اور کہتا ہے ۔

بانہ را ہر خرد مکن غالب دیورا ہر ملک مکن سالار
چار کیخسرو است ہمت من کہ کند راز کائنات الظہار
سلسیل حلال خور زہن چار وز حمیر شراب شو ہیزار
فیض این السحاب خور ہو صدق ہمیشہ ہنت العتب مغور ز تہار
ز آب رنگین عباب عقل مساز شعلہ نار ہمیشہ شہر میار
ہمیشہ اسلاف در سفال مدای گل سیراب ہر سیراب مکار
بول شیطان مکن ہزارورہ ہمیشہ چشم طہیب عقل مدار
ایک دوسری جگہ کہتا ہے ۔

بختی مستم نغورہ پختہ و عام شہا
کل شہاقمان نہ اکنون است استہنای من

میں پر حور و جنایت پر ملایک بستہ ام
گر ز خون دختران رز بود صہبای من
ور خورم می ہم مرا شاید کہ از دھقان خلد
ور رسد از دست امروز اجری بردای من
در بہشت می خورم طلق حلال اپراک روح
خاک می شد تا پخیرد جرعة حبرای من
بوسہ پر سنگ سہاہ و مصطف روشن دہم
گرچہ چون کوثر ہبہ تن لب شود اجزای من

اپنی شاعری پر فخر خاقانی نے علی جگہ عنصری و رودکی
جیسے شعراء پر شاعرانہ تہلی کی ہے۔ اور ان کو اپنے خزان
سفن کا ریزہ چمن بتایا ہے چنانچہ کہتا ہے۔

شاعر مطلق منہ خزان معانی مہراست
ریزہ خور خزان من عنصری و رودکی

اور اس نے مختلف وقتوں میں اپنی ذات اور اپنے نظم و
نثر پر فخر کیا ہے۔ چنانچہ ایک جگہ کہتا ہے۔

بغدادیہ کہ باعث جان است منشی نسل انسی و جان است
کہ امیر امام خاقانی مفسر سدھزار خاقان است
من گویم کہ طبع روشن او ہمدرد طبع آب حیوان است
کاب حیوان ز بہر خدمت او بندہ خاک پایہ سروان است
ایک دوسری جگہ خود کو ملک سفن کا مالک بتایا ہے۔ چنانچہ
کہتا ہے۔

مالک ملک سفن خاقانیم کز گنہم نطق
دھل صد خاقان سزد یک نکتہ غرابہ من
دست من جو زار و کلکرموت و معنی سنبہ
سنبہ زاید ز موت از جنبش جوزاہ من
گرچہ از زین سہرگان کارم جو خنثی مشکل است
حامل است از جانی مردان خاطر عکرای من

گر بہشت اقلیم گوید کس بمثل این دو بہشت
کافر دار القوادہ مسجد اقصیہ من
شاعران را گرچہ غلوون خواند در قرآن خدام
ہم ازیشان جود ظاہر وجہ استہزائے من
دوسری جگہ اپنی ذات کو اقلیم سفن کا بادشاہ بتایا ہے
چنانچہ کہتا ہے۔

بہشت اقلیم سفن را بہتر از من بادشاہ
در جہاں ملک سفن را دشن مسلم مر مرا
مریم بکر معانی را منہم روح القہص
عالم شکر معانی را منہم فرمان روا
گو مرا دشمن شدند این قوم معذور اند زانکہ
من سہیلہ کامہم پر موت اولاد الزنا

ایک دوسری جگہ اپنے آپ کو استاد سفن ظاہر کیا ہے کہتا ہے۔

امروز اصرار سفن خواندندم استاد سفن
صد عنصری در پیش من شاگرد اشعار آمدہ

اپنی قطعہ جہد تمہیں کاستاد منہ سفن وراں را
ایک دوسری جگہ وہ لکھتا ہے کہ وہ سفن کا بادشاہ ہے اور
دوسرے شعرا اس کے مضامین کے چور ہیں۔
شاہ سفن منہ شعرا دزد گنج من پس دزد را کہ ہر سر اقرار وار کرد
ایک اور جگہ ابوالعلاء گنجوی پر چرٹ کرتے ہوئے کہتا ہے
کہ وہ اس کے مضامین کو ہراتا ہے۔

داحر کہ دگر پارہ گہر دزدہ ازین عقد
آن طفل دبستان من ایں مرفک کذاب

ایک دوسری جگہ کہتا ہے کہ زمانہ بھی اس کے اشعار کی
تعریف کرتا ہے چنانچہ کہتا ہے۔

داد سفن دہم کہ زمانہ ہر رمز گفت
آن یافتہم ز تو کہ ز حسان نہافتہم

ایک دوسری جگہ بادشاہ کو مخاطب کرکے کہتا ہے کہ آج دنیا میں مہری ہوا بیری کر کے والا کوئی دوسرا شاعر نہیں ہے چنانچہ کہتا ہے ۔

شہانیک دانی کہ امروز گیتی ندارد چو من سہر کیمیاگر
کو باقی بمان کر بقام تو آن رہ دریں پیشہ کس ناپد اورا چراہر

شرح تحفۃ العراقین خاقانی کی سب سے زیادہ شہرت اسکے قصاید کی وجہ سے ہے جن میں شکوۃ الفاظ اور زور کلام کے ساتھ ساتھ جوش بیان بھی پایا جاتا ہے ۔ اس کے اشعار میں علم نجوم و ہیئت اور دوسرے علوم کی بہت سی اصطلاحات آگئی ہیں جن کی وجہ سے اس کا کلام عبسور الفہم ہو گیا ہے ۔ مختلف لوگوں نے اس کے قصاید اور مثنوی تحفۃ العراقین کی شرحیں اور ان کے حواشی لکھے تھے ۔ محمد بن داؤد بن محمد علوی شادی آبادی نے ان کے قصاید کی ایک شرح لکھی تھی ۔ جس کے قلمی نسخہ آج بھی پائے جاتے ہیں ۔ محمد بن داؤد مالوہ کے بادشاہ سلطان ناصر الدین خلجی (سنہ ۹۱۲ - ۹۰۲ھ) کا درباری تھا ۔ شادی آبادی در حقیقت ماندگو کا نام تھا ۔ مثنوی تحفۃ العراقین کی شرح ملا عبدالسلام نے کی تھی جس کا ایک نسخہ اودہ لائبریری میں پایا جاتا ہے ۔

جنوبی ہند کے مدرسوں میں مثنوی تحفۃ العراقین بھی فارسی کے مصائب معلم میں داخل تھی یہاں کے اساتذہ ملا عبدالسلام ہی کی شرح کو اپنی نظر کے سامنے رکھتے تھے ۔ اسکے باوجود خواب محمد علی والاچہ کے دوسرے صاحبزادے خواب امیر الامراۃ اپنے استاد میر اسماعیل خان ابجدی سے درخواست کی کہ وہ اس مثنوی کی ایک مختصر شرح لکھیں ۔ اس وقت ابجدی بالکل بزرگ ہو چکے تھے ۔ اس جڑاویہ میں اس قسم کا اہم کام انجام دینا ان کے لئے بہت مشکل تھا ۔ جب انکے تلامذہ اور معتقدین نے ان سے اسکی درخواست کی تو انہوں نے اسکو ٹال دیا ۔ مگر جب خواب امیر الامراۃ فرمائش کی تو ان کی درخواست کو ٹال نہیں سکے ۔ چنانچہ انہوں نے سنہ ۱۲۰۰ھ میں اس کام کو پورا کیا ۔

ابجدی کی یہ آخری تصنیف معلوم ہوتی ہے ۔ اس سے پہلے کی تمام تصنیفیں نظم میں تھیں ۔ صرف یہی ایک کتاب شعر میں ہے ۔ اس میں ابجدی نے بہت ہی اختصار سے کام لیا ہے ۔ ہر عنوان کے تحت دوچار شعر نقل کر دیے ہیں اور پھر ان کی تشریح کی ہے ۔ اور باقی اشعار کو لکھے بغیر ہی ان کے مشکل اور معلق الفاظ کے معانی بتا دیے ہیں ۔ اکثر جگہ مقالے اور سرخیان بھی پوری طرح نقل نہیں کی ہیں ۔

شرح تحفۃ العراقین ابجدی کا صرف ایک نسخہ ہمیں ملا ہے اور وہ بھی مصنف کی وفات سنہ ۱۷۰۲ھ کے چھیالیس ۳۹ برس بعد کا لکھا ہوا ہے ۔ چہاں کہ اس نسخہ کی آخری عبارت سے پتہ چلتا ہے ۔

”شرح تحفۃ العراقین بعون الہلک الوہاب بتاریخ چہار
دہم شہر شعبان سنہ ۱۲۳۹ ہجری روز چہارشنبہ باتمام رسدہ ۔
العبد علی ملک و الصلوۃ و السلام علی سیدنا محمد و آلہ الطاہرین
و اصحابہ البہرین و علی ہترثہ و اصحابہ وسلم دایما ۔ مبارک
آمین تمت تمام“

اس نسخہ میں کاتب کا نام نہیں ہے ۔ خط بہت صاف اور سادہ ہے ۔ مگر اس میں ناش غلطیاں ہیں ۔ اس کاتب نے ایک ایسے نسخے سے اسکو نقل کیا ہے جس میں ایک جگہ ایک ورق الٹ گیا تھا ۔ کاتب نے سیاق و سباق کا لحاظ کیے بغیر اس کو اسی طرح نقل کر دیا ہے ۔ جس سے اس کی کمر سوادی اور عدم احتیاط کا پتہ چلتا ہے ۔

سابق چونہر لکھرار اور جناب مولانا محمد حسین صاحب مہروی صدیقی لکھنوی نے سنہ ۱۹۴۸ء میں اس قلمی نسخہ کی نقل لی تھی مگر اس کے چھپنے سے پہلے ہی ان کو ریشائر ہونا پڑا جب امسال مدراس یونیورسٹی نے اس کی چھپائی کا انتظام کیا تو مجھ کو اس پر نظر ڈانی کرنی پڑی ۔ اگر اس کو پچیسہ شایع کیا جاتا تو قارئین اصل مثنوی کے اشعار سامنے رکھے بغیر اس سے پورا استفادہ نہیں کر سکتے تھے ۔ اس لئے میں نے صدر شعبۂ اسلامی مدراس یونیورسٹی کی اجازت سے اس موجودہ مسودہ میں ترمیم کی مثنوی کے ان تمام اشعار کو اپنی اپنی جگہ پر کیا جن کو ابجدی نے چھوڑ دیا تھا اور انہیں حوالہ قلم نہیں کیا تھا ۔ مقالہ

اور سرخیاں بھی اپنی اپنی جگہ پر گئیں۔ موقع اور محل کی مناسبت سے مسودے میں کانٹ چھانٹ کی اور اس کے بعض فقروں کو بدل دیا مثلاً ابجدی قریبہ لکھ کر خاقانی کے ایک دو شعر نقل کرتے ہیں اور پھر ان کی تشریح کرنے کے بعد باقی اشعار کو نقل کے بغیر ہی ان کے مشکل الفاظ کی تشریح کرنے لگتے ہیں میں نے ہر جگہ قریبہ کو کاٹ دیا ہے اور صرف اشعار کو ہمال رکھا ہے۔ اور جہاں کہیں شعر نقل نہیں کیا ہے اس کی بھرتی کردی ہے۔ یا ابجدی "دریں بہت و در عظمت ابیات آگندہ" کہہ کر اشعار کی تشریح کرنے لگتے ہیں۔ ان موقعوں پر میں نے پورے فقرے کو کاٹ کر صرف "دریں ابیات" بنادیا ہے اور چھوٹے ہرے اشعار کو نقل کر دیا ہے میں نے ابجدی کی زبان کو بدلنے کی کہیں کوشش نہیں کی ہے۔ مگر جہاں کہیں صاف نظر آ رہا تھا کہ وہ کاتب کی غلطی ہے تو میں نے موزوں اصلاح کردی ہے

اس شرح کی طباعت میں میں نے مثنوی تحفۃ العراقیین کے دو مطبوعہ اور دو قلمی نسخوں سے مدد لی ہے۔ دونوں مطبوعہ نسخے مطبع مثنوی نولکشور کانپور میں چھپے ہوئے ہیں پہلا نسخہ سنہ ۱۲۸۴ھ میں دوسرا نسخہ سنہ ۱۲۹۲ھ میں چھپا ہے۔ دونوں قلمی نسخے یہاں کے مقامی کاتب خادون میں دستیاب ہوئے ہیں۔ قلمی اور مطبوعہ نسخوں میں کہیں کہیں اختلاف الفاظ بھی پایا جاتا ہے۔ مگر میں نے ضبط الفاظ میں ابجدی ہی کی پیروی کی ہے۔ اشعار کی ترتیب میں بھی فرق پایا جاتا ہے۔ ابجدی نے ابو العلاء گنجوی کی ہجو سے متعلق چند اشعار کی تشریح کی ہے اور باقی اشعار کو نقل کرتے بغیر ہی ان کے مشکل الفاظ کے معانی دے دئے ہیں۔ یہ پورا عنوان اور اس کے تمام اشعار مطبوعہ نسخوں میں نہیں ہیں۔ مگر قلمی نسخوں میں پائے جاتے ہیں۔ میں نے ان تمام اشعار کو اپنی جگہ پر نقل کر دیا ہے۔ اسی طرح عبادالدین ابو المواہب الاپھری کے سرلیکھ کے آخری پینتیس ۲۵ اشعار قلمی نسخوں میں پائے جاتے ہیں۔ مطبوعہ نسخوں میں ان کا وجود نہیں ہے۔ چونکہ ابجدی نے اس کے ایک شعر کے لفظ "ماہ یقین" کی تشریح کی ہے اس لئے میں نے ان اشعار کو بھی نقل کر دیا ہے۔

ان نسخوں کے لفظی اختلافات کو میں نے محض اس لئے نظر انداز کر دیا ہے کہ ان کے ضبط کرنے سے شرح کا حجم بہت بڑھ جاتا تھا۔

مدرس یونیورسٹی نے ابجدی کی تصنیف کی طباعت کا جو سلسلہ شروع کیا تھا۔ اس کی آخری کڑی یہ شرح تحفۃ العراقیین ہے۔ ان کی تصنیفات میں طبع جوہر کے نام سے ایک مثنوی کا ذکر آتا ہے جو نظامی گنجوی کے ہفت پیکر کے جواب میں لکھی گئی تھی۔ لیکن تلاش و تحقیق کے باوجود اس کا سراغ نہیں مل سکا۔ مگر ابجدی کے دو منظور رسالے ہمارے ہاتھ لگے ہیں ایک حقیقت نامہ ہے جو اس کلیات کے حصہ دوم کی حیثیت سے شایع کیا جا رہا ہے۔ یہ نسخہ یہاں کے ایک مقامی کاتب خانہ میں دستیاب ہوا ہے کاتب کا نام عبدالقادر ولد محمد بیہ الدین ہے مگر کتابت کی تاریخ معلوم نہیں ہے اس میں مثنوی میلانا روم کے ابتدائی دو شعر کی صرفیاد تشریح کی گئی ہے۔ اس کی زبان قدیم ہے اور اس میں بہت سے دگنی معاورے اور الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ اس رسالے سے ظاہر ہوتا ہے کہ ابجدی کے مرشد سید محمد قادری تھے۔ جن کے حالات کا کچھ پتہ نہیں چلتا۔

ابجدی کا دوسرا رسالہ تحفۃ الصبیان ہے۔ اس کا ایک قلمی نسخہ دیوان صاحب خانہ مدراس کے کتب خانہ میں موجود ہے۔ مصنف نے یہ رسالہ جواب امیر الامرا بہادر کے لڑکے ذوالعالی خان کے لئے لکھا تھا۔ جو ذوالعبد الامرا کے بعد ذوالعظیم الدولہ کے نام سے مستند آراء ریاست گردناٹک ہوئے۔ اس میں ابجدی کے مختلف ہمعرون میں مشکل عربی اصطلاحات اور الفاظ کی تشریح کی ہے اور ان کے اردو میں معنی بیان کئے ہیں۔ قاضی عبدالعالی خان اس کو حفظ کر لیں۔ ابجدی کے بیان کے مطابق اس رسالے میں سات سو چالیس اشعار ہیں چنانچہ آخر میں کہتے ہیں۔

لے المبد یہ خستہ کلام نہت خیر سے لیا اتمام
گرچہ نہیں خاصگان کے لائق ہے پر پڑھینگے اسے ہمیشہ ہوام

منہج اس میں ہیں لغات عرب مشتمل ہو فنون شعر و کلام
گرچہ یہ مختصر ہے پورا یا ہر در گوزہ ہے تو بوجہ تمام
چند ہر چند اس میں ہے داخل از رموز ذواہد اسلام
نار اس کا ہے تدفۃ الصبیان تا کہ ہو طفلگان کی امتحان
گرچہ تہی ان دہن میں دیکاری شغل کہ ہات سے گئی ہے زمان
لیک کہنا یہ ہر ضرورت تھا پس کہ شعر کا رہے کیوں نام
ہات سو پہر ہے بیت سب چاہیں قل مادل ہووہ زہب کلام
خیر یہ رسالہ رنگین ختم ہے و السلام و الاحرام

یہ نہیں معلوم کہ ابجدی تہ یہ رسالہ کس سنہ میں
لکھا ہے۔ چونکہ یہ جواب عبدالعلی خان کی تہلہ و تربیت کی
غرض سے لکھا گیا تھا اس لیے قیاس ہوتا ہے کہ یہ اس وقت
لکھا گیا ہوگا جب کہ ان کی عمر دس گیارہ سال کی تھی۔ یہ
تہہ جو ہمارے ہاتھ لگا ہے مصنف کی وفات کے تیس برس بعد
سنہ ۱۲۲۳ ہجری میں لکھا گیا ہے۔ چنانچہ خاتمہ کی عبارت یہ
ہے۔ "بتاریخ یازدہم جمادی الثانی سنہ ۱۲۲۳ ہجری در موضع
پناہگر پاتہار رسد کاتب الصروف کہ تر قادر علی ولد محمد
امام الحسین بن علی غفرلہ عصیانہم آمین"۔ اگر ملاحظہ ملا
تو ان شاء اللہ اس کی بھی شاید کرم کی کوشش کی جائیگی۔

محمد پیوستہ کوکن

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي هبنا حقائق المعاني و دقائق البيان و علمنا
مالهم تعلم من لطائف الشعر و الميزان - و الصلوة على رسول
محمد الذي أنزل عليه القرآن و عداذا إلى الصراط السوي بالآيات
و البرهان و على الله و أصحابه الخيين وضع لنا بيضاءهم غوامض
أسرار الآمين و الاحسان و فتم علينا بهما من انوارهم اجواب
العلم و العرفان .

اما بعد آنکہ پر خاطر دریا مقاطر روشن نظام معنی رس و
معنی رمان صبح نفس کہ شارح نکات اسرار و کشف تفسیر
استار اند، مخفی و محتجب نہاد کہ این بندہ پریشان روزگار،
و شہید دشتہ چرخ ستار، مستمند درگاہ ایزدی، سید اسماعیل ابجدی،
از عنفوان بہار شباب، تا ہنگام پیری نہایت احتساب، عمر ہزہز
خود را در مشق شہادروزی اشعار آیدار و مطالعہ مشنویات دقت
شعار صرف می نمود۔ و بعد از فراغ تصنیف خمسہ منظومہ مثل
آخر خامہ و زبدۃ الافکار و طبت جوہر و راعب و مرغوب و مودت
نامہ در سنہ یکہزار و دوسہ ہجری، بعضیہ از احیاب دانش مند،
و دوستان موافقت پسند، و تلامذہ عقیدت کہش و عقیدت مندان
صداقت اندیش، دست استمداد در دامن ضعیف البنیاد زدہ
مستدعی ہاں شدہ کہ در شرم تطفہ العراقین القصم الشعرا
و اکمل القصا و اعلم العلماء و اشرف الکماء حسن العجم الفضل
الحسین محمد خاگانی طالب اللہ تعالیٰ شراہ بردارد۔ اگرچہ این - پیر
رجبہ ہرم، گرفتار معاش شکر، در کلام متقدمین و متاخرین
فی الجمال مہارت میداشت، اما نظر پر عدم مساعدت ایام و ارادت
زمانہ نا فرجام، و قلت فرصت، و کثرت مشقت جودہ، سر از
داغہ این امر باز زدہ، و التماس آنہا کہ مناسب حال جودہ، مقرون
اجابت نہایت - دینی شہن حکم معتمد و مکی و رکعی دولت و

القبال، مسند نشین چار پالش فضل و کمال، چمن پیرایه ریاض
امارت و ریاست، چهار آرایه گلستان نظامت و شهادت، مهده عقائد
دین و ملت، و مروج قواعد علم و حکمت، جوان شجیع عدیم
المثال، سفی دریا خوال، خجسته خصل، امیر جم نظیر، وزیر
روشن تدبیر، خواب روشن الدوله امیرالامرا بهادر، بهادر جنگ -

مار ضحاک خوار شمشیرش رایتش چون درفش افریدون
ابر شرمندگی از کف جودش خشک لب از خوال او جیمون
دم زده چالب مسیم لبش هر زبان حرف چون در مکنون

موکد قول ملتسمان گرید، اگر سعی این عاصی شکسته بال
حتی المقدور جهت تربیت کسان قاصر الشعور از قوه بفعل
آید، و شرح مثنوی مسان العجم بنهم که احتیاج بشرح
همدالسلام رو ندهد، بتحریر رسد، هر آینه فکریست ژرف، و
کاریست شگرف، در پیشگاه حضور (۱) مادی و وسیله تصدین و ترویج
آفرین تواند شد. و کهن طالبان این فن را جلال تازه و مشتاقان
حدیث خو و کهن را صلوات به اندازده خواهد بخشید - از آن جا که
این قلیل البضاعت که هرورق نصبت آن خداوند دولت است،
ارشاد کرامت پناه را امر واجب الطاعت دانسته در ارقام این
صمیمه پرداخت، و هرچند ابیات مشکله و انکشاف معانی معتضله، و
صمت الفاظ و لغات، و تحقیقات اصطلاحات و استعارات، و جوارس
تشبیهات و کنایات پرداخته، شرح علمده نگارش ساقط و از
تسطیر آن بهره فراوان اندوخته - الحق نسفه ایست شریف،
و تحفه ایست لطیف، که گرم روان بادیه سخن وری را موجب
ایتنیج خاطر است، و شهسواران عرصه نکته پروری را مورد
اشتراف و احر -

آندکه تفریم بخش گوین است باده تحفه العراقین است
مدیه دلچسپ عالم جان گوهر شاموار بحرین است -

اطناب کلام دقت اقتباس یمنه موجز پسندان روشن قیاس
جهت، لهذا قطع نظر از اظهار قصص همده کلک معانی نگار را

(۱) مراد از خواب محمد علی و آگاه بهادر -

بارتسام عبارت مختصر ماکون گرداندهم - و جوهر سخن را که
حل ابیات متقن بآسانی دران دست دهد، برشته سهولت کشیدم -
و دیده دل و دماغ را بصره انشا آوایی و کویهای تکلف پردازی
شنودم - امید از گهر سنجان رویای معانی و جوهر فروشان معدن
نکته دانی آنست که اگر درین چمنستان کمال و نگارستان دامن خیال
عجیب بنظر درافتد، چون غنچه لب درهم کشد - و چون گل دهان
بخندد و ادکنند - و اگر قدرت بران باشد، باصلاح کوشند -

اللهم ثبت اقدامنا على طريق السنة والجماعة و امتنا قیهم
و احشرنا معهم صلی الله علی خیر خلقه محمد و آله و اصحابه
اجمعین و سلم کثیرا کثیرا -

شرح تحفة العراقین

المقالة الاولى و هي تسمى بحقائق الفکر

و مجالس الذکر

ماکیم نظارگان غمر خاک زی حلقه سبز و مهره خاک
کایس حلقه و مهره قابچایند سرکسکه عبر می کشایند

زی بمعنی طرف، و حلقه سبز مراد از آسمان، و مهره خاک
کنایه از زمین باشد. و بهجت ثانی علت بیان بهجت اول است.
حاصل اول هر دو بهجت آنکه ما مردم از نظر کردن آسمان و زمین
غبناک هستیم. از برای آنکه نظاره آنها سر کسکه عبر مارا می
کشایند. یعنی که عمر را کم می سازند. زیرا که گردش افلاک
و انتقال کواکب که اثر آنها متعلق بزمین باشد، و اهل زمین را
مضررت میرساند.

وین طرفه که برسطا دوران مهره زمین است و حلقه گردان
طرفه بضم اول، چوژی را گویند که کس ندیده و بنظر خوش
آید، و در مقام تعجب نیز گویند، خواه دیده شود و خواه شنیده
گردد. درین بهجت خلاف قاعده شعبده بازان واقع شده، زیرا که
آنها حلقه را قائم میدارند و مهره را می دوانند، اما درین جا
حلقه که فلک است، گردان است. و مهره که زمین است، قائم
است. پس این بازی طرفه است، که برعکس بازی شعبده بازان
بوقوم آمده. و زمین بکسر مهر آنکه از جای جنبیدن نمی تواند
و زمین بسته می ماند.

خود بوالعجبان که سحرکار اند که قائم و گاه قندز آورد
بوالعجبان بازی عجیب کنندگان را گویند، مثل سحر
سازان، و این اشارت بر زمین و آسمان است. و قائم و قندز

اگرچه نام روجاه اند، در آنها را یادگشتان خوبان تشبیه میدهند.
اما در استعمال شعرا مراد از پوستین است. و قائم پوستین
سفید است و کنایه از روز. و قندز پوستین سیاه، مراد شب.

حاصل آنکه روز و شب مانند بوالعجبان سحرکار اند، گاه قائم
روز بر می آرد، و گاه قندز شب ظاهر میشوند. چنانچه رسر بازی
گران است که گاه رنگ سوخ بر می آرد و گاه رنگ سیاه و سیاه.
وقت است که وقت برسر آید سیلاب عذر ز در در آید
وقت است که مرکبان انجم هر فعل بیفکنند و هر سر
وقت است که این چهار حال بنهند مصطفی ما و سال
گردون دبط پلنگ گردد گیتی نفس بهنگ گردد
از چرخ زدن بیفتد افلاک در رقص آید مفاصل خاک
درین ابیات آثار و علامات قیامت را مصنف ظاهر میکند.

و مرکبان انجم عبارت از ستارگان است. و فعل و سر افکنند
بمعنی از کار رفتن است. یعنی چون قیامت درآید، ستارگان آسمان
از تأثیرات خود باز خواهند ماند. و چهار حال که مراد از اربعه
عناصر است، از چار خود معطل خواهند شد. و یا مراد فصول اربعه
باشد که وجود ماه و سال بر معرفت آن موقوف است. و مصطفی بانکسر
و قبل بفتح عباری را گویند، اضافهت جبهه و سال نبوده. دبط به معنی
حوم و گوده آمده و مفاصل بندهای خاک را گویند. درین جا اگر
مراد از خیال باشد، مناسب دارد که در روز قیامت "تکون الجبال
کالعهن المنفوش" خواهند شد.

بکشاده شود ز پشت این کوز سنجاب شب و حواصل روز
از پشت کوز آسمان مراد است. و سنجاب نام روجاه است که
پوستین سیاه دارد، و درین جا کنایه از شب است. و حواصل نیز
نام روجاه که پوستین سفید دارد. مراد از آن روز است. و بکشاده

شدن عبارت از فرو افتادن- یعنی چون در عالم روز قیامت در آید وجود شب و روز منعدم خواهد شد.

یکسر شود امهات حیوان بسته رحم و فسرده پستان
امهات حیوان اشارت بر ارجع عناصر است و بسته رحم و فسرده پستان شدن، عبارت از عقیقه شدن، و تولید و تناسل را معنوم ساختن است- یعنی چون روز قیامت درآید این موانع ثلاثه که مانند امهات اند از صفت زائیدنی باز خواهند ماند.

در دیده ابلق جهان تاز از داغنه روید استخوان- باز
ناغنه مرضه باشد از امراض چشم و آن معروف است- گویند که آن جدیدی سهیل بر طرف می شود- و آنچه در چشم آدمی پیدا می شود، اگر علاج نه کنند، زیاده شود، و مانع بصارت گردد- و اگر در چشم اسب پیدا شود، بهرور ایام اسب را هلاک سازد- مراد این است که چون روز قیامت درآید، در دیده ابلق جهان تاز که عبارت از آفتاب است، آزار ناغنه پیدا شود و چشم او را کور کند- یعنی آفتاب به نور گردد.

و ینک ز علامتی که پیدا است از آدمین حفاظا بر خاصیت
انصاف نهان شد و وفای هر جنس دماند و آشنا هم
آثار سلامت از جهان رفت آئین امانت از میان رفت
پیدا است بر آستان دینی دجال هزار و مهدی بی
هر زهر که دست عالم آمیخت در جام جهان دمای ماریخت
هر شربت ظلم کاسمان ساخت خاص از به جان خاصگان ساخت
این جام نگر بهشم ابدال بازی گد صد هزار اطفال
وین طفلان بین بشام و شگهر ۲ ایجد خوانان لوح تقدیر

از جام آسمان مراد است- ابدال گروهی از چندگان که حق تعالی زمین را بوجود ایشان قائم دارد- و ایشان هفتاد نفر اند- چهل نفر در شام می باشند، و سی نفر در اطراف دیگر- چون یکم

۱ یکسر دوازدهاقتی مراد از میا و شمر با امور شریعت باشد

از ایشان بهرید دیگرم بجای او نصب می شود و از اطفال مراد از ستارگان است و اطفال باعتبار آنکه هر روز از رحم آسمان تولد می شود- حاصل آنکه این آسمان را اگر بهشم ابدال که چشم حقایق بین است، می بینی، بازی گد صد هزار ستارگان است که مانند اطفال بعضی از آنها بازی گدانی از مشرق به مغرب و بعضی از سمت مغرب به مشرق آمد و رفت میدارند- اما موثر حقیقی حق تعالی است، از سیر آنها چندان فائده مرتب نیست، بلکه آنها ایجد خوانان لوح تقدیر اند- یعنی محکوم امر او سبحانه تعالی هستند، بذات خود موثر نیستند.

زان جمله دشانه غلطیست طفلیکه خلیفه کتاب است
خاقانی رابیه خطه خاک نگزیر ازین مخاطب پاک
کتاب بضم و کشیدید دبیرستان از جهت ضرورت شعر مخدوف
خوانده اند، و خلیفه عبارت از آفتاب است مصنف میگوید که درین کتاب نشانه خطاب من آفتاب است، یعنی من او را درین کتاب خطاب میکنم.

در خطاب با آفتاب بوجه محبت گوید

ام مهربان روزداران جان داروم علت بهاران
ام کعبه ره دو آسمان را وی زمزم آتشین جهان را
هنگامه شب روان دریده پروانه بفرست آرمیده
از سهر تو درخواب خضرا مستوری صد هزار رعنا

خطاب به آفتاب است که او مهربان روزداران است یعنی تا آنکه آفتاب بر آسمان باقی است روزه افطار کردن صحیح نیست چنان دارو نوشدارو را گویند، علت بهاران مراد از خزان باشد- یعنی وقتی که آفتاب دو برج حمل می در آید، خزان که علت بهاران است، مرتفع می شود، و بهار گل میکند- و شب روان مراد از ستارگان است و شقاب خضرا اشارت بر آسمان، و صد هزار رعنا مراد نیز از ستارگان است که از دبدبه آفتاب هر روز خبردار شدن نمی توانند و مستور میباشند.

شکل تو به عالم سپنجی نارنج حقیقه ترحمی
از فیض تو در دوگهواره دو هندوی طفل شهر خواره
شش جانوی پیر کرده هر هفت عالم بشو دیده هفت در هفت
زنگی طرب اهل عالم از تست جعد سر زنگیان خم از تست
دارد ز تو روی رومیان آب گیرد ز تو جعد زنگیان تاب
دیده روم را ز تو رنگ آئینه زنگ را ز تو رنگ
کودک وش و تراست دربر بر لوح زبرجد ابجد زر
از رفتن تو دران ولایت این هفت صمیفه برده آیت
زور پاشی و خاکشاده گنجی تپداری و خاکشیده رنجی

سپنجی چهار معنی دارد اول مهمان خانه دوم خانه عاریت
بود سیوم علف زار چهارم خانه علف که مزارعان برکنار
زراعت سازند - و برود دشتی دگهبانی کشت زار می نمایند عالم
سپنجی در کشف اللغات خانه عاریت را گفته - نارنج باعتبار رنگ
زرد و مجر باشد - و حقیقه ترحمی مراد از آسمان است یا باین
معنی که چین و شکن دارد خطاب بفتاب است که شکل تو درین
عالم سپنجی که مراد از دنیا است مانند نارنج زرد و مجر می نماید
دو گاهواره مراد از دو مردمک چشم و شیر خوردن عبارت از پرورش
شدن است که این خاصه طفل است -

حاصل آنکه درین عالم اجسام هر دو مردمک درگاهواره چشم
از فیض تو پرورش میسرود چه که بصارت چشم از نور آفتاب
است و شش جانو مراد از شش جهت ستارگان است سوره آفتاب
و چون مودت سمعی اند، لهذا جانو گفته و پیر باعتبار قدیمی
نامیده - هر هفت زیور و آرایش - و هفت در هفت مرکب نیز
بمعنی آرایش و زینت آمده - زنگی طرب مستان را گویند و نسبت
طرب بزنگی از برای آنست که طبیعت اهل زنگ طرب انگیز
می باشد - جعد بالضم مری مرغول و حیایچه روم مراد از روز
است و آئینه زنگ مراد از شب یا مراد در مصرم اول زنگ
رومیانی باشد که سپید است و در مصرم ثانی مراد از زنگ مهبی

باشد که سیاه است و ابجد زر کنایه از خطوط شعاع آفتاب است -
دران ولایت اشارت بر ولایت مغرب است و هفت صمیفه مراد
از هفت آسمان و آیت چردن بمعنی طلوع ستارگان کردن است
یعنی آفتاب را مخاطب کرده می گویند که از رفتن تو جهت
مغرب هفت صمیفه آسمان ستارگان را چه از ثوابت و چه از
سیاره نمودار میکنند -

که در خفقان چو شاخ عرعر که در یرقان چو چشم عبهر
که کوثر همزای باشی که آتش جانگزی باشی
چون شان عمل نهائی از بر کوه از نظر تو روغنین سر
از هر طرفی که اندر آئی اندازه آن طرف نهائی
باشی بدریچها رس ساز هر خاروغی بتووسن باز
که درین نردبان کنی جام که بر سر کویان نوی پام
که تیز روی و پر سر آئی که راست گهی کیج اندر آئی
هر عارض لشکری هیارا هر شامد مجلسی گما را
رنگین تو کنی کمان شیطان چون طاق مقرنس سلیمان
در قصر شهبان بسی نهائی زی بنگه لولیان گرائی
روشن بتو چشم شاه و درویش جود تو ز فیض آسمان جوشی
هر ماه به پیک رایگانی خلعت تو دمی دو استانی
با خلعت بدد بزیردستان یا داده خرویش باز مستان
آرایش تاج هرکس از تست افزایش گنج هرکس از تست
جز دست سبکسراں نگیری خس پروری ارگران نگیری
از نقطه تست نقطه خاک زاینده زر و جوهر پاک
آن را که زجعت تیره روزی است از زاده خاک خالی از زیست
ادبار بهر کس که در ناخست اقبال بخاکش اندر انداخت

خفقان نام بیماری است که آدمی را هر حول می انگیزد و هر
نام درخت چید است که لزوم دارد و یرقان نیز نام بیماری است
که آدمی را زرد می کند و نسبت به چشم عبهر که آن گل ترنس است
برای آنست که ترنس نقطه زرد در شکر خود میدهد - و بیماری
یرقان هر چشم را رنگ زرد می بخشد - حاصل بیت آنکه آفتاب
R. A. - 2

را خطاب میکنند و می گویند که تو گاهم بر وقت طلوع از مشرق
آزار خطقان بهم رسانیده چون شاخ بید لرزه داری و گاه
وقت غروب در مغرب از آزار برقان چون چشم عیور زرد می
شوی و شان خالقه زنجور عمل که دران زنجوران شهید را پر
میکنند - و آذراشان عمل میگویند - و در هندوی پولی خوانند - و مها
گرد را گویند - و قتی که آفتاب در برج جوزاء می آید ، گرد بسیار
می شود - درین جامداد از اجر است که اجتمام آن از حرارت آفتاب
است و عارض یضی لشکر را گویند - و شاهد مجالس گیاه باعتبار
آنکه نباتات از آفتاب رنگ و قوت میگیرند - و کمان شیطان
قبوس قزح را گویند و اهل پارس آذرا کمان رستم هر میگویند -
و پیک را گمانی مراد از مهاب است ، و زاده خاک کنایه از زرو
حواهر باشد -

در مذمت زر گویند

باقفل زر از تو فرج استو با مهره لعل گردن خرد (۱)
مرد از پیر لعل زر نهوید طفل است که زرد و سرخ جوید
گل زان جود از فنا خدایش کز لعل و زراست پر و بالایش
گل را بشکنند در کشد زر چون زر و درم بسکه اندر
لعل اوچه شراره ایدت خوشدگ خونیست فسرده در دل سنگ
ام دست بسفون فراز پرده جامه خرد از نماز پرده
در گیسو هرکه زر فرو شد چو گیسو طناب در گلو شد
آن را که به زر قوی است رایش زر چنده شمرند زر خدایش
از محنت از بر سر آرد از زورت آوری جو آرد
زر اول دلم زود هشت است زان گهر جز درشت پشت است
زر چیست جز آتش فسرده خاکی پیمار بلک مرده
آن چشمه دل که بسته آید از آتش بسته که کشاید
کا هست دل تو بسته زر که پرورخ تو کشاید ایی در
قا ز آهن حرم جوشن تست زر مقناطیس آهن تست

۱ گویند اگر اشتر بار داشته شکر از زرده بیداش را بهرین از حد بنایران
حلقه زر که مبارک از لعل ممان است در فرج اشتر کشیده تا از انجان مطهر مانده -

چون جوشن آهنی گستی از مقناطیس باز و می
زر هست جت دوروی طرار یگانه برین دوروی پشت آر
بشکن جت اگر هوای دین است کانی جت که شکسته اند این است
خالقانی را چشم هستی حیدار زر است جت پرستی
اورا ست طریق بدت شکستی از آوری و آوری گستی
ان شش سری که خالق خواهد جز هفت سرازدها نداده
زر در بصورش گیسو گذر کرد کو در رخ آذینه نظر کرد
شش سری زر خالص را گویند - نقل است که شش سری
نام جت است که شش سرداشت ، و هر سر او از زر خالص کرده
بودند - محمود غزنوی فرمود که اورا بشکنند و زر که از آن آمد ،
نام او شش سری اوقتاد -

خدا تب بی آفتاب بی وجه مذکوره اش

ام رنگ آمیز ایی گهرها وی از تو گذارش صورها
ام دایه مهربان هرغس معشوقه رایگان هرغس
صاحب سدوی و لیک خودرای در صف دعال هر غست جای
آن دور که به دریغ باری از دیدن من دریغ داری
این شیوه که شرط دوستان است این سبب و قصد دشمنان است
شروان ز تو گرم و روشن اوقات من درگو سرد - پر ظلمات
خیمه منفسم نفس کشایم خیم خوش سخنی هوس زدایم
پر خنجر هندوی دل از غم پر آتش پارسای لب از دم
دل پر خنجر هندوی شدن بمعنی چاک در چاک و پاره پاره
شدن است ، و آتش پارسا بمعنی آتش خالقه پارسایان است که
گاهم رو باطلفا خبی آرد ، و سندر که گرم آتشی است ، دوان
پیدا می شود -

مانند حلقه درم پس خالنده زحمت کوب هرغس
گویا و خموش و بی دل ورای جنبان و جماد به سرو پای
دل ریش بگوشه پر نشسته در محنت و غصه پای بسته
تلف دیدنه و زخم تپک خورده قد الفیسم چومیم کرده

پس بر در خلق جاودانی انشاد سرای رایگانی
حقا که منم چو حلقه بر در آهر شده حلقه حلقه در بر
ای حلقه آتشی همه روز در خلق می شود نفس سوز
پس چون بجبهه شود علی الحال در پای بنات نحس خلخال
گردون که قیام شب زره زد بر رشته جان من گره زد

قیار زره زدن بمعنی پاره کردن است.

تو گرچه درفشها نمائی روزی تکی گره کشائی
بر روزن من خنابی از خشم نه دردل من دو آئی از چشم
میل تو پروزخم چرخ نیست در روزنم آخر ازدهان نیست
تو روزن آن کسی فروزی کز روزن پشت یافت روزی
چون خرگس سرخ کور دیده سرنی و کلاه زر کشیده
از گنج تو خاتم زر آن یافت گو خاتم پس چو کاز بشکافت
زر درین سفره آن نهاده است کش سفره زهر سرکشاد است
صدگانه چو ماهی آنکس راست کاندو نودن هزار دریاست

صدگانه نوعی از درم نقره است و ماهی را جهت فلس که برتن اوست تشبیه داده و مراد از خود میهم ملفوظی است و از آن میهم مقصد مراد داشته یا آنکه چو سر سیاه به چند ابهام آرند، آخر خود گویند و از آن مقصد اراده کرده چنانچه بر مشابعت - یا آنکه از حلقه میهم مکتوبی حلقه مقصد خواسته غرض آنکه این بیت در همه آفتاب است چو مخنث را میباشد.

امروز خصیبه ناگسای راست بهت المال فلک خسای راست
شد مردمی از نهاده عالم از عالم چه ز روشنای هم
غریبال زمانه ظاهر چیز است انصاف بده که رستمیز است
حالات فلک نمود مقلوب خورشید بچل گشت منسوب
نه نه غلط است هر چه گفتیم راه هوس است هر چه رفتیم

خطاب بافتاب بر سبیل معذرت

ای عین حیات عالم عین ای قوت عین و قرة العین

عین اول بمعنی چشم آب - و عین ثانی بمعنی زر - و عین ثالث بمعنی ذات، و عین رابع بمعنی چشم - و این لفظ مشترک المعانی واقع شده و قرینه بر هر یک دلالت میکند.

شناختت بیچشم معنی عیبم مکن ای غریب و اعیب
آری گو اگر هنر شناسی زاعیبی مطلب گهر شناسی
این خاز مرا برای غلام است گو نیز هم آفتاب نام است
پیدا داشته ام که او است حاضر زان کرده ام این عتاب ظاهر
بنگر که چه مرد پاستانم کز مردم تا ملک حدانم
من هیچ دهم به هیچ معیار از هیچ کسان به هیچ مآزار
از گفت خودم خیانت افزود رخ درخوی سرد زیبی اندود
دل پر سر عذر جان فشان است جان از به خورده در میان است
افکنده سرم که جای آن است پیش تو بیای دمت بر دست
گر دست تو نیست دستگیرم از بهر عقوبتت بهیوم
صیم است سوی تو عذر خواهر صیم است شفیع این گناه
صیم از سر صدق تازه روی است صیم آگینه وار راست گویت
عذر از صفات صیم بهخیر گرد از صفات سینم برگیر
مهری تو صریف کین نباشی روحی همه خشمگین نباشی
فیض تو چو فیض عقل عام است قدر تو چو قدر عشق تار است
از بدل خلیفه جهانی که گاه سیاه پوش ازانی
بالائی و پستی از لطافت نزدیکی و دوری از مسافت
مائی بهزار عشر زریں بر سوره اختصاص پسین
عشر در مصحف بشکل آفتاب نویسند، و آن علامت ده آیت باشد، و از سوره پسین مراد از ذات مبارک حضرت سید عالم است، صلی الله علیه و آله و سلم.

زریں صدقی جواهر افزایم در بحر کف محبت چه
هر چند ردام زر نمائی تا به ز ردام مصطفائی
مهر زری از به بهارا بر حلقه درم مصطفارا

ذمت سید الهوسلین و امام المتهتقین احمد مجتبی محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم

چرخ از پیم دروغش آفرید است چون حلقه درم زان خورده است
در دامن درم آن مظهر نه چرخ ز حلقه ایست کمتر
درعی به هزار حلقه موزون یک حلقه درو چه گر چه افزون
هر درم که دست گیریا یافت خاص از پیم قد مصطفی یافت
کان درم که داشت قد آدم تا ذاف کمال اوست بل کم
در دست رضای آن مظهر دست آینوئی است خال دور
بر جنب کمال آن مقدس کو آذکله ایست چرخ اطلس
آذکله بمعنی گره و تکه کجا آمده و دست اینو چیزی
را گویند که ملوک و سلاطین بجهت برکشدن در دست نگاه
دارند که خوشبو باشد.

هر ملک بقا است شاهی اورا واهبست جهان واهی اورا
تا ابد ملکدار شرم است در مملکتش دو خطه فرم است
هر دارالملك سر قرآن خطبه ابدی بنام او دان
نزل دلی از سرای قدمت پیش درش از برای خدمت
شد غاشیه دوز عالم پاک از کیمخت کبود افلاک
به غاشیه ایست چرخ اخضر چار ارکانش نهاده بر سر

چهار ارکان مراد از اربعه عناصر است

ایزد که قسم بجانش خورده است سجاش ادیم خاک کرده است
لشکر که دیس ستاده او کعبه شده کوس خنده او
هر شب که عبود صبح شد راست خاص از پیم کوس کوب او خاست
در صحن بقا ستاده دارد و زندقه رضا خزانه دارد
گردون دهر ستاده او است فردرس دهر خزانه او است
خیمه زده شرم در جتابش جبل الله البتیس طنابش
هر جادور است و هم سفن گو دخیرهستان ضمیمه او
بگرفته جهان و هفت سقش پس کرده بوفق شرم وقفش
هر نامه وقف این ممالک توقیع زده که هم ملک

این عالم دان کهی عطایش صد عالم خو نهاده رایش
دخا که در روز کاف و کورخ است دو راه محبذی کلوخ است
او اب حیات عشق خورده است استنجا ازین کلوخ کرده
خاتونایک دل کشاید چون از ختن ازل در آینه
خا کرده به هیچ باب جلیاب از کموت هند و فرش سقلاب
بردست مجاهدان فکره خا پرده هنوز مهر بگرم
این طایفه را بدست ادفاس مختار عرب شناس دافاس
مختار که مخ فطرت آمد گوهر دم و بدر فکوت آمد

مراد از خاتونان آیات کلام الله است و از ختن ازل باضافت
و جهادیه ازل باشد و کموت هند کنایه از سیاهی و فرش سقلاب
مراد از کاغذ و مجاهدان فکری مراد از مفسران "مهر بگری
بگری خاسپردن" مراد کس را هر اسرار واقف ناکردن است و
مختار عرب مراد از آجناب رسالت و حاصل این چهار ابیات آنکه
چون آیات قرآن مجید با اعتبار کلام نفسی اول بر جناب مقدس
آنحضرت بواسطت جبرئیل نازل شدند بعد ازان در تحریر
آمده بر مفسران و علما ظاهر گشتند و مخ بمعنی مغز آمده
و فطرت بمعنی پیدایش و داخالی است چنانچه مستعمل است.

زان فضله که گمروش بینداخت خاقانی عقد عنبرین ساخت
خاقانی اگر بد است و گریه از زله خوان اوست فربه
چون فربه شد زبرگ خراش قربان گردد بر آستانش
آری حیوان چو گشت فربه قربانش کنند روز اضی
پس پیش سگان دیفگندش بل قوت مسققان کنندش
هر کوسوی خوان مصطفی تاخت از هر و بهیش فربهی یافت
چون عید بقا رسد بناچار قربانش کنند بهر مختار
از دست سگان چنان شود شاد گردد ز سگان دوزخ آزاد

المقالة الثانية الموسومة بمحارج العقول
و منهاج النحول و در مذمت خود گوید -

آدم که بدار ضرب عازم هیچ است عیار من دو جوکم

زین بوم کثیف و یار منموس زیر و زبور دو سکه محبوس
درچند دو سکه زخم پر درد رخ زیر شکنجه آهله خورد
در دست زمان دو روپیه مانده بر هر روپیه سه پست نشانده

در زمان سابق اهل فردنگ و روم بر درم صورتهای پست
حقش میکردند، پس مصنف میگوید من هر خواهنده موالید
ثلاثه شده ام که محبت آن هر یکم چون یک پست از باطن من
سر بر میزند.

از بهر جنیبتان بالا نه طوق آید ز من که مرا
زیغم که خلاصه شک ندارم از بیم محکی محک ندارم

جنسیت اسپ گوتل را گویند، درین جا مراد از جنسیتان
بالا ملائکه و عالم ارواح است. هزا ساز اسپ را گویند -
حاصل آنکه مصنف میگوید که من آن چنان شده ام که از من
بعالم ملکوت و عالم ارواح هیچ فاصله نیست - و انقباس من
صرف معامله معاش جنسیت و غافل از معاد اخروی. و زیف
دقره قلب - و قیل جالکسر زر خامره.

یا صورت شش سری بروند	یا الفی هفت سر دروید
زری که بود خلاص گانی	آواز دهم هو پرفشانی
من عیب کنم بها دیارم	نو غره مشر که بانگ دارم
طغلی بهوای زر ز خارنم	می ساخت در کله نهی ستم
وژ چوب درمنه درمیانه	می کرد عمودی زبانه
دیدم که ترازوی بیاراست	دو کله و شش هلاکه شد راست
باباد شدم دران ترازو	من زین سو و جاذبان دگر سو
باد ارچه ز اصل خشک سربود	از من بهیار چرب تر بود
پس با که بوژن میسرایم	کز باد بسنگ کمتر آیم
حیرت زده ام ز ظاهر حال	تا چرخ ز من بآخر حال
پنج آیت مصطفی طرازد	یا بنده کتاب ژنده سازد
از زوگر چرخ باز دارم	تا من چه زر از کدام گذارم

از پنج آیت مصطفی مراد خمس است که در مصحف مجید
از طلا و لاجورد میسازند و ژنده نام کتاب زومشت است بنده

آن ساختن خرد را معتقد آن کردن است - حاصل آنکه مصنف
میگوید که انجام من معلوم نیست که آخر چه میشود، بخیر
شود یا بشر یعنی مسلمان منمیرم یا کافر -

خطاب بافتاب و قتیکه در حمل آید

ام دائره گرد نقطه پرور ام بوته و ام ترازو زور
ام شاهد غمزه زن جهان را سلطان یک اسپه آسمان را
از دولت تیز یافته فر شش ساعت رانده هفت کشور
شاهی و کمال تست مطلق دارنده صد هزار پیحق

دائره مراد از آسمان - و نقطه مراد از زمین - و بوته کوه
آهن گران را میگویند که آتش دارد: گرد چمنی طم کشنده -
خطاب بافتاب است حاصل آنکه ام طم کننده آسمان و ام پرورنده
اهل زمین - و ام کوه آتش، و ام ترازو زور - خبر در بیت
سیوم است - و آفتاب را ترازو زور از برای آن گفته که زور در
زمین از آفتاب پیدا میشود - مراد از شش ساعت نصف النهار
است - و پیحق بکسر بام قازی و فتح دال معجمه، پیاده شطرنج
را گویند و درین جا مراد از ستارگان باشد -

فرزین بسه خانه زین سوم تست ماه اجری خوار پهلوی تست

فرزین عطارد را گویند بسه خانه از برای آن گفته که از
فلک چهارم که خانه آفتاب است، تا فلک اول که آسمان دنیا
است، عطارد بهخانه سیوم واقع می شود. و ماه را اجری خوار
بیت آن گویند که استفاده نور از آفتاب میکنند چنانچه واقع
است که "القمر مستفاد من نور الشمس" و اجری خوار وظیفه
خوار را میگویند - حاصل بیت آنکه عطارد که دبیر فلک است
یا همین که تفاوت سه خانه واقع شده و ماه وظیفه خوار از
نور توسعهست -

بالات شجام ارغوان تن زیر تو عروس ارغنون زن

شجام صاحب شجاعت - و ارغوان نام گل سرخ - و ارغوان
تن شدن، مراد از سرخ بدن شدن است و ارغنون جالفتن دوعه
از سازها است، ساخته فلاتون که رومیان دارند - خطاب بافتاب
حاصل بیت آنکه باله تو صاحب شجاعت سرخ بدن است یعنی
مویخ که سیاهی فلک است، و لباس او سرخ و آن بر فلک پنجم

است، و آفتاب هر فلک چهارم پس ازین جهت مریخ بالای آفتاب واقع شد، زیرا که پنجمر چهارم بالای دارد - و مریوس ارغنون زن عبارت از زهره باشد که او هر فلک سیوم است پس برین تقدیر زیر آفتاب واقع شده -

والا گهر در بسط ذات عالی نقطه محیط بامت

والا گهر باعتبار علو مرتبه و شرف ذات گفته - و بسط غیر مرکب یعنی از کسی مستطیع نیست در ذات خود - و نقطه باین اعتبار که آن مجرد از ابعاد ثلاثه است - چه آفتاب دیز کلی است - اگرچه ممکن افراد است، اما تا حال فرد ثانی او محسوس نشده - و محیط اشارت بر فلک البروج است، که عرش عبارت از وصفت - حاصل آنکه گو از کسی فیض نمی گهری، و مقام گو باعتبار علو منزلت از عرش است - و چون نقطه دور از بعد خلایق، و متصف از شرف مرکز هستی -

لحمیترکان و کان تمکین	خوردی (۱) هر باغ و باغ زری
چون اشتر جفتی قدم زن	بمرونی گوری ز چشم سوزی (۲)
باز از بره (۳) خوان دو نهادی	یک ساله غذای خلق دادی
و زخاک دمیده سبزه تر	یعنی بره باکره (۴) نکوتر
میخ از گوچر اسب آسگون (۵) قاخت	میدان فلک پلنگ و هس ساخت
نو روز زخار و سیب زری	چکشاد ز نو فقام (۶) مشکین
کردی نظر و شکستی از تاب	قاروره آهگنه (۷) پر آب
قاروره شکن طیبب آفاق	نهم النظری مسافر طلق
برهان گو برده عیسوی وار	دار الشعلب (۸) ز فرق کسار
اینگ سرکوه گشته زین روی	از برگ بنفشه دیلمی (۹) موی
گلکوده بلایه هم تو دادی	خال سپیش پرغ نهادی
بانتست جبین باغ رخشان	از طره سرو و جعد ریحان
سعی تو کند که تجمیل	پرور ز قراضه (۱۰) سفره گل

۱ - خوردی ماکولات و اطعمه را گریه ۲ - اشارت است بر این اله که بریده
 این زمین گدازا پاهای او است که در این لایق هم او را بسماء ولا هم فیه انجته
 حتی یلع الجبل فی حر انقیاط ۳ - بچه گرختند ۴ - هر جمله که با ضمیر شروع ۵ -
 دریاه بخار ۶ - گدازایی که از جو و غیره می سازند فقام گدازان کنایه از لاف زنی
 و قضاوت خودی است ۷ - قاروره آهگنه کنایه از برف است ۸ - دانی است که مری
 سر از آن ریخته شود ۹ - دیلمی قومی است که مری ایشان زخمیر دار و پریشان باشد ۱۰ -
 مراد دوده های زرد که بر جرف گل باشد -

از بقیشش تو سحاب اغیر
 سوسن ز تو شد میارز آذر
 بر چه شنبلیله خوشتاب
 نیلوفریر تو دینچه بگشاد
 شب آن همه غسل زان برآورد
 او محرم تو تو کعبه او
 محرم که شنید محتلف وار
 هرچه از ورق نبات بر رست
 یستان ز تو معشر الطیور است
 بلبل بدعای تست شب خیز
 قمری ز تو پارسی زبان گشت
 شد فاغنه از تو پارسا روم
 شاری ز تو مطرب حسن گشت
 در وصف توای بهار خوش سیر

جلاب دهد بگلف عبیر
 هر دوزخ نمای و هر سنای دار
 نشره تو کنی بیخبران آب
 از یک نظرش جنایت افتاد
 تا روز دواز تو گذارد
 او ساکن تو تو در تگ و پی
 یا کعبه که دید دانه رفتار
 نیلوفر وار عاشق تست
 هر صوت ظهور دفع صور است
 خاکستر قار و آتش انگیز
 طوطی ز تو کارنامه خوان گشت
 صوفیچه نمای و ماجرا گوی
 هندوی چهار تاره زن گشت
 خاقانی راست منطق الطیر

اسب آبگون مراد از آسمان است - فقام بالضم نوعی است از
 شراب که از جو سازند و از مویزه - و قاروره آهگنه مراد از حبیب
 است، یا نیم چوده باشد - دیلم پادال مکسوریام مجهول، و لام مضموم،
 نام شهرست از گیلان، که مور مودم آن جادجده باشد -
 و دیلمی ساکنان دیلم - و قلف چایه - و اغیر بفتح گرد آمده -
 و عبیر گل درگی، و سوسن نام گل است، و شنبلیله گل صدبرگ
 و نشره آذرا گویند که در قرآن مجید بجای ثمن و نصف و ربع
 بر صورت گل از زرمی نویسند - قمری را پارسی زبان باعتبار
 فصاحت گفته، و صوفیچه تصغیرش صوفی - و نام جادور دوز
 آمده - و شاری نام جادوریست پرده سیاه رنگ که غالباً
 سفید دارد و خورش آواز شود - و چهار تاره نوعی از ساز است که
 آذرا چهار تاره گویند - و شاری هم چهار خاشن دارد، برای آن
 "چهار تاره زن" گفته، و در بعضی دست بجای صوفیچه پسین
 مبهله موسیچه خوشه اند، و آن دوز نام سازست که آواز حزین دارد.

باز آمدن بسر خطاب و شرف شکایت خویش

خاقانی را توکی همه روز
گامیش طلا بجان (۱) رازی
هر خشک و قری که هستش از تست
چون دانظر تو همشیش گشت
در ده (۲) و شست ز مده
افش دپرش سینه درش
در روز شش شکست همه دور
در چو دهمشیش در
در ده زده در ده نه خای
آن روز که در ذقاب پاشی
تو خسته مده خرامش

مصنف شکایت حال خود میکند خطاب و کتابیه
آدمت که آفتاب در آسمان چهارم است و خراسان نیز در اقلیم
چهارم است - این سبب مادم خراسان گفته باشارت بر شهادت حضرت
امام ثامن ضامن بوده باشد - چنانچه مورخان درین باب نویسند
و من مثل توبه شرف قدید شروان هستم که معبوس شدن خاقانی
در چاه شروان قصه مشهور است احتیاج نگارش نیست - حاصل
آنکه تو در آسمان چهارم معبوس شدی و من در شروان بقید
افتادم ام .

تو راجده آن طرف پارس
من زلفت زاده و بوم غمناک
دو گرم دل و دو غم رسیده
از گردش روزگار ایمن
چون چاه خزینه دار سرباش
زین اعیی سیر و اعجی سار

۱ با بختن طبعی که شمس لشکر به گشته قند و مخالفه لشکر خود کند ۲ خانه

بهر زمینی که بهار سره باشد

ذکر سفر خویش از شروان به عزیمت ولایت
قزستان

کاول که مرا امیر دوران برهاند و شربند شروان
مراد از امیر دوران جمال الدین موصلی باشد - که حضرت
خاقانی را از قید شروان خلاص کرد و شروان ببالکسر و قیل
دلفن نام شهر نیست که شروان بنا کرده بود - و مولد
خاقانی هم است

صحرای سفر گرفتم و پیش در لاشه عزم لاشه خویش
از شط و بال بصر شروان دستم بخرق مقصد جان
چون راه عراق در خشمدم نعمت زده بپشت دیدم
آن بهر سینه بجای ماددم زان سوی سپهدرود و اندم
سپهدرود نام رودیست که مابین شروان و گیلان جاری است

فصل در قدح والیان عراق قزستان و مدح آن

در صفت ادوام نعمت قزستان

دیدم بهثال هشت بستان هر هفت ولایت قزستان
خاکش چه مسیم توتجا بخش سنگش به کلیم کیجا بخش
هر روز دو عهد (۱) در دیارش هو مال چهار نو بهارش
مروزش نه گیاستان گلستان شکر زار و قورقستان
خوزستان (۲) را دورخ نهاده (۳) دانه هندوستان رانه شربه (۴) دانه
برخاک رهش بهر خزان گل بر آب رهش بهر کران گل

۱ مراد بهر و عام ۲ شهریه نهاده مجله - دران شهر شکر و جاهد بسیار
می شود و عذوق شکر را چه گرفته ۳ یعنی در بازی شطرنج پادشاه را مایه
دورخ نهادن علامت ماه است یعنی خوزستان را ماه داده ۴ در بازی خرده
شرب علامت ماه است حاصل این بیت آن است که ولایت قزستان در طراوت و معموری
هر دو ولایت خوزستان و هندوستان را مغرب گردانیده

گنبا همه دشت روی و یک ساق پلهامه هفت پشت و یک طاق (۱)
آبستن و دست نخل آزاد به جرعه آب و حلقه باد
از درش روم و زنگی ایمن اما همه ساکنانش خایس
رضوان کده چنین بیرومند مرده یک زمان چند

هشت جستان مراد از هشت بهشت است قهستان هر هفت ولایت
براه آن گفته که در ولایت آن هفت شهر است و هر هفت
زیور را نیز گویند پس معنی آن باشد که جولایت قهستان
ماخذ هشت بهشت آراسته و زیور مزین شده، از آباد گشته
و چهار دیویر مراد از چهار موسم است - و آن بهار و خریف و
زمستان و تابستان باشد - دورخ نهادن را در اصطلاح شطرنج بازی
مانت کردن است و سه ضرب دادن در اصطلاح خرد بازی در حریف غالب
آمدن است -

در صفت قطاع الطریق ولایت قهستان گوید

غولان گیس کشای خون ریز غوغائی روز خسب و شب خیز
مقصود (۲) و جمله کاروانی دیده که (۳) و جمله دیدبانی
روز از سریره رحیل کرده مهمان کدهها سیل کرده (۴)
جهلت گر و ناقصان قادر تهمت گر و قاصدان قاهر
با راه روان دلیل گشته پس راه زن خلعت گشته
خوش خنده و زهر پاش مادام ضحاک دهان و ازده کام
تا پخته وای مسرده به آب چون خایه مرغ از آتش تاب

۱ یعنی گنبا آن زمینی از یک شام به مشق و زنگ پرمی اید و پلهای چنان استقام
و مقادیر دارد که پرمی طاق هفت هزاره است ۲ از مقصد مرید
و طریقه بدویده و یا این همه چهارده ۳ دیده یعنی بدویده و یا این همه
در مال مردم ساخته می کنند دید جان نفس را گویند که بوجای بلند نشسته نفر
در اطراف چهارده و از آمدن قهر دشمنی قصد هتای را خبر می دهد ۴ یعنی هر
روز با مردم خانه کوچ می کنند و خانه را در راه کرده اند قاصدمان ایند و پناه

کژ چهر و چو بزم مایه خشم لا باک چو کزدم اند به چهر
جاسوس و عیس مبهشه هر یک صد دست و هزار تیشه هر یک
زیستای همه ساکنانش منکر چون آب ترو چو آتش ابتر

یعنی ساکنان ولایت قهستان چون آب تروی گناگار، چون
آتش ابتر و عقیقه - از برای آنکه تردمان گناگار را گویند -
و آتشین مزاج عقیقه که خطه در رحم سوخته شود - و ساکنان
آنها بدان صفت موصوف اند که بیان کرده شده -

در صفت صباغخان گوید

صباغانش جلادری دار بر چهره نشان ذیل دیدار (۱)
تصویر دهانش سامری رش دود افکن صد زبان چو آتش
خمارانش جنابت انگیز شیطان سار و ملایک آمیز
طباغانش کشیده خنجر همخوان مسیم و آدمی شور
زرادانش گاو هر خلق گلگرفته کنان از خون هر خلق
بوابادش حرامکار حاکم لقیانش رشوه خواره
خیاطانش خسیس و مکار بوجهل دل و جلال دیدار
بگدشتم ازین تپا کیشان و ژ طارم شان و شیب ایشان

جلادری وار، مراد بر خاصیت جلاد آمیختن است و بلاور اول
مفتوح و دال مضموم - نام شهرست مشهور که آنرا در هند
پهلایه نامند - دوم: روغنی است که زنان در گیسوی خود می
اندازند - و لیل نوعی از معجون است که از جلاد ترکیب
می سازند - و نام دهانه هر بنظر آمده -

در صفت فصیل و رود آب و غیره گوید :

پهرامی آن یلاد معظم دیدمش یکم فصیل معکم
صد مصر طریب پیر دو مهلش صد ذیل روان پیر فصلش

۱ یعنی صباغخان آن ملک معروض با خود می دارد برای بدویده ساختن مردم
و بر چهره شان ذیل ساخته اند تا بداند که صانع و پرمیزگار اند و از تقوه
عبادت پر پشائی خود داف ذیل دارند

گفتند که عراق ذیل کی داشت
گفتند دحیر خاص سلطان
بر حسب حصادت سیلش
المق یا صافیت چنان رود
سیلش ز خیال دوست کش تر
خوش نگفت عیسی از دم او
وز خواب چو سر برآورد آدم
دریام محیط پیشگارش
در جنب فراخی کشادش
افزودند (۱) است از رنگ (۲)
چیمون کمر از اشک چشم اعی
مرغان او همای سیما
چهرش بنوام خضر مرم
بر هر خط شط (۳) او که خواهی
اصدا ف به جام گوش ماهی

ضمیمه دیدمشی بسوی قهستان که آخر بلاد معظم تعبیر
نموده - و مراد از فصل حایطه که سور الجلا است - و دیدار
پیش حصار و دیوار اندرون حصار نیز آمده - و کشتی بمعنی
خوشتی - و جیمون نام رود معروف - و سیمون نیز بهضم نام
رود است در ملک سند - و بعضی گنگ را نیز گویند اما غیر
صمیم است - و چهر بمعنی شوک - و جاربندان مطرب خسرو
پرویز است - بیاد عربی و رایج موقوف بصحت رسیده ،
و در بعضی کتب آلباء فارسی نیز دیده شد و گوش ماهی صدف
بیابانی را گویند .

۱ یادش دوم از سوره غروره
و هر کتابیکه مورد و اشغال داشته باشد و شکارخانه را نیز گویند ۳ بعضی

شست افگنی ماهیش سلیمان
هر لحظه بساحل از میانش
دندان افگند ماهیش
این بهت در صفت رود که در بالا منگور شد ، نیز واقع
است - و در مصرم ثانی کثرت ماهیان بیان میکنند - و قاعده
است که ماهی بعد هزار سال دندان می افگند - و در آن رود
ماهیان آنقدر کثرت دارند که هر لحظه یک ماهی دندان
بساحل می افگند .

زان دندان بر گرفت افلاک
مویخ چو حق آن را بگذارد
زان دندان کرد دسته گارد
درین جهت فاعل بگذارد فلک است ، یعنی چون فلک قیمتش
را برابر سنگ تریاک که آن زهر مهره گران قیمت است ، نمود
مویخ که سپاهی فلک است ، حق آنرا یعنی قیمت آن را ۱۵ ساخته
از آن دندان دسته گارد خود ساخت و این مضمون مبالغه است .

آن مشرب صاف را بمعنی
موسی و خضر درو شناور
من لاشه راه ناگزیران
رفتار بشتاب و غوطه خوردن
ز آن دجل و فصل عبره (۱) کردم

در صفت شکارگاه سلطان گوید

پیش آمدن آن چراگاه جان
بافسحت او پوشش و صاف
چون نقطه فا شده که قاف
گرددن برش چو بنگری ژرف
از خیمه دران فضا مسکون
پیدا شده صد هزار گردون
قریبی که و قرب گاه مردان
میدان که و مید گاه سلطان

بدانکه و صاف بسیار و صاف کننجه یعنی در چشم و صاف
کشادگی میدان آن چراگاه آن قدر است که که قاف مثل نقطه فا
برسر فا دران میدان می نماید - و آسمان در بر آن میدان چون حلقه
جزو هر صحرای بخت می در آید .

در صفت خیمه های لشکر سلطان گوید

بر درگاه او صد آستان بیش هریک ز هزار آسمان بیش
 بر طرف یک آستان دوصد شاه آلوده لبان و خاک درگاه
 هریک بصد بوسه خطرناک العبد نبشته بر سر خاک
 از گاو زمینی آرمیده فرمانش دوال بر کشیده
 پیش ساخت ران دوال خوشدگ بر اسب فلک حیاضه تنگ
 کانی مرکب اثر پد عرش پروانه بالانی راه همت اوست
 خطرناک از برای تعظیم گفته - و صد بوسه بر خاک دادن
 کمال نشان عبودیت است و در لفظ العبد نکته ایست دقیق -
 حضرت مصنف رحمه الله از هر حرف عید یک چیز مراد داشته
 برین وجه از عین چشم و از جانب و از دال ابرو بمقابلت آن
 هر سه حرف عید - این هر سه عضوا برای بوسه بر خاک
 مالید - و یا آنکه هریک از ملازمان که بر خاک بوسه زدن از
 نقش لبها بر شان بر خاک نقش العبد پیدا میشد و بیاست بوسه
 بدین معنی گفته که جا بوسه میدهند - و خطرناک در بوسه
 دادن بملاحظه خوف که متادی بسور ادب نشود - حیاضه : بانگس
 دوال که بآن اسب را تنگ می چنند و بعضی گفته اند که خاد
 زمین است - و بالانی اسبی که لائق پالان نهاده باشد -

صفت سرا پرده

می قافلت سرای پرده از دور چون در شب تیره شعله نور
 آری شب تیره هر چه نور است نزدیک نباید دور است
 نزدیک ولیک طالبان را پس دور ولیک غایبان را
 چون آتش طور سری موسی نزدیک ولی رسیدنی نی
 برگرد سرای پرده خاص حلقه زده سالکان باخلاص
 خاصان همه در سرای پرده از رشته جان نطاق کرده
 سرنگاندنی آستان گرفته از مقرعه زن جهان گرفته

در صراح مقرعه آلت کوفتن است - و بعضی بکرمهر و فتح
 سهرم تازیانه را گفته اند -

در صفت مبارزان

صف های مبارزان مرتب هر کوکبه صد هزار کوکب
 تیغ آهنگان پاک عنصر بر تیغ درشته وب انصر
 پرداخته از جهاد اصغر پس تلفته زی جهاد اکبر
 بنموده بحرب آتش آمیغ تیغی ز زین زبانی از تیغ
 یک حربیه و صد هزار تیغ یک حربیه و صد هزار تکسیر
 مغرر چو خرد نهاده بر سر شمشیر چو جان گرفته در بر
 چون ریم آهن بزخم آهن صد چشمه کنند جسم دشمن

ریم آهن چرخ آهن را گویند که آن از سنگ سخت ترمی شود -
 و سوراخ بسیار دارد - و در عربی آنرا غیث الحديد خوانند -
 حاصل آنکه مبارزان سلطان چشم دشمن را چو ریم آهن از
 زخم تیغ سوراخها می کنند و چشمهای خون برمی آرد - مغرر یکسر
 اول و ثانی مکرر بمعنی کلاه آهن آمده

صد مرکب و مشتری شمائل مریغ سلب زحل حمائل

این بیت در صفت همان مبارزان است - یعنی مرکب هریک چون
 ماه سریع السیر است و خود خاصیت مشتری دارد و در سعادت -
 و سلب بکثرت و درم - و مریغ سلب باهتیار سرخ لبان گفته و
 تشبیه مریغ برای آنست که سیاهی فلک است و زحل حمائل
 باهتیار هشجاری و خبرداری گفته - حاصل بیت از آن مبارزان سلطان
 چون ماه آسمان اسب سریع السیر دارد و در سعادت چون
 مشتری سعید اند و در شجاعت چون مریغ خون ریز و در خبرداری
 و هشجاری چون زحل سراپا آگاه -

در گرشه دامن بقا شان در بسته طناب خیمه ها شان
 هر خیمه ز شعریان طنابش فلک فلک و مه آفتابی

شعریان نام ستارگان یمانی و شامی است که بهایت روشن و منور اند
 محل نگهداری مسطور دارند و تشبیه آنها بر سر کرده اند و درین
 جادسبت به طناب فلک بادریشه که اندرون خیمه محل استادنی

ستون باشد. و مراد از آفتاب قبه خیمه - حاصل آنکه خیمه
همه مبارزان سلطان از شعریان که دار ستارگان است طنابدارد
فلک بجای فلک و ماه بجای قبه آن خیمه هاست.

استاد سرای هفت رخشان شاگرد غلام خاص ایشان

مراد از مصرع اول آفتاب است یعنی آفتاب غلام آن مبارزان
است و باعتبار همت و جهادگیری چه آفتاب یکدانه است و عدول
ندارد و مبارزان بدستور در تحت کدن و مراقب اولیاء که در
ولایت مدکور و قح است میگرد.

رندان دیدم بهر خرابیات بهر گورکنان که مناجات

مراد از رندان اولیاء الله اند و از خرابیات عبارت از حرمهای
ایشان است گورکنان: حافران گور، یعنی اولیاء الله آنجا در مکان
همه خرد وقت مناجات بجانب جاری هستی خود را محو میسازند،
گویا که خرد را زنده در گور میکنند. رندان از برای آن گفته که
خود را در ظاهر ملامت می نمایند. و در باطن طریق سلامت می دارند.
و در اصطلاح سالکان، رندان گروهی اند که شراب حیست می خورند
و نقد هستی باخته اند. و از اوصاف بشری معری گشته بهیچ
قیمد مقید نیستند. حق تعالی اسرار آنها را میداند و هر دیگر
کس ظاهر نیست و مولوی معنوی می فرمایند.

دار شان از رشک حق پنهان بباد هر گدازه دم شان را بر خوراند
اولیائی تحت قبائی لا یعرفونهم شهری مراد از آن گروه
باشکوه است.

صافی دم و درد خوار هر یک سر مست و خرد سوار هر یک
صافی دم باعتبار مستجاب الدعوات بودن و درد خوار
باعتبار مشقت کثرت دنیا کشیدن و سرمست باعتبار مصوبت در
حق و خرد سوار باعتبار عقل کل حاصل بهمت آنکه رندان آن

شهر که کنایت از اولیاء الله است هر یک مستجاب الدعوات و
ممنعت کشی در دنیا و نحو در عشق الهی و محرک کلیات اند درین
جهت جمع اشعار نموده.

پروانه آتش صبرگاه دیوانه خانه زاد درگاه
شش پنج زبان داو پرده اما همه نقش یک شمرده

درین جهت بازی خود بیان کرده اند و در اصطلاح رندان
شش و پنج زدن یعنی بر حریف غالب آمدن و بازی ازو بردن
است که غلبه دارد. مراد آنکه آن بزرگان که بالا مذکور است
در بازی معرفت الهی داو از فرشتگان برده اند و حق تمام افراد
موجودات را باعتبار وحدت حقیقی یک شمرده اند و نظر از
تعینات غیر برداشته در تعین یک نفر که آن عبارت از لا تعین
است، تصور نموده اند. و می تواند بود که خود شش و پنج زدن
معنی عبادت و ریاضت بسیار ساخته داو از بزرگان عصر خود بردن
است، و در مقام صلح کل در آمده، بر حسن و قبح اصناف جنی نوم
انسان نظر ننکرده همه را باعتبار اصل حقیقت که ماهیت محض
است یک شمرده اند، و تعصب ندارند.

از باب بهشت سرکشیده دوزخ بدو جرعه در کشیده
خمقانه پدید در کشاده کودن بی گرو نهاده
از چنگ زمانه فارغ الدات از بیست و چهار روز ساعات
از مهر سرای هفت پرده دل چون ادا کرد سود کرده
وز زخم سپهر بیهوده کرد چهره چو ترحم آبله خورده
زان خوف که آبروی بسته دو دست بآبروی شسته (۱)
نادیده زمانه را ثباتی داده زهرانش براتی
بر عالم شرک از درگاه (۲) بر خوانده برامه می اند

۱- مراد از مرض دنیا است.

۲ ای درگاه حق تعالی.

در صفت بارگاه سلطان و خاصگان آن

من پیش چنین سران و گردن گشته متبکس و مبکس
سر بر سر خاک پای شان هست چون خاک بیوی جریحه شان مست
بهر دل شان هم از دل خوش گد پلبله وار و گد صبوح کش

بلبله بفتح اول هیاله شراب را گدیند و قیل باهر دربار
تازی مفتوح صراحی شراب و صبوح کش مرکب سقا و خدمت
گار را گزینند.

در صفت حصن ش بهر باب ده کاسه خدمت همچو دولاب
گد ساقه ر و رقیب نهاده صد پر چو کبوتران کشاده
گد حصن حصن آری نهاده ده پر چو عنکبوت جوده
انگد چو عنکبوت و کبوتر دران و رقیب شان بهر در

کبوتر مخطف کبوتر یعنی چنانچه بر سر غاری که سرور
کائنات هر آنجا تشریف داشتند کبوتر و عنکبوت دربان و رقیب
بودند. من هر جهت خدمت ایشان مستعد بودم و آن قصه
مشهور است.

از شزل نوادران اماکن در بایستی نبود لیکن
دل رغبت بارگاه می داشت امید قبول شاه می داشت
من پیش مقربان درگاه انگشت زنان که الله الله
ام خاصه گیاه سخن شماراست تعریف هر از شما توان خواست
امروز خواص شد شما عهد در حضرت شد سخن مرا عهد
از چنگ و جان و آ خریدم در بارگاه شرف خریدم
تا از سر بارگاه امکان در پادشاه دست بوس سلطان
من بر سر پای عجز گردان دانه پای پای مردان
می گفتم و کس شلیق من نه در راه طلب رفیق من نه

در مدح و ثنائی مهدوح یعنی خواجه جمال الدین

موصلی معمار گوید

روژه ز وثاق پای مرده می آمد آفتاب زردی
در راه چو چشم باز کردم با خواجه بزرگ باز خوردم

با هشت جنان دو چارم اوفتاد کان خواجه برده گدارم افتاد
صدوری متفرد از خلایق عدلش بضایان ملک لایق

مراد از خواجه بزرگ از جمال الدین است باز خوردن بمعنی
ملاقات کردن. و مراد از هشت جنان همان جمال الدین است که بر سر
راه با خاقانی علیه الرحمة ملاقات دست داد.

آن نقطه کل که شد مسلم چون نقطه برومه بعد عالم
این بیت در مدح جمال الدین موصلی که ملک الزور بود
واقف شده یعنی ذات او چون نقطه کل مدار عالم و مرکز بنی
آدم است و عالم که عبارت از ماسوا الله باشد مانند سه ۳ بعد
که اشارت بر عرض و طول و عمق است بر ذات او چسبیده اند
مغنی همانند که نزد حکما ابعاد ثلاثه طول و عرض و عمق را گویند
که جسم بآن هر سه متصف است و اگر طول و عرض دارد و عمق
ندارد آن را سطح گویند و اگر عمق و عرض ندارد و طول دارد
آنها خط می نامند. و نقطه آنست که ازین ثلاثه هیچ ندارد
حاصل بیت آنکه ذات مهدوح مانند نقطه از همه میرا است اما
عالم مانند سه بعد او را چسبیده اند. چنانچه جسم نقطه. یا
مراد از سه ۳ بعد عدل و لهاقت و طمانیت معموری و آبادانی
ملک است و یا شریعت و طریقت و حقیقت باشد. و یا آنکه مهدوح
به منزله نقطه کل است که مبداء وجود عالم ازوست و سه بعد
عالم بر او مسلم است یعنی ترکیب اجسام عالم از ترکیب وجود
اوست و در اصطلاح محققان نقطه کل مرتبه وحدت را گویند
که منشاء ظهور ربوبیت است.

برده بخلاف رسم عاده سجاده و رای آن سه ۳ جاده
از ظل ظلیل او برابرار ظلمات ثلاثه گشت انداز
جهشید ملک زجمع آتش صد اصف برخیا عیالش
چون دست کلیم پای گنگونش هارون وزیر گشته هارودش
جعفر کرم و نظام بخشش بل هر دروگان دار رخش

سادات رکاب او گرفته چترش دو جهان فرو گرفته
پیشش بودار از شر و شور جمهور میان چه از جر و جور
ظلمات ثلاثه مراد از تاریکی ابعاد ثلاثه باشد یا مراد
از تاریکی رهبر و تاریکی شب و تاریکی گور است. و کلام مصنف
یر معنی اول اعاده میکنند که از ظل ظلیل او پرپر حاصل
شد. و آصف بن برخیا نام وزیر حضرت سلیمان علیه السلام است
و جعفر مراد از پسر یحیی بود که گریه بود و وزیر هارون
رشد و قیل نام کیمیاگر که زر جعفری بدو منسوب است
و نظام نام وزیر ملک شاه و دست کلیم مرکب آفتاب را گویند.
و مراد از سادات درین جا خلفاء عباسیه است و جر مراد از
جمشید یا سلیمان علیه السلام مور بمعنی آفتاب و نیز نام پادشاه
است در نسل کمان و قیل نام ستاره که بعد از هزار سال
ظهور میکنند.

چون مرکب او فرا تر آمد به من زمین این خدا بر آمد
یعنی مصنف علیه الرحمة میگوید که چون سواری جمال الدین
موصلی نزدیک من آمد، به اختیار از من این ابیات غزلیه
بهترین اشعار است، در مدح او بر زبان آمد.

مدح گفتن بر سبیل مخاطبه

ما اشرف قدرک ای ملک قدر ما اشرح صدرک ای جهان صدر
درین هر دو مصرع ما کلمه تعجب است مبتدا واقع شده و باقی خبر اوست
ای عدل تو مرز پادشاهی اول رقم از خط الهی
یعنی عدل تو نگهبان ملک و پادشاهی است. و اول رقم از
خط الهی در موجودات عدل است. چنانچه آمده «اول ما خلق الله
العدل»

ای دور تو سایبان ایام وی سایه ات دور برف ایام
ای عکس تو هشت جام فکرت وی رشم تو چار جوی فطرت
ای سرگشته از تو عقد جان را بل واسطه عقد آن جهان را
ای نور تو بر جهان فطرت چون قرصه نور یا آخر حوت

فطرت کهنه و شکسته شده، در صفت جهان واقع شده، مراد
از آن دنیا است. و در مصرع ثانی ذات ممدوح را در فیض چون
آفتاب در چرخ حمل تشبیه داده. و مخفی نماد چون آفتاب در چرخ
حمل در آید، این جهان فطرت را چهار سو بخش و سواد این
خوبیها گوناگون دارد حاجت بنگارش نیست و فیض ممدوح
درین جهان فطرت آن جهان است که آفتاب بعد رسیدن در چرخ
حمل فیض بر عالم میکند. سرگشته در فرهنگ جهانگیری امام
تسبیح است که بر سر تسبیح تعبیه می نمایند.

معروف بفضل و عدل جاوید چون فضل و بهیم و قرص خورشید
عشق اول حال رسته در تو امر آخر کار بسته در تو
زان تحفه اول آفرین طرف زین تحفه آخر اولین طرف

فضیلت ممدوح بهمان میکند. حاصل آنکه عشق الهی باراد
ایجاد تو پیش از ایزاد همه خلق در تو پیدا شده. اما وجود تو
در آخر از همه موجود گشته پس ذات تو علت غائی عالم و باعث
وجود بنی آدم است. از تحفه اول اشاره بر عشق که در مصرع
اول واقع شده. از تحفه آخر، امر آخر که مصرع ثانی ظاهر است.
حاصل آنکه ذات تو در اول ایجاد، ایزاد اول است و در آخر تکوین
تکوین آخر یا آنکه از تحفه اول که عبارت از عشق است، آخر
او هستی، چه آخر عشق که حرف قاف است، و قاف کوه را گویند
یعنی در عشق و محبت الهی مانند کوه قائم و مستقیم هستی
و از تحفه آخر که عبارت از امر است، اول توکی. چه امر الف
است، یعنی در محل راستی و سخاوت چون الف استقامت
راست داری.

بر ضد مخالفان مضموم در ملک توئی امام معصوم
خا دیده ملک چه هیچ دوران جز دست تو زیر دست سلطان
آن روز که شاه خلعه فرمود خلعت همه خاص خلعتت چود
کک تو ثبات ملک جست است عدل تو برات ظم شست است
دور است جسد هزار دوران عزالت ز تو چون فنا ز سلطان
اولاد تو از کمال پیشش اوتاد سرای آفرینش

این زال عقیقه گشته فرزند از فرزندانت با غر و ژند
هم ایشان شد بعد این زال مهرت خورای ملک لزال
هر درگاه گشت بنده طرمان خاقانی و صد هزار خاقان

مخاطبان مضمون عبارت از گروه شیعه است که آنها منکر امام
وقت اند و عصمت را در گروه پاشویه ایمة اثنا عشر رضی الله تعالی
عنهم منحصر کرده اند و بر دیگران جائز ندارند مصنف در شان
ممدوح خود میگوید که تو امروز درین ملک دنیا عالم الرغم اعتقاد
آنها حکم امام معصوم داری و وزیردست سلطان وزیر را گویند -
زال عقیق : مراد از دنیا است و اوقات جمع وقت بمعنی میثم آمده -
و نیز نام یکی از اولیاء الله و آن چهارتن اند که در چهار رکن عالم
نامزد شده اند - تفصیل اینکه در مغرب عبدالمعلم و در مشرق
عبدالحی و در شمال عبدالمبرید و در جنوب عبدالقادر که این هر چهار
از اوقات الدنیا میگویند که معافدت جمله عالم از برکت ایشان
است -

پرسیدن ملک الوزراء خاقانی را از مولد و منشاء او

هر نظم کزین قبیل بشنود راندش رقم قبول و بستود
چون نطق صدق کشای بکشاد در سخنانش چه بمرها زاد
دیدن که زبحر در برآید در طرفه کز و بخار زاید
هر دری دان ازان دو گوهر یکداده گردن دو پیگر
نطق و نفس ختیجه خور الحان زبور و شوش زنبور
پس کرد عنان گران چو مرکز فرمود سبک خطاب موجز
گفتا چه کسی و چیست نامت اصالت زکما کجا مقامت

جواب دادن خاقانی ملک الوزراء را

گفتم متعلم سخن دان میلاد من از بلاد شروان
بوده چو خلیل عهد اول فرزده دروگر معطل
در غار بلا گزیده آرام انگشت خرد مکیده مادام
در بتکده هوا رسیده برهم زده هر بتم که دیده
هر بند نجوم جاد ماحده هدا ربن خطاب رانده

پس فرده بروی قبله راز اشی وجهت وجهی آغاز
رشک آمده چرخ را زحالم افکنده بخورخ و بالمر
پس چشمه لطف چو گشته آن دوزخ من بهشت گشته
پس ساخته از پشی منازل در وادی عشق کعبه دل
و آخر ز برای قرب یزدان فرزند ضمیر کرده قربان

سوال کردن ملک الوزراء در سبب آمدن بعراق

و جواب دادن خاقانی

گفتا بعراق چون فتادی زان ناحیه چون برون فتادی
گفتم که دران دیار پر شور دان شیرین بود آبها شور
آن خطه بدست قبط اسیر است جایش نه محل دلپذیر است
پیرامنش آبهای داغوش بلاش مقلهای آتش
از صنعت چرخ و دست گردش دوزخ زبر و جحیم گردش
عاقل چه کند سراد خضرش آن شهر که دوزخ است بلاش
بختم سفر عراق فرمود زان آب و هوای قبط فرسود
چون راه عراق هر کشیدم نعمتکده بهشت دیدم
چون باشد مود غم رسیده از کنعان رسته مصر دیده
می پریم قاجوار درگاه جربوی قبول حضرت شاه
پروانه خویش کن پناهم تاراه دهد بیارگامم
کان بارگاه از چه معجز آرد دارد همه چون منی ندارد
گرچه زنده ثنا است برتر نگزیردش از چومن کشاکش
جائمه که نکسین هنر نماید هم جلوه گریم چو مور باید
کان نقش کزای که درنگین است خراشده زبور راست بین است
هر مده که لعل فرمیان است اندک مومیش پاسیان است

نصیحت کردن ملک الوزراء خاقانی را و تحریص

او بر کسب فضایل

گفتا تو هنوز ناتمامی برگردنه مرد این مقامی
چند از من و من سخن فرودن خود قبله راه خویش بودن
تاریخی چهل خود ستائی است لا اعلم چون روشنائی است
یاف است جگر شگاف شیران بغی است گلور دلیوان

لافی که ز آدم برده برده
آی کو شوره ز آدم آرد
خود بین چو پوی بزرگ و ناموس
طوطی که هندیش آگینه پیش
چون که کند از خود آشنائی
آنگه زاد رانی چیست دادان
در بهت انا حسب ندارد
کافر تو خجل شوی چو طایرس
غافل شود از نمایش خویش
یابد شرف سخن سرائی

در بیان نمودن ملک الوزراء دقیقه گیری و خودستائی پادشاه را

شاهنشاه ما سخن پختیر است
اول شرفش ثنا پختیر است
آن خلعت که فضل او نگارد
آن شربت که عمل او چکاند
صفوی تو و شاه جامع از علم
دا دیده اساط شاه به عباس
حجاب غیور گود درگاه
دیدنی در گنج را نهفته
حجاب زبان برود زبهار
ظلی ببر معامان باش
خاصه که زبان سگ گزده است
خم بر تو زند زما ده خنده
تیغ است زبان کشیده درکار
این تیغیت را بقوت دهن
در روزگ تن زبان زبانی است
ماهی بظلم مقهر زان گشت
مار از در خلد رانده زان است
بگتر هر ازین قدم که هستی
زین پای پیچ خانه کن باز
در مکتب علم تخته برگیر
تاقی عجمی بدن همه روز
خامی سوی زان پور کن رای
اما به سخن دقیقه گیری است
کتر درجش دقیقه گیری است
هر دو قدمی (۱) قدش ندارد
هر مصلحت قدر آن نداده
طفلی تو و شاه پانچ از علم
پی که کن و پایگاه پشنام
تو بار طلب نمود باطل
آنگه مکن ازدهای خفته
این لاف مزین زبان نگهدار
چون طفلان مهر بر زبان باش
در عیس دهان ازان فتنه است
درگاه شه و سگ گزنده
زین تیغ کشیده سر نگهدار
به غایله کن چو تیغ چوبین
مفتاح بهشت به زبانی است
کاول که بزاد به زبان گشت
کاینک دو زبانش در دهان است
در چند زبان یگوش رستی
هم مولد خویش مستقر ساز
هر عشر خفت را ز سرگیر
بنشین عربیت اندر آموز
چون پخته شوی سوی عراقی

جواب دادن خاقانی ملک الوزراء را

گفتم سفر دراز کردم
حاصل چه برم چو باز گردم
آفریده برم که از ره آورد
خاصه جدیار قسط پرورد
پرستد و جزوان چه گویم
کز خواجه چه یافتی چه گویم
شاید که برم بهرات حردان
از خواجه بزرگ صحر گیان
بر چشم خرد نقاب بدم
پس بخل چو آفتاب بدم

انگشتی دادن ملک الوزراء خاقانی را که نقش

نگینش اسم اعظم بود

گفت از ره گدیه پای برگیر
هان خاتم من بنقد پیگیر
کامروز دگهن خاتم ما است
این خاتم زمردین که با است
چون خاص تو گشت خاتم من
چون خاتم چشم شوهره تن
کان بهی ازین نگین جاوید
کز گوهر جام دید جشید
مندیش چو این ترا است همراه
از غول ره و سموم جانگاه
کاسار موی پرو دوش است
کریاک بهین درو سرشت است
این مهر برغم دیو و پری
مهرات جم است مایه برمن
چون یافتی این چنین تنم
بر خیز و دشمنه را مکن گم
گر شهر تو قحط یافت مندیش
زین خاتم کن دشمنه خویش
جر هفت زمین بدین دگین داشت
تو توراوی یکی زمین داشت
این مهر شناس دشمنه هوش
وقل ابدی است بر تو مفروش
بر گوشه او پرغم اغیار
لایوهب لایه نام پنگار
ترسم که این را ز جان گرانی
که قدر آری ده قدر دانی

باز آمدن خاقانی از عراق بشروان و اطلاع

یافتن شروان شاه از حقیقت خاتم و طلب نمودن

آخر چو بهن سپرد خاتم
چون خاتم پشت ماختر خم
کردم رکعات شکر جودش
راختم صلوات بر وجودش
از خدمت آفتاب انور
رجعت کردم چو سعد اکبر

رجعت در اصطلاح منجهان باز گردیدن مشتری را گویند یعنی
بعد سوال و جواب بسیار جامه دوز و حاصل شدن انگشتی چو مشتری
از خدمت او رجعت کرده در شروان از حد قستان باز آمدن.

بد هر دم شکست می یافت بیرون خیال دست می یافت
عقل در آرزو می سفت بهر سخن طمع می گفت
دیو املر بچاه می برد غول هوسر : راه می برد
مرصم پدر طغان می راند آرم بسوی تگین می خواند
طغان و تگین هر دو دام پادشاه از اولاد ستوراند .

ایر گفتی صدر مهران جوی وان گفتی مدح خسروان گوی
من مانده برین صفت زمین پای نه پیش راه و نه جز : س دی
که بودمی از نیاز خانی بر خوان خسان مدح خوانی
گاه چو گوزن وقت ذرعت افعی خوارى زپان شبعت
مصنف علیه الرحمة میفرماید و قتی که انگشتی را که تعبیر از نکته
نور نموده اند ، از خود دور میداشتم ، نفس اماره پرمی غالب
میشد ، و دولت استغنا و قناعت ، بذلت حرص و طمع مبدل
میشد گاه چون گوزن افعی را خورده ، از خان شبعت میکردم ، و
قاعد است که چون گوزن افعی را می خورد و آب دهان او و
چشم او که در حالت مستی بر سنگ ریخته شده منجمد می شود ،
و آن تریاک و زهر مهره گران قیمت است .

که پیش در گوزن ساری (۱) چون افعی گشته خاک خوارى
که پیش بساط چند معیوب چون زرنشاز در لنگدوب
که وقت صبح چند بختام بخورفته و باز داده چون جام
رسم است که جام را طرب ساز بستاد پر تپی دهد باز
آخر هر اگر شکسته گردد از رد و قبول رسته گردد
تا بتوان جام چر نمودن عار است بشکل جام چودن

در معنی کمال یافتن از عقل گوید

آخر شب از ره تعبیر رفتم بر لایت تفکر
عقل آمد و گرش من بهفشرد پس شد بدکان و حدیثم برد
من کردن و او برید و قاصد من اعمی و او حلیل و قاید
یک دست بدوش او نهاده دستم به عصا شرم داده
می ماندم و می شدم بکوشی دستم به عصا یکی بدوشی

۱ گاه که هر درازه شمع که مانده گردان است در حاله او افتاده می پرورده

آخر چو نبود دستیاری برخاست طریق رستگاری
پیش آمد و پس بهیل یاریک بکشد ز چشم آب تاریک
سل کرد بدست چابکی زود بر مجری گاب تیره را بود
هر وقت طبق چنان جلا یافت کز هر طبق آسمان ضیا یافت

در معنی طلوع صبح گوید

من چشم فرا کشادم از دور پیروایک صبح دیدم از نور
دیدم نجات صبح صادق چون نکت یار و آه عاشق
دیدم که سپیده بر فلک کافت این خیمه طناب آتشین یافت
شد لعل فلک دم صبح شد حلقه ماه خاتم صبح

لعل فلک دست اینو که آن خوشبو باشد که بدست گرفته
می بویند .

برجنگ خروس و کوس درگاه شد خرقة ملیم سمرگاه
من عز ابد فتوح کرده باشاهد دل صبح کرده
از یک صبح آن بن رسیده کادر چهل صبح دیده

در کیفیت ملاقات حضرت خضر علیه السلام گوید

چون بهرق صبح بر سر آمد خضر نی از دم در آمد
بگذاره فرض و کرده مجلس در بهت حرام و بیت مقدس
سجده بکعبه و کشیده پنجاه هله هر آوریده
گشته زمرتشی قوی سر نهاده جاره مکنر
بر خاک سکنر آمده چر تلقین و نماز کرده چامر
صدره ره عشق در گرفته یکسو سو نفس چو گرفته

اندر پرش از سر فضایل هر چار کتب شده حایل
کرده زردای عالم الهیب باز افکن خرقة و بن جیب
فضل اله هر طراز جامه خور اله ریشه عمامه
در دست عصای سهرقانی رکوع هر از آب زندگانی
پا افراز از نیاز کرده در حضرت پای باز کرده

باره بمعنی قلعه، و طراز نقش و زینت و نام شهرنیز آمده و عصای سبزه‌گانی یعنی عصای زمردی و رکوع ابریق یا گشتی درویشی که در آن آب می نوشند و بعضی گویند سبزه‌گان نام شهر است که عصای آنجا بخوبی شهرت عظیم دارد، و پائے افراز کفش و نعلین را گویند.

مرد تگروا الله احدی را و رفته ز آفت خسوا الله یعنی آنحضرت که عبارت از حضرت علیه السلام است بیهاد حق همواره و ثابت قدم بوده از آفت بسیاری حق که بلاء عظیم است و راسته و مصرم اول اشارت است برین آیه کریمه: "الاالکین آمنوا و عملوا الصالحات و تگروا الله" و مصرم ثانی برین دلالت می دهد "ولا تگودوا کالذین خسوا الله".

خوش خلق چه مشک چمن از جام پر مغز چه جوی هندی از علم
آن شبیهت روی ارغوان و ش چون برف تنیده گرد آتش
افتاده هزار عکس دلجوئی برشاند دست ز آینه روی
چون فتق سبز جامه ما دام انداخته پوست همچو پادام
می یافت حیات جاودانه طازسان غراب خانه

مراد از غراب خانه آسمان است و از طازسان ستارگان یعنی از دور چهره مبارک حضرت خضر ستارگان آسمان اقتباس نور میکردند. یا آنکه از غراب خانه عبارت از خانه چشم است و طازسان کنایه از مردمی که چشم حاصل آنکه از نور روح آنحضرت مردمک حیات جاودانه می یافتند. یعنی تکبیر در بصارت مثل دیگر مردمان نبود و مردمک چون ستارگان آسمان در چشم خانه میدرخشیدند.

می یافت ز درگس پر آبش بر درگس هاله سقف تابش
در مصرعه اول مراد از درگس چشم آنحضرت است و ویر آب باعتبار روشنایی گفته و در مصرم ثانی سقف مراد از آسمان است و درگسها سقف عبارت از ستارگان است و درگس را به سقف اضافه نموده باعتبار آنکه درگس به کاف طارسی دندان

فیل را می گویند. یعنی عاج را که بصورت گل درگس تراشیده بر سقف عبارت می پهبانند و نگار می سازند. حاصل بیت آنکه در دیدن از روشنایی چشم آن حضرت نور بر ستارگان آسمان متعددی میشد یا آنکه درگسها سقف که بر سقف از نقش عاج است از هر دو نور چشم آن حضرت چون ستارگان آسمان می درخشیدند.

چون دید مرا چه غنچه بشکفت دوشمزه چه غنچه دکتها گفت
آورد هزار عید پیدا کان نیم هلال کرد گویا
می زاد بوقت هر خطابه از نیم هلالش آفتابم
دیدم ز هلالش آشکاره بر صورت شست سی ستاره

نیم هلال مراد از لب آنحضرت است گویا کردن: بمعنی لب را به تکلم آوردن است. قدرت آنست که هلال گویائی نمیکند و این جا گویا شده و از نیم هلال آفتاب زائیدن اشاره بر سخن است یعنی سخن آن حضرت در فیض بخشی و رفع ظلمت دستانی چون آفتاب است از نیم هلال که مراد از آن لب است بگوید میشد. و آفتاب از نیم هلال متولد شدن قدرت محض است.

در بیان تفقد کردن و عاطفت نمودن

خضر علیه السلام مرخاقاشی را

نزدیک من از سر ارادت بنشست بصامت عبادت
خالانی این تن توان دید مجرومی روح ناتوان دید
دست گرم نهاده جرمم لو انزلنا بضوانه از بر
درد سوزن سر زبانش بره از دم درد سر نشانش
نطقش چه گلاب پرزده سر کافور بهند عارضش در
تا درد سرم چه پیوند از دور بنشاند از آن گلاب و کافور
اخلاق و صحبت خورشگوارش بودند فزاعه و جوارش
تفاح من این و گل شکر آن زین مر شده خوان من صفای
بوده این دل من زغایت رنج دیوار شکسته زیر او گنج
او کرده به کترین اشارت دیوار شکسته را عبارت
در ریخت حلق من علی الروس صد مطرح طاس و مشرب طوس

مطرح پیاله کلان را گویند که آنرا اضافه بطاس کرده ، معلوم شد که طاس از مطرح کلان تر است - و در بعضی نسخ مخرده آمده که آن طاس کلان است که عربان در آن نرید خورند . و نیز نام معبودیست که مقوی دل و دماغ است و مشربیه نیز بمعنی پیاله آمده . و اضافه بطوس برابر آذمت که از همه کلان تر می شود - و علم الروس بمعنی اشتها آمده چنانچه گویند : " علی روس الاشهاد " و حاصل بیت اینکه مصنف میگوید که حضرت خضر در خلق من صد جام کلان شراب حقیقت که هر یک آن بمنزله مشربیه طوس است ریختند - یعنی تلقین و تعلیم اسرار دقیقه و رموز لطیفه که موجب قوت دل و سبب انکشاف علم جزوی و کلی باشد ، ارشاد فرمودند .

در حرص و رازک طفل و ش دید چون خنجر گل گلویش بپرید
 هر گشتی آر من که دریافت همچون ورق شگوفه بشگافت
 اسکا روی سیم سیم با برده یمن خرد عهدا
 من طاق جبین و کرسی سر برخاک نهاده پیش او در
 می کردم یا خود این مدارا تا پیشکش از چه سازم او را
 هر هائف عقل دادم آواز گان خاتم خواجه پیشکش ساز
 بر جستم و خاتم آوریدم بوسیدم و پیش او کشیدم
 چون پیشکش بدان خاطر دید میرای شد و نیز نیز هر دید
 گفت این بتو از کجا افتاد است این معجز جرم ترا که داد است
 گفتم بسراق داشتیم سر با خواجه بزرگ خورد پرور
 زان پس که کرم پناه من ساخت این خاتم هرز راه من ساخت
 گفتا بشکستگان به قدر تشریف چنین دهد چنان سر
 پس خاتم دیگر از کف راه (۱) هر خاتم من مزید بنهاد
 گفت این سوی دست چپ منی دار و آن را سوی دست راست بگذار
 که قوت این دو مهر والا است قوت دو فرشته چپ و راست
 او صحن دلم بگفت می رفت جادم بزبان شکر می گفت

(۱) راه جزوی شاه خرم و جوا خرم و صاحب جود و سخاوت را گویند .

در مدح حضرت خضر علیه السلام بر سبیل

مخاطبه و مکالمه

ای پیر مسافران والا وی خادم خاندانه بالا
 خطاب چه خضر است ، بر سبیل مکالمه ، ای خضر علیه السلام
 تو پیر مسافران والا هستی - و مراد از مسافران والا از ملائکه
 یا ارواح یا اولیا یا ابدال یا اولاد که مسافران ملک جبروت و لاوت
 اند ، و پیر بمعنی راهب آمده . و خاندانه بالا مراد نیز از
 آسمان است یا عرش یا کرسی -

ای حافظ بحر و یمر حکمت وی خازن گوه و گوه عظمت
 در دست که تو طفل مزدور کرسی داران مجاس طور
 کرسی داران کرسی نشینان را گویند - و طور نام گوه است
 که حضرت موسی علیه السلام را بران گوه کلام با حق میشد -
 و جریس جابر از حضرت موسی علیه السلام است و هفتادتن
 که همراه او بطور رفته بودند نیز باشد .

با مشعل تو رسته ز افات وادی سهران راه ظلمات
 بر کوه قاف محمل تست جنگاه خسان چه منزل تست
 رنجه شدن ترا سبب چیست آخر غرض تو زین تعب چیست

جواب دادن خضر علیه السلام

گفتا غرض من آنبهائی است مقصود جزای جاودانی است
 ما را چه غرض کشاید از تو در کجه ما چه آید از تو
 صد گنج روان قرین را هر از تو چه قراضه قرض خواهر
 مردان که مجامدان راه اند از صام ستان زکوة خواهند
 پیران سخن از غرض درانند آزادان از و دانند
 آزادان را که بینی افضل از آزادی تو حرف اول

در مصرع اول حرف خدا محفوظ است - و افضل نام
 خاقانی که افضل الدین ممد واقع است - و دو حرف اول لفظ
 آزادی از است - حاصل آنکه حضرت خضر علیه السلام خاقانی

را خطاب کرده میفرمایند که ای افضل‌الدین محمد من که
از ادم دور از آدمستم ، یعنی رسیدن من نزد تو محض برای
تربیت کسبت خدا از راه حرص و طمع زیرا که آزادان از آز
مبرا اند

من دوش برای زلف خاص بودم ز خواص خوان اخلاص
در دعوت انس هفت مردان هر زاویهای کوه لبنان
از دولتیان ششست جمعی انس همه شامدی و شعبی
آن شاهد خاص و شمع مفرد قریب اعد و خیال احمد
پخته جگران و خام پوشان قریاک دهان زهرخوشان

پخته جگر کامل را گویند - و خام پوشان پوستین چرم
خام پوش را گویند - و قریاک دهان باعتبار کلام شفا بخش
وزهرخوشان: باعتبار سختی کشی دنیا - حاصل بیت آنکه حضرت
خضر علیه السلام بخاقانی می فرمایند که من شیع در دعوت
هفت مردان که عبارت از غوث و قطب و ابدال و اوتاد و اخبار
و غیرهم باشد در زاویه های کوه لبنان نشسته بودم ، آنها
همه کامل و پوستین پوش چرم خام بودند و دهان ایشان در
شفا بخش حکم قریاک داشت ، و خود زهرخوش بودند یعنی
از دنیا غیر از مشقت و ریاضت حلاوت نه برداشتند و قریاک
زهر مبره است دافع زهر مار و کژدم و غیره و نهی معبود است
که آن را از گوشت افهی در اوایل ساختند آنگاه قریاق عراقی
میگویند از قاف قرشت و از کاف کلمن بهر دو درست است .
مسکین لقبان و مشکین انفس خالی ز خیال حاس و غناس
یعنی آن هفت مردان که بالا منکور شد باعتبار نام و لقب
مسکین اندای درویش و انفس متبرکه چون مشک خوشبو
یعنی دماغ روح را کلام ایشان معطر میسازد و از خیال ادمیان
و شیاطین پاک اند و کار از ماسوی الله ندارد .

از هاس و سپاس خلق رسته و ز شور و شر زمانه جسته
بر رسته و رسته از چه آژ بر جسته و جسته درگاه راز
صد غزوه جروم آژ کرده صد حج به حجاز راز کرده
دریا و سراب و جهب و دامن سهاره و ثابته دل و تن

ای جهب ایشان باعتبار کثرت گریه و بکا چون دریا موج
زن و دامن ایشان از نهاست تعلقات دنجوی چون سواب خشک
و پاک و سهاره باعتبار سهر دل و ثابته باعتبار تن در زاویه
یعنی تن ایشان در محبوه مقهر است و خود باعتبار دل و مثال
سهر عالم میکنند .

طوبی دلسای ز پاک بیغم برتن خشن هزار میغم
هر حرص که شو بدیده بیغش چون جامه زده هزار میغش
شش دانگ عیار آب و گل شان دینار چهار دانگ دلشان
امسته چو کوه زیر زنده کمپ لرزه جکوه در فکند
در وجد ز بحر موج زن تر بحر از پی شان سجاده برسر
اندر قفس وجود هر کس چون زام گرسنه چار کرکس

هزار میغم خام درم خشنی است که درویشان دارند و شری
دانگ و چهار دانگ هر دو بمعنی خالص آمده و زنده بازای فارسی
دلق پیوند دار درویشان است و چار کرکس مراد از اربع عناصر
و بعضی گویند دفس اماره و دفس لواحه و دفس مطمنه و دفس
ملیه اما معنی اول مناسبت دارد از ثانی زیرا که از روی عناصر
اولیا گاهی برندی آید و مدام در فقر و فاقه و مشقت شاقه
میباشند و لطف گرسنگی درین محل بسیار انصب است .

چون کوس شکم تپی پگاه خیز هر صبح دهای ناله آمیز
دا داده بخار فضا آور دیگ معده یکاسه سر
طباخ محققان چو خورشید اما همه روزه دار جانوید
چون خورشید آسمان پرورده خورده پز خلق و دا خورنده
نه چون آتش که هر کجا تافت آنگاه پژد که خورد غذا یافت

ذکر اشعار امام خاقانی که یکی از آن جمع

ادا کرده

زان طایفه شب روی هر شعری بر گفت ز گفته تو شعری
شب رو و شب خیز سالک چیدار را گویند که شبی نمی
خسود و بهاد حق مشغول باشد و شعری در مصرع اول بختم شین

معجمه ستاره ایست معروف که آنرا شب انگ دیز گویند و شعریان نام دو ستاره بزرگ که بعد جزوا بر آید و آنرا کلب الجاهل گویند و شعریان دو ستاره اند که یکم را شعر شامی میخوانند و آن از طرف شمال طلوع کند و دیگر را یمانی گویند و آن از جنوب طلوع نماید و هر دو عاشق بر سهیل اند لیکن یمانی باومیرسد جهت آنکه او هم بر طرف جنوب است و اژیی است که یمانی را عبور گویند و شامی چون هر جهت شمال است گویا از فراق همواره دو گریه است و میان شعری و شعری تنهیس نام است و گفت و گفته دیز تنهیس دارد و در مصرم ثانی جاکسر کلام شعرا که آن بیت و غزل باشد.

حاصل جهت آنکه حضرت خضر علیه السلام میگویند منکه در آن شب در دعوت هفت مردان که مخکور اند در زاویه کوه لبنان نشست بود و در آن مجلس ازای طافه پاکان جزرگی که شب رو مراد از آنست چون ستاره آسمان از نور خود مشور شده ز اشعار تو شعری خوانده چنانچه آن در ابیات آنکه مفصل مذکور میشود.

کانش بگروه در همی زد	زلزال بکوه در همی زد
ایں ازرق پرخ چاک میزد	وای چتر سحر بفاک میزد
ایں از ره وجد جان همی باخت	وای از سر حال سر بینداخت
هر یک بسام شعرت از آه	مهرور گنان مرقع ماه
من چاک زده عمامه در حال	انداخته طیلان به قوال
گفتم که کجا است ایں سفندان	گفته بحر صه گاه شروان
خاقانی دعوت خوانش خوانند	مدمت گر خاندانش دادند
آن را که چنین بود مدوشش	چه شناسد عالم غبیشش
گفتند بجمع کس چنین کس	حیف است اسیر عالم خس
ام لطف ازل تو حافظش باش	وی خضر بر تو واعظش باش
من بهر رضای جمع آن سور	دزد تو کشیدم از ره دور

مرقم ماه مراد از آسمان اول است و طیلان چادر و شروان نام شهر خاقانی و عالم خس مراد از عالم دنها ست و سور بالضر دیوار حصار و ضیافت و مهمانی و مقف سرور و از جمع جماعه اولیا درینجا مراد است

وصیت کردن خضر علیه السلام خاقانی را بقبول مواعظ

اکنون دل و سم یار گردان آن گوش که هو است چار گردان
از شهره گوش هر زمانه بر حافظه می سپار کانه
کسی هرکلمه هزار کان است بر چسبی که نثار فرق جان است
امروز نثار چس می باش فردا همه را نثار می باش
آدمها که بتان دهند بارت دگر یزد اژیی چنهی نثار است
یا از هم شاهد نهانی گوانکه گر کنی توانی
آنکه تکه کبا که از ابریشم و غیره می سازند.

ایں مور و شان پرده فکر پیرشد و جوان و حامل و یکر
یعنی ایں سقنان من مانند مور اند در پرده فکر دل-
باعتماد پختگی و قدیمی پیراند و باعتبار تازگی جوان و باعتبار
پرداشتن فواید کلی حمله و باعتبار پرشیدگی که کس بران
ممرر شده بگر و در مصرم ثانی جمیع اصداد است و ایں بیت
بیهان وصف سقنان حضرت خضر است که خاقانی ارشاد فرموده اند.

یک یک بدوان بمجره گوش یک یک بنشان بمجله عرش
کابیس عروس مور بنشان از ره گهران دور بهراس
بهار عشق پای برسان جان روی نمای ایں عروسان

مواعظ و نصایح نمودن خضر علیه السلام خاقانی را

سر جماله هر مواعظ ایین است کایار چو زهر و انگبین است
در سایه ایں دو رنگ منشی همراهی ایں نینگ مگزین است
مفروب چونک و بوی ایام گلگونه صبح و غالمه شام
گلگونه و غالمه زدن راست بر مرد سلام صرب زیبا است

جاست از شب و روز در غریب است گان زندگی و این سفید دیو است
 طفلی تو که از سر دوردگی ترساختند پدیده و زندگی
 وای آنکه فلک دهد نویدش زین دور صد سیه سپیدش
 زان این رصدان مقیم رهند کز قافله باج عمر خواهند
 نتوان بر سر حق رسیدن زین نقش سیه سپید دیدن

رصد جای باج خواهد و چه بترک کتوالی که از قافله باج می
 گیرند و دیز نام چه بترک منجمان است که سهر ستارگان ازان
 میکنند در زیر زمین بنیاد می سازند.

کا نها که درین سیه سفید اند ذی گرم قزحه گرم بیدند
 یعنی آن مردمان که درین سیه و سفید که مراد از روز و
 شب است گرفتار اند گرم قزحه هستند بلکه گرم بیداند زیرا
 که از گرم قز احشمر حاصل میشود و آن خالط است و از گرم بید
 نقصان درختان است که اوراق را می خورد و مضر است و نهی گویند
 که گرم قز از بدن ایوب علیه السلام پیدا شده.

یک روز شمر و دور عالم این هفت هزار سال آهر
 این روز که روز دل فروز است فرزانه کش و یگانه سوز است
 چون موی که جز گمانی گراز هیچ کواکب و سیاه و هیچ در هیچ

سوال کردن خاقانی از مهتر خضر علیه السلام

مسائل را از دلائل عقلی

چون گردد علم جو عظمی گرم دل رنگ زری شد از سر شرم
 خاردگی و نازی از سر دست بر چهره من نکابها پست
 پس شرم ز پیش بر گرفتار جستم ره نخل در گرفتار
 گفتم خبرم ده ای ملک هم کیس شیب و فراز را فنا که
 جانها که جواهر قدیر اند در عرصه که امید و بیم اند
 زان سر تو پل شدن تراخند یا در پل آتشین چمانند
 وین عقل و روان که دور بایب اند از هفت رصد جواز یابند
 رسته شود این دو جور تصویر از چار زبانی (۱) زجری گور

از شش درشش جهت توان رست از پنجه پنج حس توان دست
 این رقصه پست میلگون چیست وین چتر بلند نیلگون چیست
 این دایره که نشیند از پای وین نقطه چگونده میزد از جای
 زان سوتر خط استوا چیست مکان مراد آن مکانی کهست
 چون سوی خط سکون چندیست گز از سوی خط بود عوب نیست
 زان سو رهم چهار مانر چه چه نژاید این سه گوهر
 چون شاهد عالم سبک است این نیمه جهاد و آن دگر ره

شیخ عبد السلام که شارح این کتاب است چنان می نویسد که
 خط استوا دایره ایست که بره را از زمین میگذرد و از مشرق
 به مغرب می پیوندد و زمین را ازینجا دو قسم راست میکند یکم
 را جنوب خوانند و دیگر را شمال. چو رو به مغرب آورده شود
 قسم جنوب بر جانب چپ باشد و قسم شمال بر جانب راست کذا فی
 کتاب التعلیم انتهی کلامه.

و عبارت شرح موافق این است ماهوانی من الارض معدل
 النهاری الدایرة العظمیة علی سطح الارض الکیفیة فی سطح معدل
 النهار الموازیة لمحیط یعنی خط الاستواء.

صاحب گوهر مراد میگوید که در چنده که معدل النهار بر سمت
 الراس آن بلد گذرد و قطب معدل النهار بر افق واقع شده باشد و آن
 موضوع را که معدل بر سمت راس آن گذرد خط استوا خوانند.
 و هر موضعی که از خط استوا بطرف جنوب واقع شود قطب
 جنوبی در آن موضع مرتفع و قطب شمالی منخفض باشد و باین قیاس
 احوال جهیم آفاق معلوم توان کرد.

و اکبر ارزانی در مفرح القلوب نویسد که ارض بمشابه نقطه
 است در دایره فلک چو وی در وسط سما واقع است در معانی
 معدل النهار همان سان خطی بر وسط عرض فرض میکنند و این خط
 را خط استواء نام می دهند بنابر استواء و برابر بودن اول و

نهار دریند. دایما و بدین خط ارض دو حصه میشود شمالی و جنوبی و این دو حصه جهت دو کاسه باشد که آب هار هر دو باهم پیوسته بود ملتقی آنها خط استواء است انتهی.

و ازینها معلوم شد که خط استواء بر ارض و خط معدل النهار بر سمایست و الله اعلم.

و در رساله فارسی تقریر محور چنان نوشته هرگاه چون کره بر نفس خود حرکت کند بعد از اتمام دوره هر نقطه که بر محیط آن کره فرض کنند دایره رسم کنندالا دو نقطه متقابل که آن را دو قطب کره و دو قطب حرکت گویند و قطری که واصل باشد میان دو قطب آنرا محور خوانند.

و در مختلف.. اللغات نوشته محور که میان دو قطب پیوسته است انتهی.

و خط زمینی که بهیچ راجح متساوی است تمام او معمور نیست بلکه بعضی از آن در جاذب شمالی از قریب سرما ممکن نیست که حیوان درو تواند بود و دران معموره نیز مواضع عمارت و کوه ها و دریاها و غیره بسیار است و در جاذب جنوب از خط استوا انحراف عمارت یافته اند اما از غایت کمی آنرا در حساب نمی آرند.

پس ما حصل آنکه از خط استوا آنطرف که طرف جنوبی است کدام سکونت دارد و چه چیز است و هرگاه این طرف که شمال باشد محل سکونت حیوان و جمادات است چرا آنطرف بهیچ صفت موصوف نشود و چون یک نیمه عالم زنده و نیمه دیگر جماد بود این تقریر سوال است و جواب در اجیبات آئینده مذکور است و هفت رصه مراد از افلاک سمعه است و چهار مانع از جم عناصر و سه گوهر موالهد شده که آن حیوانات و جمادات و نباتات باشد.

جواب دادن خضر علیه السلام و رفع نمودن لجاج و ترغیب دادن بر شریعت و طریقت

هر نقد گزین عیار میرفت صراف درون او که پنهانیت پس گفت که این چه دیو بود است کز پرده کی رحمت نمود است میباید هنوز دامت اینها است چون خودمان قامت این جا است روکیں که سوال عارفان است این خار و مخالفان است تعطیل نهال این سوال است بدعت ثمرات این نهال است از شیوه دین حدیث رانی پس جوهر جان قدیم خوانی

یعنی هر سوالیکه از آن حضرت نمودم چون از جاده شرم انحراف داشت دل او که شناسنده سره از ناسره بود قبول نه نموده و فرمود که این سفیان از مقتضیات شیطان است که ترا برادر نا مرضیه حکما برده در منزل ضلالت و گمراهی انداخته است عارفان این را از عالم تعطیل و بدعت شمارند کسی را که متابعت دین قدیم محمدی پیش نهاد او باشد حرف فلسفه شنودن و جوهر جان را قدیم خواندن موجب سفه و به خردی است و آنچه بدعت و نقل ثابت و متحقق شده باشد بدلائل حکما محتاج نیست بلکه اشارات آن بر براهین موهبه اهل حکمت نمودن کمال نادانی است پس گرا باید که تابع شریعت مصطفوی بوده خود را فدای گنج فرقانی سازی و از خالق قرانی نصیب برداری چنانچه حضرت عثمان پرسو گنج قرآن سرفدا نموده جمادات عالیه فایز گردید و از طریق نا مرضیه این طاغی معتز و مبتنی گشته موهبات فلسفه را از نهال خال ستمه برص دانی زیرا که آنچه کسر را که چشم او پسر مه شریعت منور باشد بهشوی و سلوک در پنجهای او حضرت رسالت پناهی بهتر که بمطلب رسد نه ابو علی که ضلالت را سرمایه سازد و چون کسر بدین محمدی نمسک گهرد و جمیل المتهن احمدی چنگ زده از آتشمن پل و از هفت جزیره فلک که باو حضرت طاری کرده و اینها گی مانع رسد راه او برانده شد که بموافق حدیث شریف نبوی و نص فرقانی

بید قدرت الهی محکوم و منقاد اند و آخرتاً برینها طریقی می یابد و مصنف بقدر ذاتی که صفت ذات قدیم مطلق است و فلاسفه ازین معنی بمراحل دور واقع شده از اینست که خسروان دنیا و دین مال ایشان است .

چند از دم فلسفه ستودن در فلسفه بل سفاک نبودن حضرت خضر علیه السلام خاقانی را زجر میکنند و می فرمایند این سوالها که چنان کردی بر طریق مکعب فلاسفه است بلکه دور از دانائی و قریب بگمراهی است .

پایان بر این حدیث در ده فلسفه و هزار فلسفی چه بنام و حدیث و نظم قرآن پیوسته اند از حدیث پیوندی هان سنگ تو شرم زود واکین دل را از فلاطین در حکمت دین در آری را حکمت حکم است توسن را قرآن گنج است و تو سخن سنگ هان قربان شو تو پیش این گنج بر گنج پسر کنند قربان قربان شو پیش گنج قرآن عثمان چو جامه اقتدا کرد که بر سر گنج جان خدا کرد گلگونه دهر خون عثمان بر روی مخدرات قرآن

مخدرات پرده دشمنان و در اینها مراد از آیات و معنی قرآن مجید است که هیچ کس از اسرار آن کماحقه مطلع نیست و گلگونه رنگیست مثل غازه که زدن بر روم مانند گویند که چون محمد بن ابی بکر با جمعی رفت حضرت عثمان رضی الله عنه در تلاوت قرآن مجید مشغول بودند چون آنحضرت کشته شدند سر مبارک بر آید سپید کعبه را الهی آخره افتاد و یون بالضم حمد کینه و یونان شهر است معروف و فلاطین ژوبین که از روم سازند و از آن سنگ اندازند و فلاطین مضاف فلاطون است حکمت بهمتیمن دانش و میانهی کننده در میان نیک و بد یکسر حافظم کاف حکمتها و بهتیم حواسکون کاف لجام دهن اسپی یعنی حلقه لجام که در زجر زخم اسپی بنده و از آن حلقه اسپی

رام و شرم میشود و مطلق لجام را نیز گویند و توسن اسپی سرکش و فلسفه بازی و نیز جمع فلسفی و تو قدما مراد از مبتدیان و عوام الناس است .

خود خون مطهر چنان کس گلگونه قدسیان سزده پس علمی که ز ذوق شرم خالی است خالی سبب سیاه خالی است این خال سیاه ز اهل ایمان چون خال سپید دار پنهان خواهی طهران بطور سینا پرمست مکن چه پور سینا دل در سخن مصمدی بند او پور علی زبوعلی چند چون دیده راست بین نداری قاید قرشی به از بخاری بهر محل این محققان را مفراق زن این مفرقان را بردار کش از برای دین را حقانی سرای دین را یک روگی بکعبه مدی آر شش روی مباح که بتین وار میگیر دین کهن خرابات از تو قدما دم خرابات

سینا پالکسر سوراخ کننده و نیز نام پدر ابوعلی حکیم و نیز نام کوه است بشام که موسی علیه السلام را برای تجلی شده است که آن را طور سینا می نامند و نیز نام درختی است که صیغ او درخواست مانند روغن باسان است و در منتخب اللغات نوشته است سینا جد شیخ ابی علی حکیم و یالید قسر سنگیست و خال سفید بر من را گویند و مراد از پور علی خاقانی است که پدرش را ابوعلی نام می گفتند و ابوعلی نام حکیم است که در لغت سینا مذکور شد و قاید عصا کش کور و قرشی مضاف قرشی است و قاید قرشی مرکب مراد از جناب رسالت است صلعم و بخاری مراد از ابوعلی سینا که بخاریست و مفراق یکسر میسر و سکون خای معجبه شمشیر چوبین و دره که از جامه سازند یا از پشم که آن قازیان باشد و مفرقان یعنی رخنه کنندگان و اسم فاعل خرق است و آن بمعنی دریدن باشد مراد از آن مبتدیان که درنده امکار شریعت بیخاست و حقانیان سوراخ کنندگان دیوار و درینجا مراد از آن حکما باشد که صند از

شرم شریف ندارند و کعبتهای قرعه بازی که آن از عاج باشد و آن در قرعه اند شش پهلو هستند و از نو قدمای بدعتیان مراد است.

موصوم کلام شان در مفهوم خالی همه همچو نقش موصوم موصوم بود نهشته برجائی موصوم هر از سر و هر از پای

ای لفظ موصوم که میم و واو و ها باشد و این حرفه ۲ حروف میان خالی اند یعنی نقطه ندارند و بجای آن نقش موصوم خالی گفته که لفظ ندارد و سوای آن لفظ موصوم را چون قلب کنه باز موصوم میشود مثل سگس و مراد آنکه کلام حکماء فلاسفه نفس موصوم است که هیچ معنی ندارد و از سر تاها همچو لفظ موصوم که در صورت قلب هر موصوم است.

چون گنبد حباب پر پیچ شکلی بکمال و معنی هیچ یعنی اشکال فلاسفه مانند گنبد حباب است که بصورت شکل آن بکمال می نماید و در معنی هیچ است که اصلش نیست.

چون صورت پوسته در تبنی حالی خوش و هیچ حاصلش نی

ای صورت پوسته تصمصف صورت توشه دارد که در تبنی هست یعنی تمنائی توشه اگرچه گرسنه را فی الحال خوش کند اما از آن هیچ حاصل نیست زیرا که گرسنه را سیری بدون خوردن نمیشود و تمنائی توشه فائده نمیدهد و کلام حکماء فلاسفه برین منوال است چون گوشه در تمنایی حاصل.

و زچنبودن میان تپی تر رنگین و دو روی بی بین و سر اقلیدس سرامه دین بدست آر اقلیدس و راهپاش بگذار ز اقوال مجوفت چه آید ز اشکال مزخرفت چه زاید اقوال چه عندهای بگذار اشکال چه عنکبوت بسپار از هندسه عنکبوت را چیست کز قوت حرار بایدهی زیست از من کلیات شرم را پرس از رمز و بین انبیاء پرس در پیش روان شرم کن درس از پیش نهاد گمراهان پرس

مردان سوی دار ضرب قازند طفلان درم از معال سازند مندیهای چودینی کنی تقبل زین خیلی یمر و اتشینی پل

اقلیدس بضم همزه و کسردال کتابیست در علم حکمت و نیز نام حکیم که مصنف اوست میگویند که اقلید بمعنی کلید است و دس بمعنی هندسه یعنی کلید هندسه و مبوف میان تپی را گویند و نزدیک نحوین کلمه که عین او حرف علت باشد چون قول پروژن فعل و دین جا مراد از کلام بیهوده است و مراد از خیلی بحر آسمان است و آتشیین پل مراد از دوزخ یا کره نار که در تحت فلک باشد و پل برائے آن گفته که گذرگاه یکم اوست.

در کشتی شرم چون کشتی زین هفت جزیره باز رستی از عالم خاک بر گذر پاک کوخاک بفرق عالم خاک ظلی که طرب ز خاک سازی رندی که درم بخاک بازی

درم بخاک بازی کردن قسیمیست از اقسام بازی که طفلان در زمین کرده درم می بازند ادرا درم بازی میگویند که خاصه طفلان است.

چرخ است کمان گروه کردار گل مهره اندرو گرفتار کمان گروه بضم کاف بازی است که از آن غلوه گل میرانند و در هندی غلیل میگویند و گل مهره کنایت از زمینی است حاصل آنکه زمین مانند غلوه گلی در دست آسمان گرفتار است هرچه آسمان حکم کند این فرمانبردار اوست چون غلوه در حکم غلیل.

بر مهره گل مساز منزل کانداختنست مهره گل آنها که جهان قدیم دادند زین نکته که رفت بی نشان اند

حضرت علیه السلام خاقانی علیه الرحمه را میفرمایند که حکما فلاسفه از گمراهی خود که جهان را قدیم میگویند و بحدوث او قایل هستند ازین نکته هائی شرم شریف که بلامشکوک شد و من بتو ارشاد کرده ام غافل اند فی الواقع فلاسفه را با علماء اسلامه چه نسبت است.

در ترک شواغل دنیا و رفع حجابها

چون گرم قزت به باغ دینی پرواست ولی پریدنی نی
 ای پرکه بگرم قز برآید پرواز بلند را نشاید
 هرکه که بگرم پر برآید می دان که زمان اوسر آید
 چون تهر ز پر عاریت بس زین چار پر چهار کرگس
 گرم قز گرم ابر نسیم و چار کرگس مراد از اربع عناصر .

نمرود وشى و پشه مانند چون کرگس طامعی از آن بود
 چون کرگس و چو جیغ لاشی چون نمرودت فریفت گردون
 افسرده جهان پیرمین خیز پیونده افسرده چون گزینی
 دی ماه فنا است پند پخته در هسته قدر شکسته می مان
 کاندلر ماه دی بیام و کھسار

ماه دی ماه زمستان -

کاشانه دولت تو دامن خلوت که خاص تو کریبان
 می ساز یسینه کابخانه می کن ز جگر شراپخانه
 از تلف دل آتشی بر افروز شہوات برو چو هیمة می سوز
 چون برکنی آتش چنین گرم خورشید افسرده گردد از شرم
 پس قصد کند جعفرش تو تا گرم شود بآتش تو
 خورشید بدان کند تگاپو کز مطبعم تو رسد و راجو
 بر چند بدان قدر که خیر و است این چار دریچه گذرون سو است
 تا چو که ز سه غرغه که بالاست از حجره دست چپ کنی راست

بدانکه چار دریچه مراد از چشم و گوش و دهان و بینی که
 آن هر چهار از هرون سو واقع شد یعنی بر ظاهر بدن انسانست
 و سه غرغه مراد از تجویف ثلاثه یکم حس مشترک دوم خیال

سپهر حافظه که محل آن دماغ است آن را حواس باطنی گویند
 چنانچه شیخ الرکبیس چو علی سینا میفرماید .

سه تجویف دارد دماغ بشر کز احساس باطن دهندت خبر
 مقدم ز تجویف اول بدان بود جای سه مشترک را مقر
 موخر ازو شد محل خیال که ماند ازو در تصور اثر
 پس اندر نخستین اوسط بود تخیل ز حیوان و فکر از بشر
 اخیر اوسط جای و هف است و حفظ ز تجویف آخر نباشد بحر

یک چند برین سهیل می باش تفعی بزمین صدق می باش
 نادى سه ظلم در گشتن خورشید مراد باز گشتن
 تا فصل رجیم جان رسیدن بر گلین عمر گل دمیدن
 کاذبا که دل بهار دارند می ماه بدی صفت گذارند

در مذمت حساد گویند

هر رغر ترا بحالم دون دودن دوسه بر کشید گردون
 کوری است مرا بی کبودش را این باطل کوش و گینه کفی را
 مراد از کبود و ش آسمان است .

در خط چه شوی چوست رایان زین خط و طلسم سازایان
 در خط شدن کنایت از متغیر شدن و آزرد گردیدن و شرمند
 شدن است و سست رایان مراد از حکماء فلاسف که بی عقل و بی
 حوصله اند از برای آنکه غافل از علم شرایع اند زین خط
 مراد از آسمان و طلسم سازایان کنایت از علم فلاسف چنانچه
 هندسه و نجوم است حاصل بهت آنکه مانند فلاسف در حساب
 دایره های آسمان و اشکال هندسه و نجوم ورامتغیر شدی که
 نتیجه آن آخر شرمند شدن است چه هر که علم شرایع بگذارد
 و چون حکماء سست رای مستغرق بمر هندسه و نجوم شده انجام
 اوج بهر یکی و شرمندگی است .

از دایره جز کوی چه زاید کز نا اعلان جز این نشاید
 گر بر حسد چنار چلاک بید اندیری برآید از خاک
 آنها که بعقل کار دارند بید انجهر از چنار دانند

این سال بیجا یصد رساند و آن پیش سه چارمه نهاند
ای یافته کاج به نهان مویخیر کلاه سر فرازان
در درد سر از کلاه هر کس این به کلهی کلاه تو پس
و آن را که کلاه به کلاه است بر هر دو جهادش پادشاهی است
و آن کس که بر کلاه جاد است فرداش کلاه بی کلاه است

ایضا در مذمت حساد گوید سر افرازان مراد از دولتمندان
متکبر است کلاه بکسر کاف و فتح لام بمعنی و پال و خدامت و
خواری آمده .

تکی بسجود بر در غیر چند از ادا غیر یک دو لایخیر
خاکی صفت خلیفه پویند بر آتشیان سلام تا چند
اینجا همه مرد لالت و لوت اند جاد جبروت در بیروت اند
در میگذرد قبله مهیجی شان صد بزرگ سرکه در جبین شان
بر جای پیغمبران شسته خاموس پیغمبران شکسته
از خیر کسان نوا گرفته اوقاف بخصب و گرفته
یک سر دو زبان چو مار پیسه یک چشم و دورو چو پا درپسه

پیسه بابای تازی و قیل بابای فارسی بمعنی مارسه رنگ که
درو دلقهای سفید باشد و آن دو زبان دارد و بعضی ارقام را گویند
یا درپسه تخته چوبین که در غیمه محل استادتی چوب است
و یک چشم باعتبار سوراخ او گفته و دورو بایی که هر دو طرف
صفحه دارد حاصل جهت آنکه در صحبت ارباب غفلت عاقبت خود
را خوار کردن چو مار پیسه دو زبان و چو پا درپسه یک چشم
و دورو بودن چه حاصل است و لوت بالضم یا واو فارسی طعام
چرب و لذیذ در کنزاللغات بالفتح ولات نام بت است و بعضی
میگویند که لوت لفظ ترکی است بمعنی شمشیر یا جامه یا آب
آمده غرض آنکه معنی اول صحیح است و باقی صحت ندارد .

چون مرق کشاده پر ولی چو چون بوم بزرگ سرولی شوم
در دولت و دین چو بوم و طازس یکسو سر و پای زشت محسوس
ام شاه طغان کشور دل طبع از بیک و پیتال بگسل

طغان نام پادشاه ترکستان است که باکمال خوبی و جزوقی
بود و بیک و پیتال هر دو نام وزرای ملوک ترکستان است
و بیک بفتح تهمین نام شهر و بزبان ترکی طعام را گویند .

محمود خواند ذوق در بند از محضت سودناکی چند
بر درگاه هر شخص بایی چون کوس مثال به مثالی
مهران زمانه را بهر سان گلگوده و مری عاریت دان
هر دو بیک خرد کم از هیچ این یکسره رنگ و آن نگر هیچ
رفت آنکه درین سرای مجبور جم سلطان بود و دیو مزدور
امروز بختضام دوران جم مزدور است و دیو سلطان
مزدوری دیو آخر کار جز ویل سقر چه آورد بار
هر کو در سفله گان سقر داشت از آتش موزخ آب خور داشت
هر کس که حریف عنکبوت است ماوی گیش او من البیوت است
هر کس سوی چار خاکسان تاغت خالی شد و چار کم ز کم یافت
باشد پیرکسان عالم چون جرعه خاکسان کم از کم
هر کس که بمنزل طبع راند در منم و عطای خلق در مانده
جز مشک سقا ش هیچ مشناس کاول دق دارد آخر آماس

دق زحمتی است که آدمی بدان لاغر و باریک میشود
و سرفه و بلغم می افزاید و بالفتح جامه پشمینه که اکثر در
مصر می بافند و بمعنی چیزی چاریک هم آمده جدا آنکه این
لفظ را عرب مشقه خوانند و فارسیان مختلف استعمال کرده اند
و مختلف درین جا خالی شدن مشک را بحق و بر شخص مٹک را بوم
تشبیه داده .

خان ریزه سفره خاکسان چند کف کفچه دیگ خاکسان چند
چون سگ در هر کس است جیت زان چون دم سگ که است رایت
این تا املان نه اهل کار اند سگ سار سزای سنگسار اند
بد دان ز نهاد مختصر شان طوق دم سگ ز تاج سر شان
در راه خدا شوی تن آسان از خدمت ناخدا کوسان
بر چشمه شیر و می فرود آی چو شیر بطرث و دم مهالای
طرث سرگین -

اینگذ آب ظهور قلزم از خاک جسم مکن تهمم

انتقال به نعت سید عالم علیه السلام

خاقانی از آستان اشرار دروغ به پناهگاه مختار
خاقانی ازین سرزمین ترویز بگریز و رکاب مصطفی گیر
پس در راه دولت ابد نه سر بر خط احمد واحد نه
از احمد تا احمد بسی نیست میمی بمیان حجاب معنیست
آن میم جو از میانه برخاست احمد بصفت احمد بود راست

دعا ۱ که در میان احمد واحد و احمد معنی میم است در حدیث
از میان برخاست احمد احمد میشود چنانچه در حدیث واقع است
۱ احمد دلالت بر و مصنف میم را تعبیر بجای کرده از برای
آنکه میم بحساب جمل چهل است و مراتب جهان نیز چهل است
باعتبار این و آخراً تنزیلات است گویند و آن در حقیقت
اضافات معنی است چون آن اضافات را ماقط کنی احمد عین احمد
است و تحصیل اضافات که چهل است این است چنانچه گفته شد
اشارت میم یراق است و آن عقل کل و نفس کل و هیولی و
طبیعت و نه فلک و هفت کواکب و دوازده برج و چهار عنصر و
موالید ثلاثه و انسان که آخرین مراتب است .

از پولهبان وقت بگریز در فتراک محمد آویز
دست آویزی که امن عقبی است جز فتراک محمدی نیست
لب مرکه (۱) قاف را بجنب (۲) کزمیم محمدی بجنب (۳)
لب رجه (۴) شود زمیم دماش زان لحظه جان (۵) رسد دماش
مراد از پولهبان کافران و آزار دهندگان مسلمانان است .
سنبیدن بمعنی سوراخ کردن

لب موضح مهم دماش اوفتاد حق سی و در دانه گهرش داد
از حرمت آنکه میم وار است لب دایره سخن گذار است
لب گوست که این حدیث را در خود خط جهان به میم ماند

۱ - مطلق مرکه - ۲ - سنبیدن سوراخ کردن و رجه جریح - ۳ - یعنی چو لب
از میم محمدی در تکلم الیه بمرکه اوست که مراد که مرکه قاف را بیان رفعت و عظمت
بجنب یعنی مرکه قاف را محیط کرده - ۴ - لب رجه شدن کفایت از تکلم اوست
۵ - لحظه جان کفایت از سخن نکر است .

یعنی لب را موضح میم برائے آن گفته که حرف میم از
اتصال شفتین میخیزد یعنی حرف شطری است و سی و دو دانه
مراد از دندان است و لب را نسبت بایسی سی و دو دانه از آن
کرده که عدد لب بحساب سی و دو میشود و ازین هر ترقی
کرده مگویند که لب گوست که دعوی نسبت میم محمدی نماید
بلکه تمام جهان بمشابه داکره میم است .

در روضه فطرت جهاددار آدم شگرفته است و میوه مختار
احمد پس آدم است شاید میوه ز پس شگرفته آید
این سوره جود و آیت جد پیش اب وجد اوست ابجد
جد بمعنی پخت و بزرگی آمده حاصل آنکه جناب رسالت
صلعم بمنزله سوره جود و آیت جفت و بزرگی است و اب وجد
او که مراد حضرت آدم و حضرت خلیل الله علیه السلام اند اگرچه
پیشتر از جناب رسالت انداما بمنزله ابجد اند باعتبار سیاق که
بعثت آن جناب مقادس بعد آن هر دو پیغمبر واقع شده و این
مضائق نیست که سوره در پس ابجد یاخرمی آید .

اب گوست خلیل وجد که آدم او بهتر ازین و بلکه زان هر
بعد از همه آمده است ظاهر سوره پس ابجد آید آخر

ذکر معراج حضرت رسالت پناه صلی الله

علیه و سلم و صفت براق

میدان از تحیده باری در پشت فلک چمن سواری
آن شب که مهرش آفرین کرد اسنت زماش هم زمینی کرد
بر قبه قبه فلک رفعت قافله قیله ملک رفعت
بر شد بدمی از این حباله زان سوی فلک هزار ساله

قوله ذوق بالائی هر چیز قبه معروف قله سرکه قبه ملک
عبارت از جهت المعمور باشد یعنی آنجناب رسالت برقیه فلک
تا چندی بیست المعمور رفتند درین بیعت حمل بر حصر نیست
بلکه لامکان زیر قدم او در آمده حباله بمعنی دمار و رسن و قله
آمده درین جامه از دنیا ست .

در زیرش مرکب روان تن گویا و خموش و رام و توسن

این بیت در صفت براق واقع شده. روان تن بمعنی آنکه تن او چون روح است مجرد از علایق و گویا باعتبار رسول علیه السلام و خموش باعتبار غیر و رام باعتبار آنحضرت و توسن باعتبار غیر و ضمیر که در زیرش واقع است راجع به حضرت است.

گرم بوده فعل آسمان را پس فعل شده ردای جان را

آسمان را فعل گفته از براق آنکه ابائی ملوی اند و درایت ثابت و ودای جان ای براق بردن جان و مراد از آن جناب رسالت است که در لطافت و شرافت حکم جان داشتند.

در مرتع قدسیان چریده در مربوط سدره آرمیده

مرتع چراگاه جانوران و قدسیان مراد از طریقتگان و مربوط جای بستن و آن طویل باشد و سدره در لغت نام درخت کنار است بضم کاف و آن را سدره المنتهی گویند که در آسمان رفیع است و مقام حضرت جبرئیل علیه السلام است و فاعل چریده و آرمیده براق است و در سدره آرمیده عبارت از آن است که جناب رسالت دو شب معراج براق را در سدره المنتهی گذاشته خود بدولت بالای عرش شریف بردند و سیر لامکان فرمودند و مصنف بر آن اشارت نموده که در سدره آرمیده.

پیش از آمد بکاخ رضوان انگنده هزار سال ددای (۱)

پرونده و جر نهاده دافش رایش پریاض هشت باغش
از حوض ظهور آب خوردن بر خاک جنان مراغه کرده
تا بوده برای تاخوشی جان بر آخر خشک (۲) آغش جهان
جای و علفش نه زین کهن فرش از خوشه چرخ و گوشه عرش
هم پیکرش از سلاله نور هم پرچمش از کلاله نور

۱ ددای انگنده عبارت از مددای در چرخ آوردن یا چرخیدن است یعنی براق پیش از بلند آمدن در پیشگاه داشت. ۲ آخر خشک کنایه از قند و قندی معانی متقابل آخر حرب که کنایه از مکان بسیاری پیش و فراخی نموده باشد.

رایش رب النیرم قوس که اومد بر نوم اسپان است بمعنی چایک سوار آمده و دافش نهادن عبارت از انتقاب نمودن است یعنی رضوان در جهشت بران براق دافش متدی نموده براقه سواری معراج آنحضرت انتقاب نموده بود و از حوض ظهور کنایت از حوض کوثر است و جنان بالکسر بهشت و بالفتح دل و مراغه غلطیدن اسپ را گویند و آخر خشک مراد از دنیا و آغش جهان چهار طبع که عرب آنرا اربع عناصر گویند.

و آخر خشک را باغش جهان اضافه کرده براقه آنکه اهل دنیا از اربعه عناصر مرکب اند خوشه چرخ برچ سنبله و کهن فرش مراد از دنیاست و سلاله بالضم آنچه بیرون کشیده شده از چیزی - مراد از خطبه و ولد باشد که خلاصه است پرچم دم و کاکل درینجا مراد از ایال اسپ است کلاله بالضم مری پیچیده و پرشکن و درهم که عبارت از زلف است.

پیشانی و خاصیه فراهم جوی می و شیر هر دو دهر
من رنگ سرخ دارد و شیر رنگ سپید مغانی نهاند که در
رنگ براق اختلاف است و نزدیک مولوی گنجوی علیه الرحمه ثابت شده که سراپا مشکین است چنانچه در شرفنامه بشب رنگ منسوب ساخته و نزدیک خاقانی علیه الرحمه باثبات رسیده که رنگ او سرخ و موی پیشانی او سپید براق این پیشانی را بشیر و خاصیه را پی تشبیه داده و بعضی اسپ سفید و بعضی ابلق گفته اند.

جنی حرکات و آدمی روی شاهمد هدار و مشتری خوی
چون زلف بتان دمش گرم و چون خوی میان دمش معطر
چون پشت چمن بهار پیرا در برقم جل شگوفه آسا
لطف قدمش ز نور ساده دستارچه بسته طوق داده
بر آب زده ملک آصفهش ایام نبوده سفوف گیرش
رخش چو درخش کیمز و رخشان لایل چو درفش خور زر افشان
داده لقیش دران منازل مضار ضمیر دلدل دل

دستارچه بمعنی قوطه و دست پاک را گویند که در گردن
 می پوشند و صفیر درینجا مراد از آواز است که بوقت
 خوراندن آب بر آسمان میزنند و مضمار بالکسر میدان و اسب
 بازیگ میان و گیل پهایگ سوار و درینجا مراد معنی ثانی است
 و دلدل نام استر سفید پشاهی مایل که حاکم اسکندریه چناناب
 رحالت فرستاده و آن چناناب مقدس بمحضرت امیرالمومنین علی
 کرم الله وجهه را عطا فرمودند و بعضی میگویند که حضرت ماریه
 دهم همراه دلدل آمده اند.

که تروس که دره افگند سمر که سمر که راه را کند گم
 شز شهر اثیر در رمیده شز شهر سپهر سر کشیده
 شز در اصل که از پراگه رعایت نظم الف را حذف کردند
 اثیر که آتش را گویند که در آسمان چهارم است - شهر اثیر
 مراد از آن حقه آتشی است که پراگه رجم شیاطین از آسمان
 میزنند و عرب آنرا شهاب می نامند و شهر سپهر مراد از برج
 اسد است این جهت در شجاعت و شهادت پراگه واقع شد یعنی که
 از شهاب ثاقب میروند و که از شهر سپهر میگریزد قاعده است
 که همه آسمان از حقه آتشی و از دیدار شهر رم میکنند و این
 اسب خلاف دیگر آسمان است.

از غرض و غره اش همه راه پیدا شده صور و خور ناگاه
 بر پشت چنیس فلک هادی بنشسته چنان ملک نژادی
 گفتی که سوار شد علی الحال بر نفس شریف عقل فعال

حاصل بیت آنکه چون حضرت بر آن اسب سوار شدند
 چنان معلوم شد که بر نفس ناطقه عقل فعال سوار شده و عقل
 فعال نزدیک حکما عقل عاشر است که در عالم کون و فساد متصرف
 است بلکه فلاسفه او را خالق عالم تکوین میدانند.

وین گفت که دور یاد یارب چشم بد ازین سوار و مرکب
 احمد بچنیس پراگه میروم زین دار العزیز رانده بیرون
 ز اقلیم حدوث بر گرفته راه ملکوت در گرفته

مراد از اقلیم حدوث دنیا است و راه ملکوت عبارت از اخلاق
 است یعنی آنحضرت رحمت عزیمت از دنیا برداشته عازم سیر
 اخلاق شدند و بالاتر عرش رفتند.

بر پرده دران منازل نور یا معتکفان بیت معمور
 آمیخته عصمت ادبها را آمیخته شربت اصفا روا
 گشت ز هفت و شش در رنگ زندان سه بعد و صمن دورنگ
 هفتم رصدش جواز داده پای از سر صدره بر نهاده

یعنی آنحضرت در شب معراج از هفت فلک و از شش جهات
 دنیا بر گشتند بلکه از زندان سه بعد که عبارت از طول و عرض
 و عمق باشد و صمن دورنگ که کنایت از لیل و نهار است بر
 هر گشتند یعنی متصف بصفته شدند که اطلاق جسم و مکان
 چه از زمین و چه از آسمان باشد بر اطلاق نتوان کرد و شذر
 تنگ آسمان هارا پراگه آن گفته که بر منصب حکما افلاک باهر اتصال
 دارند و انفصال ندارند - و هفتم رصد مراد از فلک هفتم است
 جواز بالفتح رواقی در داشتن و آبی دستور گشت دادن و سیراب
 کردن است.

شب راه بنور جسم رفته زی مقصد جان بجسم رفته
 زی بمعنی طرف است و این بیت در رد منصب معتزله و شیعه
 که منکر رویت ادد واقع شده یعنی آنحضرت در شب معراج
 بنور افضال الهی و قوت قدرت ذاتهای از همین جسم که دارند
 بر آسمانها تشریف بردند و رویت مقصد جان که عبارت از ذات
 باریست تعالی شانه بیهیون جسم بشر که دارند حاصل کردند
 چنانچه حضرت نظامی علیه الرحمة می فرمایند.

دید محب که بهشم دگر بلکه بدی چشم که دارد بشر
 پیش آمده عرش زورمان خواند نقد دو جهانگی داده هر راه
 از وادی قدس سر کشیده در کعبه بی جهت رسیده

زورمان تحفه را گیرند که پوشکش سلطان سازد و کعبه بی
 جهت عبارت از لامکان است که که جهت دارد نه مکان.

درگاه قدمر بدیده دیده لبیک بگوش سر شنیده
رویت شده حدیقه جزولش طغرا شده امن الرسول اش
پشنید خود هزار اشارت لا اقصی راند در عبارت
آن ساقی منصف اندران شب صد نصفی در کشیده تالب
گوچند که جناب رسالت در شب معراج خود هزار اشارت که
عبارت از راز مخفی است گوش فرمودند و بعضی ازان بر علماء
مذاهب اربعه ظاهر است و اکثر مخفی است نصفی بالکسر
پیماله را گیرند .

باز آمده در جهان لباس جرعه مصحابه داده زان کاس
او دفتر عشق و چار یارش یک بود و ده و صد و هزارش

اصول اعداد چهار اند - آحاد و عشرات و مئات و الوف ازیں
زیاده نیستند و صحابی گیار آنحضرت نیز چهار اند و باقی
اصحاب در جنب رتبه ایشانند و در شرف اصحابی کالنجوم
بایهم اقتدیتم امتدیتم داخل اند و اعداد غیر نامتناهی
اند و در جنب این چهار مراتب است چنانچه خود میفرمایند .

اصحابش بیش و کم شاید کاعداد همین چهار باید
هر چار چهار رکن تمکین بل چار حدود تعریف دیں
گر زان شرفی که مصطفی داشت معراج بعصرت خدا داشت
خاقانی را هم از شب داج (۱) در حضرت مصطفی است معراج
گر زین سقن سمر کردار حسان عرب شدی خبردار
بادگش بزودی ز عالم پاک یا حسان العجم فدینگ

المقالة الثالثة فی وصف بلاد عراق و همدان و

مدینه السلام بغداد و مدائن اصحابها و هی

تسمی بسمیة الاولاد

ای عیسی ره ششیم جهادرا هر خانه عیسی آسمان را
ای نامزد صلیب اکبر یعنی خط استوا و محور

آفتاب را هر خانه عیسی علیه السلام برانم آن گفته که هر دو
سکونت بر آسمان چهارم دارند نامزد جمیع تعیین آمده و صلیب
اکبر عبارت از شکلی که از تقاطع خط محور و استوا بصورت صلیب
بهم رسیده و آفتاب بر آن عبور میکند و محل مهر اوست و
عیسی ره ششیم مراد ازان طیب است که بر سره ششیم
دوا فروشی میکند و نسبت طینت بافتاب برانم آنست که بصوب
ظاهر و رفع علل خزان و احیاء اموات و نبات و دور شدن بروقت
مستزاد از اجسام تعلق باو دارد .

بر کل وجود کله سور برقله چرخ قیله نور
کله بالکسر کاف تازی و لام مشدده سایبان و سور مخفف سرور است .

مادی بهر اربابان اشقر نیزه بکف و برهنه بچکر
اشقر کسی که موی و چهره او سرخ باشد و رنگ آفتاب
به رنگ اشقر نسبت تمام دارد و در کتب لغات اشقر اسپه که
بال و در او سرخ باشد و شتر سرخ مو را نیز گویند و بمعنی
رنگ سرخ و سفید هم آمده و نیز بکف باعتبار خطوط شعاع
آفتاب و برهنه چون برانم آن گفته که آفتاب در چشم مردم
بصورت برهنه مینماید .

زان نیزه آتشین نباتی تا حلقه آسمان ربائی
کمال صنعت نیزه بازان آن است که حلقه را از خاک نیزه
مهربانند مصنف آفتاب را میگوید که تو هم از خطوط شعاع
خود که مثل نیزه آتشین است ماه را که حلقه آسمان است
مهربائی بمعنی نابود میسازی یقین است که چون آفتاب ظلم
میکند ماه نابود میشود .

سهر تو کند ز چشم مردم هر دزد نهان و هر عیس گم
دزد از تو ز ترس زان گریزد تا نیزه ات خون او دریزد
خود دزدان با تو چون ستمیزد دزدان ز برهنگان گریزند
با آدعه برهنگی گزینی زربخت دمی بهر که بینی
تو محرم کعبه نباتی آن به که برهنه تن نباتی

در صفت دل گوید مشابیهت کعبه

آن کعبه که از سکون معاف است او را همه گرد خود طواف است
یعنی آن کعبه دل که سکون ندارد بلکه متحرک است طواف
گرد خود خود میکند و از خارج زوار ندارد.

آن کعبه که خانه قدم بود آن وقت که وقت در عدم بود
نه بر سر راهش امر غیلا نه گرد درش سیاه پهلان
راهش همه حلهای در باز بنشسته قریشیان سر باز
امر غیلا درختیست خاردار که مغیلا باشد و آن در اصل
امر غیلا بوده بکثرت استعمال الف مصدرف شده مغیلا شده
حله پالکسر مع التشدید در عربی فرود آمدن است و حلول پیشه
و نیز بنظر در آمده که حله خانه از یشر که آن خیمه صحرا
نشینان است و نیز مقامیست نزدیک کعبه و نام دیهیمست در
حوالی شام و اسرار را بر آن مشابیهت کعبه نسبت بقریشیان کرده
یعنی چنانچه در کعبه قریشیان سکونت دارند هر چنان دو کعبه
دل اسرار الهی و رموز نامتناهی و حقایق شگرف طرح طرح
اقامت و ریخته اند.

آن حی گرم به عالم حی طی کرده حدیث حاتم طی
یعنی آن کعبه دل که زنده کننده گرم است دو عالم ناسوت
پیش سفاوت خود حدیث حاتم طی را طی کرده ای محو ساخته
و دل را می گرم چرا که آن گفته که گرم تعلق بحدل دارد و جمال
نهیست پس دل زنده کننده گرم است نه مال و از عالم حی مراد
از عالم ناسوت است که بالفعل حیات دارند یا عالم ملکوت
یا عالم ارواح یا عالم جنات و گرم فعل کریم است و کریم
حق تعالی است چنانکه گویند.

که هست افریننده جان کریم.

حی و طی هر دو نام قبایله ایست که در عرب مشهور اند
و نهی حی گرم نام مکانی است چون حله.

و ادیش هزار ساله راه است لیک از راه عشق خیمه گاه است
راه چون خف دست پای بالا نه بیه سرو نه ترس کلا
هر ریگ روان او روان ما هر دود سورهش آسانها
هر روض سوره مرتج او هر حوض ظهور معنی او
فارغ دل بختیانش در حال از رنگ مهار و زدگ خلخال

از بختیانش مراد مستان الهی اند که مقبور شراب دیدار
و دیوانه وجد و حال اند و از تکلیفات رسمی و از آرایش چشمی
دور و از انوار تجلیات سبحانی پرور اند مهور یافتن باد گرم
و بهر عضو که رسد خشک گرداند و آدمی و جزای ازای باد هلاک
گردد و ریگ روان پالکسر کاف فارسی است بجانب شمال مانشند
آب روان است در آنجا جادوری تمیزید و جان بر شمشود گویند
که آن ریگ همه سهلاب خیز است و آب آن ریگ سهلاب بر سر
آرد و هر که آب آنجا بخوره طم الحال چمیرد و در وادی کعبه
دل هر ریگ روان است و آن عبارت از خطرات گوناگون باشد
یا مراد عالم ارواح است که آن در وادی کعبه دل مانشند
ریگ روان سیر دارند.

از فیهض نخست زمزم او وز عزم اساس محکم او
رنگ جگرش سواد دلها خاک حرمش مراد دلها
خط ملکوت خار دانش شهرستان ازل مکانش
بیمارانش درست خیزان مسکنانش خزینه ریزان
روح از پی آبروی خود را خلد از پی رنگ و بوی خود را
دست آب ده مجاورانش ازین ده برجم کوتراش
مانده همه سالکانش مادام در سعی و توقف و طوف و احرام
چون دایره هر کجا رود صدر هر روزش عید و هر شبش قدر

اه دل که چون دایره نشیب و فراز ندارد و هر جا که رود
یغنه سحر کند بمنزله صدر است یعنی میرا از جهات جهانی خلاف
کعبه معروف که آن جهات دارد هر روز آن کعبه دل چون روز
عید است و هر شبش چون شب قدر بخلاف کعبه معروف چه

که عهد او در حال یکبار می آید و آن عیدالضحی باشد و سالک چون زیارت کعبه دل کند روز و شب او چون روز عهد و شعب قدر معروف سرور و سعادت میباشد کونین مضطرب کیوتر و اوزن قسم غلبه که بپندی رانده گویند.

چون نقطه یکم شده حدودش بهیت الله اولیس و جودش بهتیم کعبه دل که محل انظار الهی است چون نقطه حدود ندارد چه نقطه بالذات مجرد از طول و عرض و عمق است بخلاف کعبه معروف که جهات دارد - کعبه دل بهیت الله اولین است و کعبه گل ثانی پس کعبه دل بر کعبه گل مقدم است مخفی نباشد که نقطه آخری گویند که طول و عرض و عمق ندارد و خط آخری گویند که طول دارد و عرض و عمق ندارد و سطح آخری گویند طول و عرض دارد و عمق ندارد پس نقطه مجرد است از ابعاد ثلاثه.

اینک راه کعبه شهنشاه کو پخته عشق و بختی راه خاقانی ازین قدم که هستی در کعبه دل گریز رستی هر که که حدیث کعبه را در عقل آید و می مژد زیاندر زین نامه چو تر گنم دهان را جان بوسه زند سر زبان را

باز آمدن خاقانی بر سر خطایب بافتاب

ای درد و وثاق صفت پرده بر تو دو عروس جلوه کرده وثاق بالا خانه یا مطلق خانه و درینجا دو وثاق مراد از دو خانه چشم است و صفت پرده صفت اوست زیرا که پرده با وثاق مناسب پس جریب تقدیر او عطف زاید است و دو عروس مراد از هر دو مردمک چشم و جلوه کردن بمعنی متجلی گشتن و ظاهر شدن است خطاب بافتاب ای فلان هر دو مردمک چشم هر دو خانه چشم صفت پرده که متجلی شده اند از غیض تست اگر نور تو جلوه دیکرد مردمک را نور بصارت حاصل نمیشد و حکما گفته اند که بصارت و انزایش چنانکه چشم مردمک تعلق بافتاب دارد و معنی بر تو جلوه کرده اینست که نور از تو حاصل کرده اند و امتیاج بشو دارند.

و الفجر دلیل رفعت تست و الشمس طراز خلعت تست
گرچه متفرد عظیمی هان تا نزجی هم از قدیمی
تو ممدئی و سمن جزایی دیست از قطب چه ترسی از چنین دیست

بهیت اول در جنبه آفتاب و بهیت ثانی دلیل آنست - یعنی ام آفتاب اگرچه تو هم متفرد هستی مثل تو فرد دیگر نایاب است لیکن از غرور تفرد دعوی قدیمی مکن که تو محدث هستی و اگر محدث نیستی از قطب ترسیدن چه بود و این ترس تو دلیل حدوث است و ترسیدن آفتاب از قطب برائت آنست که تنهین ملک که بصورت ازدها ست جانب قطب است و او را راس و نصب گویند و آن کسوف آفتاب است که بسبب حیلولة الارض نور آفتاب منطقی میشود و اگر حادث نباشد ترا زوال از برائت چیست.

در صفات زمین

رخ زردی اگرچه روح پاک زردی است نشان ترسناکی
فردان چار اند و ملکیت دو یزدان قرآن و کعبه و تو
هر چار مراد بخش جانها دو محدث و دو قدیر از آنها
هم کعبه و هم تو به نظیرید دو شیب و قراز ناگزیرید
که پشت ملک چو تو سپر داشت که ناف زمین چو او سپر داشت
دانی که هوای کعبه دارم جان روی نهای کعبه دارم
آن کعبه کدام قبله شرم منسوب هواد غیر فی زرم
هیچ اتحدت ای فتاده پردار کز سر دلم شری خبردار
از دهر خط امانم آری پس گوش سوره دهانم آری
کز سستی دل نمی توانم کاواژ پتو بلند رانم
چون دریا جوش کم نهائی چون مایه گوش برکشائی
از من سمن دو در پذیری شرم که دهر بهاد گیری
چون آب زهر کنی بهانم تا آتش آب خواندت خوانم

تشریح نمودن افتاب بر سفر زمین

دست از سفر فلک بداري يك ره سفر زمين برآري
گرت اين سفر اختيار گردد جايه توپيكي هزار گردد
يك خيز هزار در سفر شد كز خانه سه گام بيستر شد
بيشتر چو گذاشت هفت خانه فرزيني يافت جاودانه
قران ز سفر جهان گرفته است روح از سفر آسمان گرفته است
قطره ز سفر شود چو گوهر گرهر ز سفر شود بهار

فایده سفر بیان میکنند که از عدد چون سفر اختیار کرد
بهرکت سه قدر برتبه هزار رسید و آن اینست اول احاد
دوم عشرات سوم مآت چهارم الوف است - پس باید دانست
احاد که برتبه الوف رسید بسبب سفر است و سه گام اشارت
بر عشرات و مآت و الوف باشد و چون احاد برتبه عشرات
و مآت راطی کرد بمنزله الوف رسید و روح مراد از جان است
یا مراد از عیسی علیه السلام باشد که ایشان را روح الله میگویند.

خاصه سفری که بر زمین است کان دارالخلافه مهین است
مراد از دارالخلافه مهین شهر مدینه منوره است

از حق نظر رضا زمین راست پیرایه اصغیا زمین راست
هر کار فلک چو و انشادند اول حفظ زمین دهاند
گردون ز زمین جلال گهره خط هر ز نقط کمال گیرد
صفت ز خواص خاکدان است فضلنا خاص خاکیان است
آن صف که مقامان پاک اند درش در دود تخته خاک اند
خاک است امین هر جواهر خاک است امیر هر عناصر
خاک است محل فیض یزدان خاک است محیط رحل قرآن
کعبه که ز عرشیان سپه تلخت از کرسی خاک تکیه که ساخت
دل آینه دو روی پاک این آئینه را غلاف خاک است
روی سری آن سرای پاکی روی سری این بساط خاکی
آیتین و بکر ذات خاک است گهواره کائنات خاک است
این هر خ زدن که آسمان راست خاص از پی طرف خاکدان راست
روغنکده ایست هر خ و ارکان گردش چو خر خراس گردان

گردون ز قضا شمس بها يافت كاقبال ركاب مصطفى يافت
زان وقت زمست لطف پیوست آثار نثار بر سرش هست
پس خاک شریف تر و الهی کارامش مصطفى است در خاک
این پیر زمانه چرخ گردان هست آفت جان راد مردان
راد جوادمرد را گویند.

تو کسری عدلی ای ملک پی چون پیر زنان ز چرخ تازی
پیر زنان را با چرخه الفت تمام باشد و دو تنهیدن ریسای
که آن مدار معاشی ایشان است و درینجا از پیر زنان کواکب
مراد است و از چرخه آسمان و خطاب یافتاب است مهر او بر
زمین و منع از مهر فلک یعنی ای افتاب تو بادشاه عادل و برکت
اقدام تو چون برکت اقدام فلک است پس چون پیر زنان
با چرخه آسمان چه الفت داری دل از محبت آسمان بردار و بسوئی
خاک فروه آئی که درینجا مرقد مبارک سید عالم است چنانچه
گفته شد.

اینک که فلک خراس رنگست آتش کده و دودهنک است

خراس بمعنی آسیا و رنگ چندی بمعنی آموه و درینجا بمعنی
مانند اوست و آتشکده بمعنی کوه آتش و دودهنک بمعنی روزنی که
از دود بیرون رود چون روزن مطبخ و گرمابه پس مصنف میگوید
که فلک از دماغ تو دود برمی آرد یعنی ترا در پردۀ مغرب
میگردد و در خسوف سیاح میکند فلک را آسیا سنگ برآم آن
گفته که سنگ بالائی او آسمان است و سنگ پائین او زمین
و ما بینهما مثل دانه ها اند که درین هر دو سنگ واقع شده اند
و در گردش آن هر یک دویت جنوبیت شکسته و ریزه میشود و
دنیا که متبع فساد عالم کون و ایجاد است مانند آتشکده
سوزناک است و خاصیت دودهنک دارد چه خانه هر دو دماغ را
خراب میکند غرض آنکه دنیا جائه آزار است و زمین و آسمان
خاصیت خراس دارد محل امن نیست.

داری سوی دودگه چه پوئی
مخ نیستی آتش از چه جوئی
یکره بمریم خاک پیودد
زین گنبد آبگینه تا چند
خود روضه میاش خود رای
آن به چه زمین ز سرکنی پای
پای افرازی کنی ز تسلیم
زین پای روی چهارم اقلیم
برجست سبقت بدولت خاک
چارم کشور ز هفتم افلاک
از کشورها چهارمین به
ز اعداد بهین این چهارمین به
خورشید که مالک زمین است
دارالملکش چهارمین است
چارم کتب است نص قرآن
چارم عرض است کون انسان

این جهت تعلق باجمیات ماقبل دارد - حاصل آنکه ملک عراق
اگر چه مراد از خراسان است کشور چهارمین است و حاکم آنجا
آفتاب است - پس شرف درجه چهارمین را حاصل است چنانچه
جهان کرده می شود و در اعداد مرتبه چهارمین الف است
شرف دارد برافخوان خود و همچنین جمشید بن طهمورث بن
هرشنگ که سر آمد سلاطین جهان است پادشاه ملک چهارمین بود
یعنی عراق و همچنین قرآن مجید که چهارمین کتاب است
و همچنین پیدایش انسان که کون چهارمین است - یعنی اول کون
جهاد و بعد آن کون نبات و بعد آن کون حیوان و بعد آن کون
انسان و همچنین علت غائیه که مدار فوائد عالم ثلاثه است آن
علت چهارمین است پس ازینجا معلوم شد که درجه چهارمین باعتبار
مدارج ثلاثه شرف دارد و آفتاب را خطاب میکنند که اگرچه توهم
بسبب آسمان چهارم شرف داری اما شرف زمین چهارم که عبارت
از عراق است بر همه بلاد ترجیح دارد باید که از آسمان فرود
آئی و فیض از خاک عراق بگیری چنانچه حضرت نظامی گنجوی
میفرماید .

خمر حکره خواهی و زرینه طشت ز خاک عراقت نباید گشت
پس شرف ظاهر است .

طوبی لگ گر کنی تجشم زی روضه کشور چهارم
مه قصه فلک چنوبه سازی دو اسپه سوی عراق نازی

تعدد بفتح اول اسپه سواری و جنهبت اسپه کوتل و دو
اسپه بمعنی جاد شتافتن است .

جز طر عراق هر ندارد آن ناخنه کابرش تو دارد
او برگیرد پی بیی را آن داغنه شیانگی و
خاکش دجه خاک آن جهانی است آبش همه آب زندگانی است
سرخاب رخ تو هست خاکش جلاب لب تو آب پاکش
آن آب و هوا کند علاجش مادر زادی کند مزاجش
از علت آفتاب زردی چون علت اصل پاک گردی

حاصل بیت آنکه آب و هوا عراق که موجب حیات و سبب
افزونی قوتهای روحانی است از مرغ زردی که روئم ترا عارض
میشود خلاصی میبخشد و طبیعت ترا بر اصل خود بحال آورد
و حکماء فلاسفه ذات پاری را علت افروزش موجودات گردانیده
اند چرا که آن گفته اند که چون علت اصل پاک گردی یعنی چون
ذات پاری هپراو منزله گردی .

آبش همه گوشت مذاب است سهاره مرکز قراب است
روحیست فسوده چرم خاکش زان ثابته شد نهاد پاکش
شد خاک عراق چرخ اکبر شد چرخ برین عراق اصغر

مضی نهاده عراق اکبر از ابتدای ملک هند تا آخر بصره
و عراق اصغر از ملک حجاز و روم و غیر فلک پس مصطفی
علیهالرحمه هم را که عبارت از عراق است نسبت به چرخ اکبر
نموده که آن عبارت از فلک الافلاک باشد و چرخ برین را که
مراد از آسمان اول است عراق اصغر نامیده - پس ازین نسبت
حالات بروسعیت زمین عراق میکنند با آنکه خاک عراق در رقیبت
و عزت حکم چرخ اکبر دارد و چرخ برین با این وسعت در
حکم عراق اصغر است - در کم شرف و قلت وسعت یا آنکه
چرخ اکبر بمنزله ملک عراق و چرخ برین بمنزله جهان خورد
و این برین تقدیر است که اگر جهان اصغر خوانده شود چرا که
در بعضی نسخ لفظ جهان هر دیده شد .

بهیت المعمور دان بلادش بهیت المقدس شهر سوادش
معمورچه عرش ثانی، دان مقدس چک جهان ثالثش خوان
هر سبع شداد سبعی ازوی هر ربع بهشت ربعی ازوی

سبع اول بهتم سبع مهبله مراد از ارم است که بنا کرده
شداد است که آن هفت منزله است یا عبارت از هفت فلک است
و سبع ثانی بضم سبع مهبله هفتم حصه را گویند ربع اول
بهتم رای مهبله تخته و منزل را گویند و ثانی را بضم رای مهبله
حصه چهارم رومی نامند حاصل بهیت آنکه باعتبار وسعت ملک
عراق هفت فلک هفتم حصه از عراق است و منزل بهشت که
وسعت کشیر دارد در پهلوی فراخی زمین عراق حکم چهارم
حصه از عراق دارد یعنی کشادگی هفت آسمان و فراخی بهشت
پیش میدان عراق بغایت قلیل است چون پیش سبع هفتم
و بهشت نیز بیثابه حصه چهارم است از آن.

این سبع شداد و ربع شداد بر تخته اوست صفر و احاد
این بهیت هر مویید بهیت اول است بر طریق لف و نشر
شهر مرتب واقع شده یعنی این سبع شداد عالی بنیاد که عبارت
از هفت فلک است بر تخته زمین عراق حکم احاد دارد و ربع
شداد کنایت از بهشت شداد است بمنزله صفر واقع شده و زمین
عراق را تخته بر آن گفته که صفر احاد بر تخته می نویسند
و وجود تخته باعتبار وجود صفر و احاد کلان تر است.

بینی رخ اختران ز نشویر (۱) از هر عراقیان عرق گیر
خاکی که مسمش بزاوید در هر سر ازو مثلث آید
مسدس و مثلث هر دو نام خوشبو است که آن ساخته حکما
است - گویند که مسدس از شش چیز مرکب میشود - عطر و گلاب
و عنبر و عود و مشک و صندل و شامه آن دافع دماغ است -

و ترکیب مثلث از گلاب و عطر و مشک است حاصل بهیت
آنکه خاک عراق خاصیت خوشبو است پس معلوم شد که مسدس

خط داد امایوکی مثلث چرو غالب است اگرچه اجزای آن کشیر
باشد بخلاف دیگر بلاد این مضمون او غایتست نه واقعی.

هر شهر حلال من که دانی در گوش عراقیان بخوانی
در هر قدم از در ملایک آوا شنوی که مرها یک
سحر حلال مراد از شعر است که طریقتی دل از آن حاصل است.

در صفت لشکر گاه سلطان

آئی به پناه گاه عالم لشکر که بادشاه عالم
لشکر گش از پی نشان را اصطرباست آسمان را

اصطرباب بضم اول و سبع مهبله دزد بعضی و دزد اکثر
بصاد مهبله ترازی آفتاب لیکن زبان یودانیهست که اصطرباب ترازی
ولاب آفتاب را گویند و از اصطرباب شمار کواکب و خواص
آنها و حقیقت خروج با سعد و خمس و اختراق دریافت میکنند
گویند که لاب نام حکیم است اصطرباب ساخته اوست و بعضی
گویند لاب نام پسر اصطرباب است و اصطرباب پسر اوست این
ترازی حساب کواکب بنام پسر و پسر شد و بعضی از
مورخین گویند که لاب نام پسر ادریس علیه السلام است که بعد
وضع جزایان یزدانی آنرا اصطرباب نام نهاده و حکف همزه نیز درست
است یعنی اصطرباب حاصل بهیت آنکه لشکر گاه سلطان از بر آن
دریافت نشان یعنی حساب کواکب حکم اصطرباب دارد چه سناه
او چون ستارگان آسمان از تعداد و شمار بیرون است و از ملاحظه آن
ملاحظه کواکب دست میدهد چون اصطرباب آسمانرا فقامل.

بینی چو قضا فراخ میدان درگاه خدایگان ایران
برداشتند قسط کشور دین کشور ده کافه سلاطین
برجوس رکاب و آسمان رخس سلطان جهان ستان جهان بخش
پیشانی ملک یافت مقصود از [دام] محمد این محمود

بر گوهر کای او فرشته ما اعظم حرمتک داشت
 بر هوب سریرش از دل پاک پنگاشته بغت الا خدمتک
 چهرش فلک محیط خوانند تفتش به ممل عرش دانشد
 برجس مشتری را خوانند و آن ستاره سعد است و فلک
 محیط فلک اعظم را گویند .

آوازه شد اندرین کس فرس کالطان استوا علی العرش
 زان عرش قوی نهاد شد دیس عیس آیت کرسی فلک جیس
 طغراش سپهر صولت آمد ابروی عروس دولت آمد
 فرخ لقبش فرود طغرا زیر ابرو است چشم بیضا
 گرهون بهزار لب بخندید کان چرم هلال منصف دهد
 از هزار لب خندیدن مراد بسیار خندیدن است و چرم
 هلال عبارت از طغرائی سلطان است که معنی این محمود نام دارد
 و منصف شدن عبارت از سیاهی پیدا کردن است - قاعده هست
 که هلال منصف همیشه و آن خاصه ماه است در شب چهاردهم
 درینجا طغرای که بصورت هلال است از سیاهی وجود گرفت و
 بنوشتن در آمد گویا که هلال بخسوف در آمده می دهد فلک ازین
 سبب از یک لب نیست بلکه بهزار لب بخندید برآید اینک هلال
 را کسوف گرفته است بخلاف رسم زمانه .

یسین صفت است نام والاش خون و القلم است شکل طغراش
 در هیچ کراسه دیده اند این خون و القلم و رای یسین
 حاصل اینک نام آن مبدوح که بالا مذکور شد بصفت یسین
 است و طغرای که بالای آن نام می نویسند بمنزله خون و القلم
 است که صورت خون با طغرا مشابهت دارد پس درینجا بطریق
 حضرت میگویند در هیچ کراسه یعنی در قرآن مجید کس دیده
 است که خون و القلم فوق یسین است زیرا که در مصحف مجید
 سوره یسین مقدم بر سوره خون و القلم است و سوره خون و القلم
 مؤخر از یسین است درینجا حضرت بنظر در آمد که خون و القلم
 که عبارت از طغرا است فوق یسین که مراد از آن نام پادشاه است
 مرتسم شد و کراسه در زبان سرپانی قرآن مجید را گویند .

از شوک قلم چو افسر ماه بنوشت که اعتصمت بدانه
 تب لرزه و سرم آسمان دید از توقیعش بساخت تعویذ
 سرم نام علت است معروف و توقیع نشان و نشان کردن بر مقتوب
 و قیل کردن شبیور و ماخذ آن بر زبان و درینجا مراد از فرمان
 پادشاه است که دو حکم باشد و خطرا بالای آن بود مخفی نماید که
 درین جهت باعتبار ظاهر خلل در قافیه آمد و آن اینست که در
 مصرم اول دید بدال مبدل است و در مصرم ثانی تعویذ بدال
 معجمه و قاعده آن اینست هر کلمه که آخر او دال باشد و ماقبل وی
 حرف علت ماعن بود آن دال را مغیر است خواه معجمه خوانند
 خواه مبدل چنانچه در فرهنگ جهانگیری نوشته اند .

آنان که بهارسی سخن میرانند در معرض دال ذال را نشانند
 ماقبل وی از ساکن جزو او بود دال است و گره دال معجم خوانند
 پس درینصورت تعویذ و تعویذ هر دو جایز است خلل در
 قاعده نیست .

خرم دل آسمان گزینان تعویذ نویسن اوست سلطان
 آورده جهست کوثر آمیخ جنات بزیور سایه تیغ
 آمیخ بمعنی آمیزش و آمیخته جنات را زیر سایه تیغ گفته
 دلایلش اینک قال علیه السلام الجنة تحت ظلال السیوف الغازی .
 کوشش بد پناه تیغ بران شیر است ز چرم گرگ خزان
 مصرم دیدی کز و چکد می در معرکه بین پلارک وی
 مصرم بکسر اول و ثالث خرمای نا پخته و غوره انگور و
 مرد بفیل و قرش روی و تند خوئی و پلارک جوهر تیغ و بمعنی
 تیغ نیز آمده این جهت در تعریف ششیر پادشاه واقع شده یعنی
 تیغ او اگرچه در سبزی بمثل غوره انگور است اما در جنگ ازو
 خون میچکد چون می و این تعجب است در جهان که می از
 غوره یرمی آید خلاف قیاس .

زان مصرم که اصل پادشاهست کشنیز سپهر گنددانیست
 این بیت مشتمل بر سه معنی واقع شد اول آنکه تیغ پادشاه
 انهنان هیبت و صلابت دارد آسمان که چو رنگ گنددانیست

پیش او مانند دانه کشنیز مقروبی اعتبار است یعنی کاریکه شمشیر منحوس کند آسمان کردن نمی تواند معنی دویم آنکه کشنیز دخیل مهمات را گویند پس درین صورت شمشیر پادشاه که اصل پادشاه است دخیل مهمات آسمان است و آسمان بدون استصواب آن کار کردن و کار آراستن مقدور ندارد و پیغمبر آنکه تیغ پادشاه در سبزه رنگی مانند کشت زار گندناکیست و جواهر او مانند دانه کشنیز است و این طرفه است که در کشت گندنا کشنیز پیدا شده فافهم.

تیغش سفر روان اعدا است طوبی طبری که روضه سهوا است
بمیریت کفش که مامیش تیغ بر مای بحر گوهر آمیغ
در بحر بسی است مای آری بر مای بحر چیست بازی
صد هشیبه کند بهیویه کیر کاس سر دشمنان چه کفگیر
تیرش همه اژدهای با پر هر یک در دهانه از دم و سر
ماند به نهنگ وقت هنگش (۱) پیکان در شاخه بر خندگش
زان مقراضه بقدر هر دوی برونده قهای اطلس از خون
و زحک ستان بران بدنها دوزخه از آن قهای کفنها
شصتشی کند از سر تباشا ششپهر به مرغزار مهنا
دارد فرسش بدان نشانی بر پرچم دم شهر آسمانی

شیر آسمانی مراد از برج اسد است و در معنی تعلق به بیت بالا دارد یعنی شصت مبحوح در مرغزار فلک شکار میکنند و ازین است پرچم فرس او از دم شیر است و این دلیل است بشکار کردن او بر فلک.

رایش که اساس دین کند رامت چون دهل مهندس است و بنا است

بنا چنان کننجه و اندازه کننجه را گویند و دهل ز خیور شهد و مهندس چراغ آن گفته که شان عمل را چنان میکند و تربیت میدهد و خانه خانه دوسازد - حاصل بیت آنکه رای مبحوح بنیاد دین را راست کند ای محکم سازد مانند ز خیور عمل که مهندس کرده خانه عمل را درست کند و پر شهد گرداند.

کرد از تف تیغ آب سادش آهک ز دل مخالفش
آری چه بکف شد آتش و آب سازده ز سنگ آهک ناب
می سازد بهشت کهنه ورشان زان آهک سوره بصرشان
دشمن ز خموس مادر آورد آواز مخالفت هر آورد
آری بدهد چراغ خاساز وقت سکرات یک دو آواز
بینی هر چراغ جای سپارد اندر خفقان فراق دارد

خفقان خام علت است دل را در اضطراب اندازد و فراق بالضرر دمیکه در سینه قهید شود و آنرا در هندوی هکی گویند.

چون بیخک دلم پست بالا است هر بیخک کان ز خیل اعدا است
کرده است چه تیغ هندوی زاد اقلیم عمر هدایت آباد
ز آن هندوی شد محوگون سر چون هشت بصرف هندس در
کنا هندوی او ز جمع اشرار گشته است چه زندگی آدمی خوار
از بسکه ز شخص کشتگان خورده شد کرکس چرخ جیفه پرورده
زان روز هنوز هیضه دارد کان خوردنیش نبی گوارده

کرکس چرخ عبارت از سر طایرو خسر واقع باشد که آن هر دو ستاره ادد بر شکل کرکس که در آسمان مظهر می باشد حاصل آنکه شمشیر مبحوح چندان دشمنان را کشته که کرکسان فلک از خوردن آن هیضه بهم رسانیده اند.

قا چهاره ملک شد بقرم گون خمفانه دهل گشت گردون
زان دهل خوش دست و فسون بر بازوی حور نام سلطان
بقرم گون سرخ رنگ را گویند و بقرم نام چوبه است
سرخ رنگ که آنرا بهندی چوب بتنگ خوانند و گویند که اصل او از خون سیاوش است.

از راییت و رویتش جهان شاد بر طایر و طالعش بقایاد
قا طالع او فلک شمش گشت حصون (۱) فلک عدم گزینی گشت
قا طایر (۲) او مای مان شد سعدین (۳) به صورت استخوان شد

صمرای ابد معسکریش باد جیویل شکیب لشکرش باد
تا غمزه چشم اختران است تا طره بام آسمان است
پیکانش بدشمنان بد روز چون غمزه دوست بادگیی توژ

غمزه بمعنی برهر زدن مژگان باشد و اشارت بهشمر نمودن
آمده و توژ بمعنی اندوختن و جمع کردن بهیزی باشد و رنگ بی
کمان را نیز گویند کمان از آن رنگ مربوط و معکبر میشود.

باد از سر خنجرش کشیده اعداش چو طره سر بریده
خاقانی را بمدح خوانی پیداست چو غمزه صد زبانی
حان کرده سبیل مدح سلطان رانده خط لایبام بر جان

خطاب با افتاب و در استقبال از عراق بعهده آن گوید

چون یافتی اتصال درگاه هجرت کنی از معسکر شاه
راه همدان بدیده پوئی هذا البلد الامینش گوئی
خضراش مثال کعبه خرواش الوندش بوقییس دانی
کوهی جبرش جواهر پاک میخ زمی وستون اطلاق
توفش بطراز برده خرگاه زان سوی سماک سالها راه
پیشش به شیب کرده آهنگ ز آن سوی سمک هزار فرسنگ
سیرم بدامنش طرودید سی مرغ دگر چو خود دروید

ای کوه الوند که در شهر همدان واقع است اقلدر ارتظام و
وسعت دارد که سیرم بدامن آن همچو خود سیرم دیگر دیده
سماک ببالکسر منزلی از منازل قمر و آن دو ستاره اند بصورت
رمح یکی سماک اعزل دوبر سماک راعم و آن هر دو بمنزله دو
پای پرچم اسد است گویند بر فلک هفتم است.

الوند مکان گرفته هر یک قافای بدهان گرفته هر یک
کار همدان چه دست بالااست کالوند قراگاه عنقا است
پشت همدان که روی دینی است الا بوجوه اوقوی نیست
شهری جینی جهشت مرزش دهقان فلک بگشت ورزش
نعمت کش اوژ جنت افزون گاو گردون چوکار گرهون
آبخی ز لطافت اندگیس وار بادش ز نشاط زعفران زار

پس ساخته خضر در حریش حلوای مزعفر از شهبش
در بازارش برای ریزی چرخ است کعبه خاک بیزی
اجرام دگر شعاع ریزان چون شعلهای خاک بیزان
یاقوت و زر است خاک و خاراخ زان است هوا مفرح آسایش
گر بخرگش درمنه کرد خاکش همه زعفران بو آوه
زان است که مرز دور داور دولت کده ایست شادی آور
هر روز ز چرخ ره روانش آینه هزار کاروانش
خود گل عراق مهد جانهاست اما همدان عروس آنها است
کنایه عراق باغ دینی است اما همدان بهار معنی است
چون در همدان مقر گرفتی حظ همدان زهر گرفتی
هر طالب و دین سعید بهی هم شام و سحر دو عهد بهی

در موافقت سادات همدان گوید

آئی بمواقف سعادات جنات نجات بخش سادات
یعنی آن موافق محله سادات است و نجات بخش عالم نام دارد.
آن شام شرم و جاده جود آن صحرانها و سحره مفسود
سحره مفسود بکسرهمین محله عبارت از درخت کنار است
در هندوی بیو نام دارد مفسود درخت بر خار البفسود الخی
لاشرک له حاصل آنکه ممدوح مانند کنار بر خار است یعنی سواها
فهیض دارد و ممانعت ندارد.

آن اوج جلال و مرکز جاه مضمار سپهر و موهط ماه
نفاس که جنات گردون زرادگاه سماک میمون

نفاس بازار پرده فروشان و جنات گردون عبارت از
بنات النعش است که آن چند ستاره اند باهر متصل در
آسمان هفتم و فارسیان آنها دختران فلک میخوانند زرادگاه
ای سلاح خاد و جای ساختن بکتوان و دیگر آلات حرب
سماک منزلهست از منازل قمر ذکر آن بالا مکتور شد. حاصل
بیت آنکه درگاه پادشاه مانند نفاس است که دران دختران فلک
را فروشنده و این اشاره بپرست علویست و هر درگاه او سلاح خاد

سپاک است یعنی سپاک راعم دیزه هلی خود برای حفظ و امانت در درگاه پادشاه می سپارد چه سپاک صورت راعم دارد و بعضی از سپاک مراد زره گراوند پس معنی چنان میشود که محل سکونت و آرام سپاک راعم درگاه پادشاه است یا آنکه آسمان هفتم که محل خفاش گاه بنات النعش و زرافگاه سپاک راعم است درگاه پادشاه هم مثل آن در رفعت و وسعت حکم فلک هفتم دارد که سپاک راعم و بنات گردون در آنجا سکونت دارند مضاف بکسرمهر تربیت کننده آسمان که او را چابکسوار گویند و بقتل میر جای در اخیدن اسپان و در لغت قدیر اسپ باریک میان را نیز گویند و مربوط جای بستن ستوران اگرچه ماه که بیک فلک است و در هیچ جائز قف ندارد چون بدرگاه ممدوح رسد از برای حصول فیض و تماشای آن درگاه توقف کند و از سیرجسته گردد چراغی این مریط ماه گفته.

آن مقصد جهت اولیاء را آن مصعد جهت اصفا را درگاه رئیس شاه پرور سلطان هم غلیظه گوهر دارای هدای دولت دریا صلت و تنگ صرلت

یعنی ممدوح پادشاه صاحب هدایت است نامش علاء الدوله که در زمان حضرت مصنف سلطان عراق بود و صلت بالکسر و التشدید پیوستن هدیه دادن آمده و صرلت بالفتح حمله بردن و تکبیر کردن و کشتی کردن.

آن افسر گوهر نیست و آن گوهر افسر فتوت (۱)
آن پاک سلاله جلالت آن صحر شجاعت و رسالت
ذاتش ز جهان مهین لطیفه بهتر خلف از پسمین غلیظه
قطبی زسه آفتاب غرا (۲) هو القاسم و جوتراپ و زهرا
دوران گر آسمان داد است این قطب کز آفتاب زاد است

یعنی ممدوح بمنزله قطب و در آسمان بداد و انصاف گردش دارد و بهت ذاتی موصوف این معنی است و قطب گردش ندارد اما این قطب که عبارت از ذات ممدوح است برائے جهانگیری

سهر دارد و از سه آفتاب قراچتاب رسالت و حضرت علم مرتضی و حضرت فاطمه الزهرا است ممدوح از بطن این هر سه متولد شد یعنی سید است و فاطمی نسب است.

گر معجزه نیست مادر آورد قطبی که شنید آسمان گرد
این قطب کلید دین و داد است برما در آسمان کشاد است
بند در آسمان شد از هر شد چون شب قدر روز عالم
زای هر خطره درین مهالک نقد است تمزل الملایک

در مدح مجدالدین خلیل گوید

مجدالدین کآسمان کشای است عکس کفش آفتاب رای است
آسمان کشا سیر کننده آسمان را گویند و بعضی مستجاب الدعوات را نیز گویند.

دارد کفش از سخای جاوید صد بهبه شیر خور چو خورشید
هر معجز آن کف دل افروز شیر آلود است جامه روز (۱)
زان شیر مکیده بد مسیحا یک روزه از آن بهبود گویا
در اکنون درو چشمش آید شهر از کف اوت جست باید
چون نیست عجب ز صنم تقدیر ز انگشت خلیل ازین شهر
مجدالدین کو خلیل معنی است گر شیر دهد کفش عجب نیست
شد خادقه صفا ضمیرش ز آن گنید پیر خواند پیرش
زیں پیرش فرشتگی نهان بود این خضر لباس دیوسان بود
قا مجدالدین برعظ خواندش از شیطانی اثر نهاندش

مراد از فرشتگی اعمال حسنه و خیرات میرا و آئین احکام اسلام و رواج امور شرم باشد و خضر لباس لباس سبز مراد از آسمان که رنگ سبز دارد و دیوسان بودن کنایت از مبدء دیو بودن است حاصل بهت آنکه مجدالدین در جهان تولد نشده بود اعتقاد پیش آن اعمال مستات که اشارت فرشتگی بر آن است از عالم

۱ - شیر آلود جامه که بهار از شکفته روز است دلیل است بر شهر خوردن و لباس پیردن از کف معجزه او -

مظنی بود و آسمان مانند شیاطین عالم را از فتنه و فساد غراب
میگرد چون مهدالدین پیدا شد آسمان و زمین بوعظ موثر او
خاصیت نیکان گرفتند و احکام دین و آئین شرم از حرکت
انقباض و وعظ او در عالم پدیدار شد.

سید گوهیست کوه امکان	حضرت بصیرتست بصر احسان
گوهی وجه کوه ملجاء شوم	بحری وجه بصر مشرب روح
بصری ملکوت پر گرازش	عالم چو جزیره در میانش
هر هشت چنان چو خاشه پروی	هر هفت بچار غرقه دروی
گار (۱) و صدق (۲) فلک بخودر	ایں زاده ز عنبر آن ز گوهر
در بصر کشاده روی و سر زیر	ماهی قلم و کهنک شمشیر
مردان مهان درو شناور	ماهی بکف و کهنک در بر
ماهی دو زبان چو مار افعی	در شست بنان زبان معنی

ایں بیت نیز بدستور ابیات سابق در مدح مهدالدین واقع
شده یعنی قلم او دو زبان چون مار المعنی دارد اما در شست انگشتان
چون زبان است در دهان بمعنی که تمامی اسرار الهی و حقایق
نامتناهی بجهان میکنند.

و ان پشت کهنک ازدها خوار	و چون شکر صدق گهر دار
آورده ز موج بصر والا	گوهر بکف و حباب جلا
غواصان نا شده نگون سر	ز ان کف بکف آوریده گهر (۲)
کشتی طلب خطا نکرده	بر جودی جود باز خورده (۳)
هر کشتی حامل یک اقلیم	از رخنه چو آفتاب بر بصر

۱- گاه فلک یعنی بروج ثور - ۲- صدق فلک چند مقارن که بصورت صدق
دجایان اند - ۳- غواص ناگهان سر نشود گهر پندیده چهارد و از غواصان مراد
ال ایمان و غواص انصاف اند - یعنی غواصان ان درگاه نگون سر تا شده گهر
پندیده آورده - و مراد از کف اول شمشیر اند - ۴- یعنی کشتی طلب مردم خطا نخواهد
و پان درگاه که جودی جود نهاد و بصر مکنه

عشتی فلک درو بهیک بار چون قوس قزح شده نگویند سار
ایں بصر شکار گاه دین باد تا مشرب مشرب یقین باد
خاقانی را سحاب خاطر زان بصر کشیده فیض ظاهر
درین بیت تصدیق واقع شده یعنی سحاب خاطر خاقانی از ان
بصر که عبارت از ذات مبدوح باشد فیض گرفته.

اچار وجه مجاهد توانا است مایه اش همه از زکوة دریا است

در مدح فرزندان مهدالدین که فخرالدین و
و عبادالدین نام دارند گوید خطاب بافتاب

چون طلعت مشتری بدیدی در خدمت شعریان رسیدی
از مشتری مهدالدین مراد است و از شعریان عبارت از ان
هو فرزندان اوست و شعریان دو ستاره اند یکی را شعری شامی و
دیگر را شعری یحیی گویند که در روشنی و معدویت نسبت
بمشتری دارده حاصل بیت آنکه هر دو فرزندان مهدالدین که
فخرالدین و عبادالدین نام دارند در فیض بخشی و هدایت
دعی بر خلق حکم پدر خود دارند.

بر تریز فلک نبی مکانش و ان فخر و عباد شعریانش
از بر عباد یافتی بر وز خرقه فخر یافتی فر

در مدح ایام همدان و ستایش انان

آبی بطواف کعبه عین	یعنی در زمرة فریقین
بسته گهر آسمان پندمت	در حلقه حافظان امت
جمعی همه جامعان معنی	دل شان همه جامعان معنی
قومی همه سالکان عصمت	دل شان همه سالکان عصمت
آن صف که مدرسان دین اند	ظل حق و سائس زمین اند
بر سایه سایبان روا نیست	این خادۀ سایبان که دینی امت
از دانش علم قوت هر یک	لا علم لنا قنوت هر یک
چون آدم خواجه علم اسما	تا کرده فراموش آدم آسا

هل من دام و حق شنیده ملا عین رات بدیده
قا آب حیات شرم خورده بر حرص نماز مرده کرده
افتاد و طبع شان طام طبع هیچی بآء عندلیب هر جمع

یعنی طام طبع از طبیعت ایشان چنان افتاده که بای
عندلیب در حالت جمع چه چون عندلیب را جمع کنی عنادل
میشود و آن بدون افتادن بای عندلیب که آن حرف بای تمانیه
و بای اجد است حاصل نیست و تخصیص طبع براهی نیست
که طبع و طبع هر دو طام خطی دارند و افتادن بهیچ دور شدن
آنست و مراد از نماز مرده نماز جنازه باشد.

حرفی و علوم حق دها شان چون جواهر صم عقیدهها شان
چون تیغ زبان کشیده پیوست از خامه زبان مار در دست
و آن تیغ و قلم عروس اسرار چون تیغ و قلم شده حلیدار
پیش و پس دین بگلک بران کرده چو حروف کلک یکسان

یعنی علماء همدان مانند لفظ کلک از پیش و پس یکسانند
چه لفظ کلک را چون متقلب کنی باز کلک میشود که مطلوب
مستویست و آن علماء نیز از هر طرف و از هر راهی که
امتحان کنی هر شبایل و خصایل یکدگر و یکسانند دخل ریا و
عیب ندارند یا آنکه مانند آفتابند که پس و پیش ایشان در
روشنائی یکسانست و معنی ثانی از کلام خواجه معلوم میشود
مگر بتکلیف چنانچه بیان کرده میشود ظاهرا درین معنی تلاش
اینکه اعداد کلک هفتاد میشود و ازان عین مراد داشته و
عین آفتاب را گویند فافهم مولوی نظامی علیه الرحمة فرموده .
پس و پیش چون آفتاب یکجاست .

این طایفه کاذب زمینی اند در سایه آفتاب دین اند
یعنی همه را بزیارت و زین از منصب مفتی عراقین

در مدح کافی الدین احمد مفتی عراق گوید که
اورا امام الدین نیز میگفتند

دارنده دین احمد احمد	مخدوم جهان جهان مفرد
آن خاص و خاصر سلاطین	سلطان اکبر کافی دین
بر کافه خلق امام کافی است	فاروق فرق مدار کافی است
تا بر سر خلق سروری یافت	فرق فرق افسر سری یافت
این حاکم حق بر اهل عالم	بل حاکم اهل آسمان هم
خود ختم بر او است جاودانی	منشور قضای آسمانی
کردند ملائک آفرینش	کای قاضی شهر آفرینش
او نائب حق سزده بدان سر	فردا بقضای آن جهان در
دقشش چو عمل مروض مرضیست	فتویش چو حکم حتم مقضی است

مروض ریاضت کرده شده و مرضی پسندیده حتم بالفتح
مکرم و واجب کردن و حکم کردن باشد یعنی ذات او مرتضی
و صاحب ریاضت است چنانچه عمل او پسندیده است و حکم
او چون حکم مکرر واجب است که کسی از آن عدول کردن
نمیتواند و مروض حامل شدن رحمت نیز آمده .

المق حق اوست در همه باب	تاج فرق و رئیس اصحاب
قا قاضی دین چو رئیس است	ادریس کمینده چک نویس است

چک نویس قبایله نویس را گویند .

قا کلکش امین آسمان است	امروز بر آسمان چنان است
کاذب خط حریف شافی	دیگدور به سحر کافی
خود خط بتمام آن جهانی	زو یافت سحر جاودانی
خطهای ثواب اولیا هم	به نقش سحر او است مهیبر
ز و باد خطوط دین سهل دار	قادی شود آسمان سهل وار
قا زنده بدوست صورت داد	اندر دزم است جان بهداد
معبار اساس انبیاء اوست	همال امانت خدا اوست
شرم است اساس انبیائی	عدل است امانت خدائی

کافی که در عدل بیم ظهور است باین همه خود دقیقه گیر است
از صورت عدل ذات او باد عدلش محد حیات او باد
کز هر چه بکارگاه دینی است از عدل دراز عمر تر هست
از عدلش امام فوق دان است کز وی فرقد فرقدان است
فرقدان نام دو ستاره ایست نزدیک قطب شمالی و درینجا
نام محله ایست که در شهر قزوین واقع است .

در مدح ملک الهشایخ مجدالدین ابوالقاسم بن جعفر قزوینی گوید

مجدالدین ناصر شریعت قدسی نفس و ملک طبیعت
ابوالقاسم بحر پر جواهر بر بوالحکمان کوه قاهر
برکنده بمامه دوشاخ بیخ سبهای سنگ لاهی
سها جمع سطیحه یعنی کهنه که مراد از ملاحظه است .
سنگ لاه زمین سنگستان عبارت از کوهستان است یعنی ملحدان
که از ترس مسلمانان گریخته در کوهستان سکونت دارند مجدالدین
بن جعفر بیخ و بنهاد آنها را بر کنه بقوت قلم دوشاخه خود
براهین یافده و حجت های قاهره قایم کرده مکعب باطله آن
طایفه ضاله را مردود و باطل ساخت یا مراد از سها دزدان و
رهزنان باشد که در حواصی آن شهر در کوهستان سکونت داشتند
محمود صفت پهلک و فرمان ویران کن سمرنات و خلخال
قزوین زین پیش قدر زان داشت کاندلر خود یک در از جنان داشت
قاصد الهی امام گشت است آبی در که بکیش بود هشت است
حاصل هر دو بهت آنکه حصار شهر قزوین یک در دارد که
آنها باب الهنه میگویند . مصنف میفرماید از تولد شدن مهدوح
آن شهر که یک در داشت چون جنت بهشت در شد یعنی سراپا
بهشت گشت یا آنکه قزوین در اصل هشت در دارد . از آن جمله
یک درباب الجنان نام دارد و از تولد شدن مهدوح هر هشت
در رباب الجنان نام افتد و در حکم بهشت باشد چرا که بهشت
هشت در دارد .

خاک درش آسمان لقب یافت و زهر نقیش جهان لقب یافت
لقب نوعی از علم است یعنی علم مشتمل است بر سه قسم
و تفصیلش اینکه اگر نام مشتمل بر حرف آب و ام باشد آنرا
کنیت گویند چون ابوالقاسم و ام کلثوم اگر چنان باشد
دران باید دید که متصف است بر صفت یا نه . اگر متصف بر صفت
باشد آنرا لقب خوانند چون جعفر که در حقه ازدها ست
و این صفت است والا اسم است چون زید و عمر و ضمیرشین
بصورت ثانی اگر راجع بفاک در سازد معنی چنین میشود که
از هر لقبی خاک در او جهان لقب یافت ای بزرگی حاصل کرد
و اگر راجع بمهدوح کنند معنی اینست که خاک در مهدوح که آسمان از
هر لقبی او لقب یافته شرف و رفعت و بزرگی یافته و جهان
از هر لقبی آسمان شرف حاصل ساخته خلاصه تقریر اینکه خاک
در مهدوح آسمان را شرف دارد و آسمان زمین را از بزرگی
مشرّف نمود .

در مدح مجدالدین ابو جعفر گوید

مجدالدین قدوة المشایخ آن بحر ظهور و طوه شامخ
طرد شامخ کوه بلند را گرینه .
بنو جعفر تخته هدایت سلطان ولایت ولایت
چون جعفر صادق الکلام است صد جعفر برمکی غلام است
از جعفر اول مراد از جعفر صادق رضی الله عنه هست که
ادجناب مقدس در تبار عمر بکعب متهم نشده و در صداقت کلام
مشهور اتفاق است و جعفر ثانی پسر یحیی برمکی است که
وزیر هارون رشید بود و عباسه خواهر هارون پادشاه است
که در سخاوت و بخشش عدیل نداشت .
و عجلش که حقایق است مطلق آتش سوز آتشی ست الصق
وان آتش تا گرفت آفاق حراقه پرخ گشت عراق

حراقه سوخته چقماق که برائے گرفتن آتش. موضوع است که آنرا در هندی جامی می‌گویند درینجا مراد از آفتاب است.

بو جعفر چه که جعفر علم جعفر چه که بحر اخضر علم بو جعفر نام ممدوح است و جعفر ثانی نام جوگسیت و میگویند که جمیع جوی آب و شر بیمنه عبور کنند لکن از معنی اصلی خود تجاوز کرده مرکب نام جوی شد مثل بصلک و جعفر ثالث مراد از همان جعفر برمی است یا مراد از جوی آب باشد. حاصل آنکه آن ممدوح که کنیت او ابو جعفر است چون جوی علم است از آن ترقی کرده باز میگوید چه جای جوی آب بلکه در پای خضر است پایه جعفر ثالث در سقاوت تشبیه واقع شده و بحر اخضر دریای مغرب است که آفتاب در آنجا خود را غروب میکند چنانچه در کلام الله واقع است حتی اذا بلغ مغرب الشمس وجدها مغرب فی عین همیشه و در بعضی نسخ بجای علم بحر اخضر علم در ملاحظه آمد و الله عالم.

در مدح قدوة البشرین امام الدین حافظ گوید

پیرایه شرم امام حافظ تلقین ده اصبعی و جامع در مدرسه از پی بیانی بو عبر کمینه عشر خوانی جبریل امین جلوس ایمان بر حافظ حفظ کرده قرآن پیش از برای درس تنزیل طفلم متعلم است جبریل ام زینت دهنده شرم شریف که آن امام الدین حافظ است اصبعی و جامع که هر دو فاضل و لغت دان بودند تلقین ده انبا است اصبع بالفتح بیمنه مرد کوچک گوش و تیز قهر و هشمار دل و ششمیر نیز آمده و لقب جد ابوسعید است باصبعی شهرت دارد. و جامع از یکی علماء معتزله است و بو عبر نام قاریست که از قراء سبعه و عشرة و ده ایت که بر لوح نوشته اطفالان میخوانند و عشر خوانی مرکب مراد از طفل مکتب است و مراد از تنزیل قرآن مجید است.

این قصه بخل باز گفتند خوانی ز سر دنیا گفتند کوی حافظ کیست گفت رضوان پیر است خزینه دار قرآن بالای جهان قرار جامش شهر همدان قرارگاهش باهر زاد ازین مواعظ لوح محفوظ و جان حافظ

یعنی لوح محفوظ و جان حافظ هر دو توأم اند و اندک در لوح محفوظ مسطور گردیده در جان این حافظ بهمان طریق قرآن مجید جلوه نموده و اندک در باب مواعظ جزایان الهام بیان میکند او بهمان تصویر در لوح محفوظ مشیت و مرتسم است گویند که حافظ استاد زمخشری است و الله اعلم

یا وحی جهان گرفت پیوند باشد سفارش و می مانند دین پایگاه از پناه او یافت زو جاه علاه دینی علویافت

در مدح علامه الدین رازی گوید

علامه دین علامه رازی کارش همه کار دین طرازی هر جا که اوست عارس دین مدرس شهر مدارس دین طغول ملک فضایل آمد گو مدرسه دار طغول آمد از هرکت او بعالم دل طغول ذرات یافت طغول طغول طغول نام پادشاه که از پادشاهان آل سلجوق که جواد زاده سلطان سنجر بود و او در شهری محرم ساخته و مدرس آن علامه الدین رازی بود. گویند که طغول نام پدر علامه الدین نیز هست و الله اعلم طراز چند معنی دارد اول شهرست در دریائے چوس که خروبان آنجا مشهور اند دویم کارگاه نقاشان و نام دیوانی است در حوافر یمن سوم کارخانه شکر که در خوزستان است چهارم پیراستن چیزها و ساختن و آراستن باشد و این جامعین معنی مناسب است.

آن قوت که اصل جان خوانی است خان ریزه خوانی رازی است ختم فضلی طاهر است او زان وقت ثنا پآفر است او هر چند پآفر است فکرش فهرست مفاخر است فکرش

او خواهد بود تا قیامت عنوان برآید کرامت
تا این طبقات داوران اند اسلام و بقا برادران اند
منشور بقا بنام شان باد توقیع خرد کلام شان باد
فهرست و عنوان هر دو بهمنه اول کتاب است لکن فرق این
است که عنوان سر نامه را گویند که جزو کتاب است خلاف
فهرست که آن جزو کتاب نیست و خارج کتاب است و جامع فصول
کتاب و توقیع فرمان پادشاه را گویند.

خطاب بافتاب اشتغال از همدان به بغداد

ای چتر تو زیر سایه چرخ زردی ده نیم خایه چرخ
هر روز بمنظره دمی تخت هر ماه بحیره کشی رخت
خطاب بافتاب بر سبیل ترغیب سمت دارالسلام بغداد
شریف خایه پیضا را گویند و نیم خایه در اصطلاح فارسیان
گنبد رومی نامند و فلک را نیم خایه برآید آن گفت که نیمه
او زیر زمین است و نیمه او که نمایان است بالاست و آفتاب
زردی ده اوست یعنی روشنی بخش او منظر بالفتح جای دیدن و
هگزیستن و اینجا مراد از منظر مطلق آفتاب است - برآید آنکه
هر روز از مطلق دیگر طلوع میکند.

چون یافتی از عراق مطلب سازی و چهار باد مرکب
زین افکنی از هلال بر باد در زین شوی و شوی به بغداد
آفتاب را میفرمایند که تو چون از سیر بلاد عراق مطلب
خود حاصل کردی اکنون طرف بغداد روان شو و فیض از خاک بغداد
حاصل کن مراد از چهار پادیکی باد شمال دیگر جنوب سیور صبا
چهارم دیور است غرض آنکه از سرحد عراق بسرعت سرریزه
باستعمال تمام پای سمت روان شو بغداد دار شهریست آباد
گردن منصور بن علی بن عبداللہ بن عباس است و بغداد را
پیش از آبادانی باغ داد گفتندی از برآید آنکه نوشیروان عادل
در هر هفته دران باغ بار عام داده مظلومان را بانصاف رسانده
چون شهر بنا کردند الف را ساقط کردند بغداد گفتند یا بکثرت
استعمال صلف شد.

از چهر مبارکی منزل این ورد تو بسکه وب انزل
ای بر سر صفر برده لشکر بغداد طلب و صفر بگزر
بغداد ترا ست گنج پرویز بر گنج نشینی و صفر بر خیز
بهت الشرف تو هست بغداد از صفر فلک چه آوری یاد
از صفر چه حاصل است یارم جز چهره کشدن بهار
بغداد بهار باغ داد است پیشانی یخت ازو کشاد است

صفر مراد از برج حمل است زیرا که مهندسان علامت
حمل را صفر می نویسند - حاصل آنکه آفتاب را مصنف میگوید:
تا که مائل برج حمل که محل شرف است - بشی - طرف بغداد
عمورکن که بغداد بمشایه گنج پرویز است - و محل شرف و تمکین
تست - و صفر خالی را گویند و از خالی ترا چه حاصل است،
که تپی آخر خود تپی است مگر آن وقت که تو در برج حمل
که عبارت از صفر است، می آئی غیور از چهره کشادن بهار دیگر
چه حاصل است - و گنج پرویز مراد از آن گنج است که اردشیر
بابکان جمع کرده بود - و آنرا گنج شایگان نیز نامند - و پرویز
بالفتح و پای فارسی نام پسر هرمز بن نوشیروان که او را خسرو
نیز گفتند - و در حبیب السیر خسرو پرویز هر دو مراد
آمده - وجه تشبیه این است که پرویز در زبان پهلوی شهریں
گفتار را گویند - و خسرو نیز شهریں گفتار بود - چرا که آن او را
پرویز می گفتند.

تاکی بر شهروگاژ باشی باهر دو جاو کاژ باشی
مراد از شهر برج اسد است و کاژ مراد ثور - و کاو کاژ ریح
در ریح را گویند - حاصل بهت آنکه تابکی در برج اسد و برج ثور
در ریح و وبال باشی - و از آنها بر گزر و بسوی بغداد در آمد -
و قاعده است که چون آفتاب در حمل و ثور می آید - این هر
دو ماه بهار اند - و اسد خانه اصلی اوست یعنی از حمل بگزر
و از ثور و اسد نیز دور شو زیرا که حمل صفر است - سراپا
خالی - و از اسد سحر خاطر خواه حاصل نیست و ازین کاژ عنبر
نیز بوجود نمی آید پس خود را در ریح انداختن چه حاصل
است چنانچه خود می فرمایند.

در شیر بصید رهبر آید نز گاز امید عنبر آید
بردار ز شیر و گاز پایت بغداد طلب که اوست جایست
تویاک ده اوست مشک ده او چون چشم گوزن و خاف آهر

گوزن بیستمین گاو دشتی، که چند شاخ دارد و از آب چشم
او تریاک زهر است، گویند و قتی که گوزن در کوستان مار را
بخورد، آب سرخ از چشمان او جاری شده اندرون گر که مستقل
آن چشم است، جمع شده، منجمد میشود، مردم او را بطریب
و حکمت میگیرند و آن منجمد شده را بر آورده در شیشه نگاه
دارند و پازهر ازان است. و الله اعلم. و تریاک بکاف کازی
و قیل بکاف قرشت نیز آمده.

در صفت بغداد

شهرم یعنی چو فکر دانا دروی همه کائنات پیدا
چون عارض دوست از کوفی دروی همه آرزو که جوی
یا همجو شب وصال از ذات ماری که انس و جای لذات
چون فرقه (۱) که فضاش بینند آنها که گرام کاتبین اند
هر لوح گرامت از پر یاد بغداد کنند مشق بغداد
ارواح که چرخش گنشتند فردوس همین پرو خشتند
پس چون به بهشت باز خوردند بغداد همین اش نام کردند
بستانش حدائق است و اعناب سکنش کواصب اند و اکراب
آدم بدل چنان شمردش چون شد بفرشتگان سپردش
آن دجله درو پیرام آن است کو غسل که فرشتگان است

حدائق جمع مدینه، بمعنی ریاض و مرغزار و اعناب جمع
عناب ام انگور، و سگان ساکنان و کواصب جمع کاهیه ام
زنان تارستان و اکراب دختران باکره و بالفتح همسلان
و جمع کرب ایس الفاظ در تفسیر بهشت واقع شده
چنانچه حق تعالی فرمود حدائق اعناب و کواصب اکرابا

(۱) فرقه که کتابت از رود عاده ایست که از آنها آب پرورند. یعنی پیر
گرام کاتبین فرقه که رسم بغداد بینند از همه دست کشیده و مثلاً بغداد کنند تا از
لوح دل آن مرور کنند.

و بغداد را به بهشت تشبیه کرده، پیرام آنکه در بهشت
کس بهر نمی شود و هیوار جویان مرور باشد. آب و هوای بغداد
دیز کس را بهر نمیکند و همیشه جوان دارد. و این برجیل
مبالغه است نه واقعی.

در صفت دجله و کرخ و بغداد گوید

دولاب که چون دجله کرخ است ممرای همین کرخ است
قطریست. ز کرخ کرخ هفتم قطریست ز دجله بحر قلزم

قطر بصر کاف کناره، و نام موضع است میان واسط و حصه - و درین
جا مراد از معنی اول است. یعنی - کناره. و کرخ نام محله ایست
در بغداد که حضرت معروف کوفی از آنجا مشهور است و قطر
بفتح کاف چکیده آب را گویند، و قلزم نام دریائیکست بخار.
حاصل بهت آنکه کرخ هفتم باوجود کمال وسعت بمنزله یک
کناره است از محله کرخ، یعنی بغایت قلیل است و بحر قلزم
در پیش دجله آن حکم قطره دارد در غایت قلت و گویند قلزم
نام شهر است که دریای شور متصل آن میرود، برای این آنرا
بحر قلزم گویند، چنانچه بحر عمان می نامند که آن هم نام شهر است
و دریای شور با او اتصال دارد ازین جهت بحر عمان نام نهانند
و این جهت بر سبیل مبالغه در وسعت و فراخی شهر بغداد واقع شده.
اجرام ز دجله روی شریند زین روی همه سفید رویند
که سهر گری نباید آیش که شیشه گری کند حیابش
سهر گر قارکش را می گویند که سهر را گذاشته تار می کشد.

و درین جا مراد از خطوط پاریک تریک آب است که از وزیدن باد پیدا
می شود. شیشه گری کردن: بمعنی شیشه ساختن است، و حیاب
صورت شیشه دارد. پس حاصل بهت آنکه باد که هر روز آب دجله
می وزد گاه از حرکت آن خطوط امواج مثل تار سهر که
آن بهش می در آید، و گاه حیاب چون شیشه شکل بسته بصورت
می گراید.

آبش بدل گلاب دارند و در سر سران نشانند
گر شیشه کند حباب شاید شیشه ز پی گلاب باید
گر روح حديدۀ مصور اینک حرکات دجله بنگر
تا پاکف و باد هر قرین است خاتم خاتم نگین است
آزاد روده چون مسما در سلسلۀ رخت راهب آسا
باد است برو مروق آثار که برگ دعا گره سار

یعنی باد بر آن دجله گاه مروق می کند یعنی نقاشی که
آن برگ نماگست و گره سازی یعنی نقاشان بر دیوار عبارت گاه
صورت برگ و درخت و گل می طرازند و گاه گره یعنی خانه
خانه میکنند چنانچه بر دیوار عبارت دیده باشی.

آن باد زگر بسطع اویر بر جدول سیم شکل مسطر
باد از نه مهندسی نباید زو شکل قلهدس از چه زاید
دجله شد آبها است یکسر اما ز عروس درم روتر
از دست مشاطۀ روده بر چهره نگارها شکنده
آن گفته دلا که گرم گزاند تسکین همه ز آب دجله سازند

در صفت زورق که بر روی دجله روان است

زورق ز برش روان و ساکن چون صورت رهروان باطن
چون کنگره سحاب آیان (۱) بر کمره آسمان شتابان
چون قوس قزح خمیده کردار اما نه بشکل او نگویند سار
قوس قزحی که از بخاری بر راس و کعبه کند سواری (۲)
چون خاقۀ صالح از بین و سر شعبان کلیم زیرش اندر

این بیت در صفت کشتی هام دجله واقع شده - یعنی
کشتی هام آن دجله چون خاقۀ حضرت صالح علیه السلام است
که آن هر چند زراعت کفار را میخورد و آب چشمه هام
آنها را تمار می آشامید و شکر خود را از آن اسباب گران میکرد.

۱ نام ماه هجری از سال خمس است - ۲ یعنی آن کشتی بر چشمه و دراز انداز
دریا چنان می رود که گویا قوس قزحی است که بر راس و کعبه می آید

و با این اورا سیوری حاصل میشود و این کشتی هم بدستور
اسباب عالم را در شکر خود میکشید، گراچار شده میرفت -
این تشبیه بنا بر حمل الثقال واقع شده - جانی غیر شعبان کلیم
مراد از آن چوب کعبه دار است که ملاحان کشتی را پان میرانند -
و سبب روانگی کشتی از آن چوب است.

استاده روده آسمان وار بر طلق روده گیمها وار

یعنی چنانچه آسمان بصورت ایستاده محسوس است و فی ذاتہ
سیر دارد و کشتی نیز بر آب دجله در دیدن مردم همچو ایستاده
می نماید و در حقیقت بر آب روان است و می رود مانند طلق در
کیما، که عبارت از اکسیر باشد سیر دارد و طلق سنگیست مطبق
درخشنده که گویا گران خلاصه او حکمت می کشد - و آن را
در گیمها گری نگار می برند - و آن شکل سحاب رخشان بود - و درین
جا از طلق روده مراد آب دجله است و کشتی بر آن آب مانند
طلق در اجزای اکسیر سیر دارد و صورت رودهگی او بنظر نمی آید.

پشت و سر آن چلند آهنگ چو پشت کمانچه (۱) و سر جنگ
هر چار که حامله بر آید صد بچه بیک شکر بزاید
زین سیر بخورد هر که جانور پس قی کند آن همه بدان سر
زورق عجب است و دجله باهر مهد عیسی و اشک مریم
رود است که گویش عدیل است آتش سلسل سلسیل است
لا ینک ز رشک او همه سال شیدای مسلسل است سلسال
بهداد پدر ارم نهاد است کو گنج روان و ایستاد است
بهداد خلیفه مکانها است جام خلفا که هست از انجا ست

خلیفه بمعنی خائب است و ولی عهد و مکانها عبارت از اماکن
شریفة مثل مکه و مدینه و مسجد اقصی و بیت المعمور - حاصل
مصرعه آنکه بهداد ولی عهد و خائب آن مکانها شریف است -
دلیلش اینست که جام خلفا است - و مراد از خلفا آل عباس است
مثل هارون الرشید و غیره.

در صفت حرم خلفا که در بغداد است گوید

بینی حرم خلیفانش لاف حرمین از آستانش
آن دارالسلام اهل اسلام آن دار سرور و سور ایام
سد هدی و سواد اشراق رجم کرم و رجم انصاف
مهدی شده مهدیان دین را یعنی خلفاء راشدین را

در مدح خلفاء آل عباس گوید

بینی امراء آل عباس با پیکر لطف و بوقع باس
چشمه طلبان و خضر عادت موران سلیمان و جبر سعادت

این جهت در مدح خلفاء آل عباس واقع شده. یعنی هر یک
خلیفه در ذات خود چشمه حیات را طالب است مانند خضر علیه
السلام. یعنی از روم سخاوت و سعادت و کرامت حیات ابدی یافته
اند. نام ایشان را قیامت بر صفحه روزگار باقیست. چون نام
خضر علیه السلام سلب لباس را گویند، موران سلیمان باعتبار سیاه
لباس، زیرا که خلفاء بغداد لباس سیاه دارند. و جبر درین جا
مراد از حضرت سلیمان علیه السلام است بقدرت موران.

در پرده دین فجر افشوده رخت از بر هفت پرده پرده
شعری نظران و آسمان ظل کجوان روشن مشتری دل

شعری نام دو ستاره است که بالا منکور شد، و نظراینها
سعادت بخش است، و آسمان ظل، باعتبار آن که سایه ایشان چون
سایه آسمان محیط است بر تمام خلق جهان. کجوان روشن. باعتبار
لباس سیاه و علم و حکمت. زیرا که کجوان زحل را گویند، و مکان
او آسمان هفتم است. و تشبیه او باعتبار سیاه لباس و علم منزلت
است، که هر خاصیت. و مشتری دل باعتبار آنکه دل آنها باعتبار
فخیره سعادت دارد و نظرایشان بر خلق سراپا رحمت.

چون افریخون مکارم آموز چون اسکندر مکاتبت اندوز
در صدر شرف ملک شده آثار در راه سخا نظام رفتار
هر یک کسری بر اهل کسری هر یک معنی بکاه معنی
بر شعری ملک هفت کشور هر یک دو گوا فکند در هر

ملک شاه نام پادشاه است از صلیوکیان و نظام مراد از
نظام الملک است که وزیر ملک شاه بود در غایت جود و سخا شهرت
دارد، و مدرسه نظامیه بنا کرده اوست.

گیسو شده جفت و داده تزئین زان جفت بجفت سلاطین
جفت بهیم فارسی بازی طاوس را گویند و بمعنی لکچری
اسپ نیز آمده. و قیل اصلاط و خاندان و درین جا مراد از معنی
آخر است.

هر عرض چو دودمان مطهر هر خلق چو گیسوان معطر
پیشوند گرفت بهر نهرو بهیخ شیره پشاک گیسو
وین یافته بهیخ و شاخ تمکین زان بهیخ شریف و شاخ مشکین
چون بگفتری از جناب آن صف آئی بدگر جناب اشرف

در صفت خلیفه بغداد گوید

بینی حرم خلیفه الحق دارام امیر، امام مطلق
از صف حواریان بر آئی در صدر مسیح دین هر آئی

خلیفه الحق اشارت به خلیفه عصر خود که مقتفی باشد (۱) نام
دارد و یحیی و یوسف که پسر او بود، بر مستند خلافت تشبیه
و گفاران مراد از حواریان عیسی علیه السلام است که آن هوازه پس
هستند. مصنف میگوید که مقتفی باشد بهمانه معنی علیه السلام
است و دیگر خلفاء بهمنزلک حواری اند. یعنی در نهایت و اوامر و
خواهی مطیع و منقاد اویند. و در هر کار و هر امر از کات او
استناد دارند. و بعضی برآنند که در عصر خاقانی خلیفه بغداد
المستغنی باشد بود و یوسف پسر اوست و حواری بالفتح گافر، و
یاری دهنده و سفید پوست.

و قصه آن اینست که روزی عیسی علیه السلام بر سر آیه هوازه
نظر گافر را دیدند که برخت شستن مشغول بودند. حضرت
علیه السلام برایشان دعوت کردند، و او را قبول نموده ایمان
آوردند. و در جواب "من انصاری الم الله؟" در "من انصارت الله؟"

(۱) مصنف رحمه الله نام خلیفه معاصر خاقانی علیه السلام مقتفی باشد صریح و شارح
میر دول را معتبر داشته (حاشیه)

زنده - و بشرف ولایت و سعادت مشرف شدند و دست از کار خود باز داشتند هر سفر و حضر رفیق و خادم بودند - و خوان از آسمان برایشان خازل می شد - و در زبان عربی و بعضی می گویند در سریانی گائو را حواری گویند که حور سفید گردن باشد - و هر گرا که جامه سفید است او را حواری گفتند.

آنها صورند معنی اینک آنها همه بیخنی اند و هرزه بیخنی پس برقم جلالش ترسمر که چو یافتی حضورش در سامت قریش ارنهی گام جمشید ثواب گوش بیخنی یک خاتم او هزار جمشید اهل ملکوتش آستین بوس گیسو و عمامه تاج پر تاج بر دوش ردای کبریایش هر جهت بخت و هر لبانش از بوسه لبانش خاک فرسود از بسکه سران سلطنت جوی پیدا است ز پیکر سلطین شاهان خاک اند در ره او رضوان که مراتب علویافت تابوسه که آن خسته دست است اوراست ز غایت جلالش خود پر کبوتران مهزو است

آنها شعب اند طبعی اینک اینک شد صدر و داور دین ارواح نظاره جمالش حراقه (۱) صفت شوی ز دورش آن بیخنی ازو که از تو اجرام خورشید سواد پوش بیخنی یک انگشتش هزار خورشید پیش درش آسمان زمیں بوس از چرخ و زمانش پاج پر پاج در گوش هدای اخلاقیات فرسوده نعل مرکبانش و ز خاک دهانش کوثر آلود مانند برآستان او روی بر خاک نگارخانه چمن بوسه خاک درگاه او تشویف ز دست بوس او یافت قدو لب حوریان شکست است در هشت بهشت چار بالش کا گیس (۲) چهاربالش اوست

مهزو به معنی بهشت و کبوتران مهزو مرکب عبارت از ملائکه باشد و چهاربالش مسند را گویند.

جزویست ز دفتر حیوت رکنی است ز کعبه طہوت آن جزو که کل عدل از و خاست آن رکن کاساس دین کند راست

۱ - پانصد سرخند رائد خط ابدال ۲ - آیهی پر و ملا مال

سردان معالیم یقین اوست سردار عباد مخلصین اوست خود واسطه اوست دروه دین از آل عباس و آل یاسین زی خاک درش نظرس چلا دادند پیام کانظرونا گردون ز سعادت که هستش طشتیست برای آبدستش وین دهر کزو است رستگاری استاده برای طشت داری وین جرم زمیں ساکن ارکان چون خامه میان طشت گردان تارای خلیفه زین دومایه وشناسد علم طشت و خایه

مراد از در مایه زمیں و آسمان است علم طشت و خایه علم باشد و مسخره ما و لعیت بازان کنند که تفر مرغی را پر از سیلاب کرده در طشت گذارند و آن طشت را در آفتاب بپزند چون آن طشت در آفتاب گرم شود، آن تفر پر از سیلاب بپوارود، آیهی را مردم عوام از طبیعت آن مسخره دانسته تعجب نمایند، و این نمی دانند که سیلاب را خاصیت هست که چون گرم گردد، بسور هوا میل کند و آفتاب او را بقوت جاذبه بخود می کشد، چه هر دو مائل یک دیگر هستند - و سیلاب از آب منجمد می شود و این ظاهر است و لهذا آفتاب آن را جاذب است، چنانچه جامه را تر کرده در آفتاب گذارند - آفتاب آن آب را بسور خود میکشد و جامه را خشک می کند پس زمیں و آسمان مانند طشت و خایه اند و هیچ اصل ندارند - و مردم عوام را فریب می دهند و ممدوح میدادند و از بازی مردم فریب آسمان و زمیں واقف است و چون عوام غافل نیست بلکه از اصل خبردار است و حق تعالی را فاعل حقیقی میداند و اعتقاد او بر ستارگان نیست.

چون کعبه مقبر در حجابست چون قرآن عنبرین نقاب است خلفاء عباسیه لباس سیه دارند ازین سبب ممدوح نیز سیه پوش است، حاصل آنکه قرآن مجید بظاهر عنبرینی پوش است، ام سیه پوش، در معنی مملو از انوار الهی و مشعون از اسرار نامتناهی است بدستور ذات ممدوح در لباس سیه پراز انوار و مملو از اسرار است.

واگناه چو کعبه و چو قرآن ممدوم و امام اهل ایمان زاده ز جهان و از جهان به عمر زاده مصطفی چنان به

با هبتش آفتاب تا چیز هم دولت مصطفی است این نیز
 بخت ازلیش ابد بقا دان وین هم برکات مصطفی دان
 ورثه بشر این همه ندارد لا ینک فرشته هم ندارد
 رد کرده دار ضرب هینی است هر سکه که آن بنام او چیست
 خود بر رخ زر شدن چهاره آن سکه که نام او ندارد
 زان سکه که نام او بر و تافت پیشانی مشتری رقم یافت
 وان سکه کزین سپس طرازند از سکه روی ماه سازند

سکه از روی ماه ساختن عبارت از آنکه سکه را از روی زمین
 گم کردن است چه هرچیزیکه بر آسمان رفعت از زمین مفقود
 و نابود باشد، حاصل بیت آنکه سکه که بعد انقضای عهد ممدوح
 اگر نقش سازند آن سکه سکه روی ماه خواهد شد، یعنی از
 زمین مفقود خواهد گردید، چراکه مثل ممدوح پادشاه دیگر
 مستوجب الحسنات پیدا نخواهد شد، هرگاه که چنین پادشاه در
 جاهای پیدا نشود، گویا که سکه سلطنت از دنیا بر خاست.

وان سکه کزو گرفت مضر روحی است که نقش حاصل زر
 بازر دل ادبها است میراز از حرمت مهر او که از آن
 پیدا است بهر او شب تار بر گردون صد هزار دینار
 اینک بنگر که از پس شام زوهای خلیفه است ابرار
 بر هر جرعه ضرب فرمانی المقتفی آفریده یزدان

جرم در لغت همیشه ستاره - درین جا مراد از درم و دینار است که
 پرو نام خلیفه ثبت شده - و بسبب نام او آن درم و دینار در عالم
 رواج یافته.

مصطفی نموده که نام ممدوح المقتفی باشد است یا المصطفی
 باشد درین باب اختلاف است اکثر برانند که خلیفه بغداد در
 عصر خاقانی علیه الرحمة المقتفی باشد بود، بهر تقدیر یوسف
 پسر اوست، چنانچه از بیت آینده ظاهر می شود.

زان ظل خدام دین به نهر و است خورشید شاد یوسف او است
 خورشید کفاد پادشاهی در سایه سایه الهی

بر کوه عرش مهد او باد اقبال ولی عهد او باد
 اینی تاج ستان و تاج ده باد آن ملک فروز روز به باد
 خاقانی را روان شد انقاس در مدح خاندان عباس
 مرغیست ثنا سرای ایشان در مآخذ پدماگاه شروان
 روز یک فلک همه خلاصش بغداد بود مقرر خاصش

در ستایش بغداد گوید

اوج عبری که رفعت بر باد در صحبت آب و باد بغداد
 آن آب جز آب خضر مشرق کو زندگی ابد دهد بر
 و آن باد چه باد عیسی انگار کو عمر دوباره آورد چار
 پیران خرد درو مهارو قریبه یکف اند و تخته در پر
 یک قریبه و صد هزار مشرب یک تخته و صد هزار مکتب

اوج بمعنی افسوس و آه آمده و آب خضر مراد از آب حیات
 است و خضر بالکسر به خام معویه سبز و سبزی و نام پیغمبر
 علیه السلام و بفتح چیز آمده - و اخضر جمع آن - قریبه بالکسر
 مشک آب و قریبه در کف داشتن اشارت به خدمت نمودن است
 و تخته در پر کردن مراد از تعلم و دانش بهره اندوختن و
 شاگردی علم از کس کردن باشد - اما این اطلاق بر مبتدیان و
 اطفال است که آنها برای خواندن تخته در پر دارند و مشرب
 کنایه از چشمه آب است

هر مکتب ازو چو هشت باغ است هر یک چو سه غرقة دماغم است

ای شهر بغداد آن چنان وسعت دارد که مدرسه او
 مانند هشت باغ بهشت است و هر یک دروازه او مانند سه غرقة دماغم
 است گویند که این بیت در صفت مدرسه منصور بن حوافض
 است که در بغداد تعمیر نمود - مراد ازو سه غرقة دماغم یکم
 حافظه دوم متفیله سیوم متوهمه است که اول را مقدم الدماغم
 و ثانی را متوسط الدماغم و ثالث را موخر الدماغم می نامند -
 چنانچه از بیت آینده معلوم می شود.

هر حفظ خیال و فکر از آن جا است که هر سه از آن سه غرقة بر خاست

درست‌آیش علماء بغداد گوید

دنيا است كهينه چاكراش در دارالحكم داورانش
دولت زمافل فمولش خوكردن قباله قبولش
مراد از داوران علماء بغداد است - مفاصل جمع مفل - فعل
جمع فعل است ، بمعنی در و درین جا مراد نیز از علماء بغداد است .
بازان سفید دست اسرار اما چو تذرو طهاسان دار
مراد از بازان سفید علماء بغداد است و باز سفید برآم آن
گفته كه ایس چنینی قسم در یازان كهباب است ، و كهبت
بسمار دارد و شكار بیشتر كند و در قوم خود اشراف است - و
تخرو بقتمتهن كيك - و آن پرده ایست آتش خوراء خوش رفتار
كه بگهسار بود و بعضی گویند كه آن دراج است - و بعضی گویند
جانورست سرخ و رفتار خوش دارد و بعضی بذال معجمه خوانند .
و در مویذ الفضلا به تحقیق رسیده كه بذال معجمه است .

هریک رصدی ره یقیس را هر یک مددی سپاه حیس را
طیان سرام دین قلم شان غضبان حصار كطرفم شان
طیان بمعنی پیچیده - درین جامراد از گلکاری است ، و بمعنی
سیر کننده نیز آمده غضبان منجتنیق را گویند یعنی از كائیر
دخس ایشان كه حكمر منجتنیق دارد ، حصار كطرف را منهدم می سازد
چنانچه گفته اند .

يكه منجتنیق از دفس بر كشاد كه بر قلعه آسمان در كشاد
حاصل آنكه قلم ایشان برام تعبیر خاندك دین قویم
معمار است و دفس ایشان خراب كنده حصار كطرف و ظلمت است
آلوده زهر عصر ظاهر پالوده خوش سر خاطر
یعنی عضو ظاهر ایشان از غایت ریاضت آلوده زهر است ،
یعنی در راه دین محنت و مشقت چنان كرده اند گویا كه كمر
زهر خورده خود را لاغر و خالوان كرده - و نیز در اصطلاح شعر
آلوده زهر آن را گویند كه مذاق از حلاوت و لذت دنیوی اصلا
ندارد - و همیشه از لذات دفسانی قلم كار موباشند - یا آنكه

خود سراپا حكم زهر دارند كه هیچ زهر خارج برایشان اثر
نمی كند - و ایس صفت در ذات اولیاء الله اكثر دیده شد ،
و پالوده خوش بایس معنی كه باطن ایشان حكم خوش دارد ،
و هر مریضه كه پیش ایشان در آید ، از افلاس متبركه
ایشان شفا می یابد ، زیرا كه خوش دارو موجب ازاله
امراض است .

رگ سوخته دیو را بفتوی خون ریخته دفس را به تقوی
پس خون ز رگ خیاژ رانده خود را ز كپ هوا رانده
ترتیب ز چار مهر دیده كنزیل ز هفت پیر دیده
در بعضی نسخ ترتیل نیز دیده شد ، مراد از چار مهر مجتهد
اربعه است كه حضرت امام اعظم كوفی و حضرت امام حنبل
و حضرت امام مالك و حضرت امام شافعی باشد - و جمهر الله - یا
عبارت از خلفاء اربعه هست كه آن حضرت صدیق اكبر و حضرت عمر
و حضرت عثمان و حضرت مرتضی علی ، رضی الله عنهم اند .
و هفت پیر ، كتابت از هفت قاریان قرآن مجید است .

صد چارده عقد شان گهر بخش هفتاد و دو شاخ شان ثمر بخش
یعنی آن علماء بغداد فائده از يك و صد و چارده عقد گرفته
اند كه آن سوره قرآن مجید باشند كه يك صد و چارده هستند -
یا مراد آنكه ایس مصرعه از قجیل قلب است ، یعنی چهارده صد
و مشهور است كه در وجود آدمی يك هزار و چهار صد بند است
كه هر بند ایشان خالی از ذكر خدامه تعالی نیست و گهر بخش
بایس معنی كه نتیجه بخش عالم است و در مصرعه ثانی هفتاد
و دو شاخ كه بیان شده ، مراد از آن هفتاد و دو ملت اند ، و ثمر
بخشیدن بمعنی اینكه هر يك را از باطل دور كرده بحق رسانیده
اند - و ثمردین داری بآنها بخشیده اند و بمقیقت هر ملت كه
حق كدام است و باطل كدام و ارسیده ثمره كرده اند .

اندر كف شان زبس كرمها زر گشته تراشه قلمها
پس كرده بدان زر دو آگین زر كارم برصحنه حیس
وقف است مرا زبان وهر سمع در ذكر ثناء ایس چنینی جمع
بر سینة و بر دل پریشان قلم زهر از هرام ایشان

عصرت در درم چو بنگرد غیور قفل در کعبه برادر دیر
خود مال که دید طرقتی تر زین شی بست شراب و قفل زین
زین قفل شرف و غیور و خشم ژرفی دار است خصم یک چشم
ژرفی بالفتح زدهای باریک آهنی که در درها زندند و حلقه دران
افکنند.

هرکس زخمت گنج را ساخت آنکه بر گنج قفل پرداخت
من قفل زهر زخمت برادر پس گنج نهاده ام بحر در

در مدح یوسف دمشقی که شهاب الدین لقب

دارد گوید:

من یدکر صبوتی و عشقی فی حضره یوسف دمشقی
صبوت بالفتح مهل کردن دل بچیز و عشق و محبت و در
بعضه شکر صبوتی واقع شده - و صورت بالفتح آواز سخت و سختی
و اندوه و غیر آن - این بیت در مدح شهاب الدین ابوصبر شریف دمشقی
و برادر او فخرالدین واقع شده:

آن صدر که مصدر جلاست مستعمل و حال او کجاست
دین رسته شد از خواب عصر در کعبه شهاب - بوجهر
بحوری که زگوهر نظام است بل گوهر بحر احتشام است
فخر در جهان زگوهر اوست قا فخرالدین برادر او است

یعنی مهدوح پسر نظام الدین دمشقی است و احتشام که در
مصرعه ثانی واقع شده بحر معنی است یا آنکه بمعنی بزرگی
است یا نام جد مهدوح است که آن احتشام است و فخرالدین
برادر اوست.

در مدح ابن الفل گوید

ابن العنب آب صرف شد راست کابن الفل امام شرم جلاست
صد جوی می است خلفی از بر ابن الفل از چه غواص آخر
دامی بصحیفه فرشته ابن العسل است پودشسته

یعنی از آن وقتیکه ابن الفل امام شرم محمدی شد - ابن
العنب که بمعنی شراب است حکم آب خالص پیدا کرد و تبدیل
ماهیت خود نمود و جوهر او که سکر است باطل شد از
برای آنکه شراب در شرع شریف حرام است و مباح که امام
شرم است خاصیت او را که موجب حرمت است از ذات او
برداشتند بماهیت متصف ساخت و ابن العسل شهد را گویند که
خوردن آن در شرم جائز است و موثر شفا است.

راغب عسلی و بیت بجا ماند کابن العسل از حد سخن راند
راغب عسلی مرکب نام بیت فروش است که در مخرب
زخمت بود و او را راغب العسل هم می گویند - و لفظ بجا ماند
بمعنی گذاشت آمده - و ابن العسل نام مهدوح است حاصل بیت
آنکه راغب عسلی و بیت او بجا ماند ام معطل شد - از برای
آنکه مهدوح از تصرف خود شراب را بمنزله شهد نمود - و تبدیل
ماهیت او ساخت گویند که عسلی نام پارچه زرد است که
جهودان برکت می نویند برای امتیاز اهل کفر از اهل اسلام - و این
علامت در زمان معتصم قائم مقرر شد - و راغب عسلی دران زبان
سودار جهودان بود و بیان را می تراشید و می فروخت آخر الامر
خلیفه او را قتل کرد.

در مدح فخرالدین ذوالمناقب امام ابونجیب

ضیاء الدین گوید

بر اوج هم نهاده مسند فخرالدین ذوالمناقب احمد
آن شریعت عشق کرد مستی جلاب ملائک آیدستی
جلاب بالضم و التشدید شکر آب و بالفتح و التشدید بسیار
کشیده و نام قماش و جز آن

دین درین (۱) جهان قریب است شبش با امام ابو نجیب است
انجم که چراغ آسمان اند از ظل ضیا ضیاستان اند
و انبا که مناظر و معبدند در شرم مفید و مستفیدند

(۱) ضم اول و فتح ثانی همان نهاده را گزیده.

فردوس که از نظر جهان است در منظر این مناظران است
نظاره جان به پرتو فکر داماد خرد به نکته بکر
شب شان همه قال قال و عن عن چون چشم ستاره خواب دشمن

این بیعت و ابیات ما قول در وصف مباحثان و مناظران
که در علوم دینی و مطالب یقینی بایک دیگر بحث دارند و اقام شد
و حاصل این پنج بیت آن است که آنها در علوم بایک دیگر مباحث
هستند و در مسائل شرعی روایات از مجتهدان و محدثان و
مفسران می نمایند. و طریقه بحث آنست که میگویند قال
فلان هکذا و قال فلان هکذا. و عن فلان هکذا و عن فلان
هکذا که این نقل است که از هر کس بمعرض بیان می در آید.
از دود چراغ سرمه در چشم بسته چو چراغ خواب بر چشم

در مدح قدوة الائمة عزالدین ابوالفضل محمد سعد

اشعری گوید

زان جمله مراست فکر گوئی عزالدین نام نام جوئی
جان بخشم عز آن سره را عزالدین صدر اشعری را
آی سابق و سالک معارج ابوالفضل محمدی مدارج
کرده دل پاکش از نهان دعوی برادری جهانم

بعضی میگویند اشعری نام طائفة ایست و بعضی گویند که
مراد از ابوالحسن اشعری است و عزالدین از فرزندان اوست
و بعضی میگویند که اشعری نام قبيلة است که در یمن باشد
و نسبت اشعری بدو هست بهر تقدیر نام مهدوح عزالدین
است و پدر سعدالدین اشعری ست و ابوالفضل کنیت مخوم است.
باخان من شکسته بسته بر خوان و داد نان شکسته

نان شکستن عبارت از عقد دوستی و برادری بستن است این
قاعده است در ملک ایران که یا کسی عقد دوستی
و پیمان برادری به بندد یک خان را دو نیمه کرده یک نیمه بیکم
و نیمه دیگر بدیگر می خوراند. و این مثل در برادر خواندگی و
دوستی و یکتادلی مشهور است که فلان با فلان نان شکسته است

یا مراد از آن باشد که هر دو بزرگ سفره نان میخورند و
این هم علامت دوستی و موافقات است حاصل بیعت آنکه مصنف
با مهدوح عقد برادری بسته هر دو باهم از دوستی یک جاسکوت
ورزیدند چنانکه خود میگویند.

جان من و او چیک قضیت زاده ز مشیمه مشیت
المق دو برادر اند ساده هر دو ز یک مشیمه زاده
بعضی میگویند که هر دو خواجه تاش اند یعنی شاگرد
برو الکرام هستند.

از هر سفره که روم نبود مقصود بجان اوکه او بود
بام بجان قسمیه است یعنی قسم جان مخوم است که
مقصود از کتبیف این کتاب آنست که در نظر عزالدین
ابوالفضل اشعری بگذرد.

المقالة الرابعة فی اوصاف الكوفة و الهبة و تسبی

بموارد الاوراد و خزاین الاوتاد در هفت

کوفه گوید، خطاب بافتاب

ام غور نام خلعه گستر احاد نشان و جمع پرور
غور برهنه را گریند و خلعه مخطف خلعت است. احاد از یک
تاده که هر یک در عدد واحد است. حاصل آنکه ام آفتاب اگرچه
تو باعتبار ظاهر در چشم مردم برهنه می نمائی اما خلعت
نور بر مردم میدهی. و هر یک را از تاب دورانی خود لباس میبخشی
و نه از نشان احاد داری یعنی در تجرید و تفرید یکتا هستی و منحصر
در فرد واحد شدی. لکن جمع پرور هستی یعنی جماعت عالم را
پرورش میکنی و وجود موالید ثلاثه از ذات تو موجود شد.

با تو سه اساس روح ممکن از تو دو لباس دهر معلم
مراد از سه اساس روح این است:

اول: روح نفسانی که محل آن دماغ است. و کارش خیال و فکر
نکر و حفظ باشد.

دویم: روح حیوانی که محل آن دل است، و کارش غم و شادی و غضب و حب و کینه باشد.

سیوم: روح طبیعی که محل آن جگر است، و کارش شهوت و لذت و اکل و شرب باشد.

یا مراد از موالید ثلاثه است: اول: حیوانات دوم: نباتات سیوم جمادات یا مراد از هیولی، و صورت، و جسم باشد، یا مراد از روح حیوانی و حیوانی و انسانی است که این همه از آفتاب پرورش می یابند. و قوت میگیرند. و این هر مذهب حکما است و نه هر مذهب علماء و مراد از دو لباس دهر روز و شب باشد. معلم نقش دار و آراسته، یعنی وجود روز و شب از سبب آفتاب وجود گرفت، چه چون آفتاب در مغرب غروب میکند، شب پیدا می شود، و چون از مشرق طلوع می نماید، روز جلوه گر میگردد.

چون بگیری از فضا به بغداد کوچه شهری سعادت آباد اول که بکوچه قازی اشهب یابی ز چهار جوی مشرب بو معتکفانیش از پی یاد طرطوس کنی فترج بغداد شهری یعنی چو خلق اشراف مجوم درو کمال الطاف

مراد از چهار جوی، جوی شراب و غسل و شهر و آب باشد، و این هر چهار جوی در بهشت روان است. و طرطوس به معنی مدینه و تحفه و بالضره موضعی است، در ملک ایران. و دیز خار پهلوان است، از خویشان کشاورز که مبارز لشکر طوس بود.

هر صاحب حوت خفته در در هر موعده روح رفته در در گویند قبر مبارک صاحب حوت، یعنی یوش علیها السلام در کوچه است و مراد از موعده روح طوفان روح است که از تنور هر زن در کوچه بر آمد. و این قصه مشهور است احتیاج به نگارش نیست.

عاجز شده زان فراخ ساخت اقدام مسیم در محاسن جیریل درو ژمالک الیلک آورد خطاب واضح الخلیک خاکش بکینه فتم بایم دریا رانده بهر سرایم بومش ز میان آتش ناب داده همه شرق و غرب را آب

در صفت مرقد منور و مشهد معطر امیرالمؤمنین حضرت مرتضی علی ابن ابی طالب کرم الله وجهه

سرما بهی کلاه درپای در مشهد مرتضی زمین سام مرتضی بضم میم و فتم قام فوقادیه بمعنی چیده و برگزیده و جناب حضرت امیر المؤمنین موسوم یابی اسم شده اند که ذات مبارک ایشان برگزیده عالم است الحق اسم بامسمی است. حاصل بهیت آنکه، جمیع سرداران عالم که مراد اولها و صلیا باشد، کلاه دریا کشیده در مشهد مبارک آن حضرت بسجده در زمین بوسی مشغول اند، و قاعده نیز آنست که در حضور پادشاهان میروند، کلاه از سر کشیده سرپا می اندازد. و این کمال ادب و تعظیم فراوان است.

جانها هر سپاه دخل در جوش بر خاک امیر محل محموش جانها مراد از عالم ارواح است. و دخل در لغت عرب زنجور غسل را گویند، و پادشاه آن یعسوب نام دارد. و جناب حضرت را یعسوب المسلمین میگویند مصنف برای آن امیر محل گفته که قصه آن اینست که سلطان محل که یعسوب نام دارد، به دست حضرت امیر المؤمنین بشرف اسلام مشرف گشته. ازین جهت آن حضرت را یعسوب المسلمین میخوانند و یعسوب بمعنی بهتر مردمان نیز آمده.

در خدمت شهر مرد عالم چون شاخ گوزن قد کنی غم از حرف جنان بهفت دولاپ آن خاک طهور را زنی آب و زلفه صیم مشک افکری سائی بصلایه فلک بر صلیایه سنگ ساکهدن صندل و دارو و غیره.

زان عالمه کنی سائی بر تربیت بو تراب سائی عالمه شوعه از خوشبو است که آن مرکب است از صندل و مشک و گلاب و غیره که واضح آن سلیمان بن عبدالملک بود. و در سائی یاد نسبت است، مضموم بآسمان و این بر سبیل مهالقه است. یعنی هر چیز که بهتر و خوب باشد، آخر سائی

میگویند ام از آسمان آمده، حاصل آنکه هر غایبه که خوب و تمیز باشد، گویا که از آسمان آمده است. آخر این توجیه میارک جناب مرتضوی غلاف کن. و بر قراب و احوال حسن هر دو کنهیت آن حضرت است.

خود بر سر خاکش از کرامات آثار همی رود
تارات بمعنی تاراج آمده چرا که فارسیان چهار را تمام فوقانیه
تبدل کرده تارات گویند.

رضوان بدو عیداضعی و فطر از خاک مقدسش پرد عطر
ارواح که عتبرین شعارند زان خاک گیاه عطر آلود
خاکش چو بقیض حق شود تر مهر نهی آسمان پر و پر
مهرش چو پرد قرار گیرد رضوان الله دگار گهر
هردی که ظلمت آب او ریخت زان خاک شفاف ادکیخت
جنت رقی ز رقیبت اوست تبت اثری ز تربیت اوست

گیاه عطر. لفظ مرکب دوئیست که از گیاه سعادت تیار می شود و خوشبودار است و برای روشنی چشم بکار می آید. و ارواح را عتبرین شعار برای آن میگویند که آنها مانند جانوران سه رنگ در زیر عرش طیارانند. و در بعضی نسخ همسوی شعار نهی بنظر آمده که ارواح را نسبت به عیسی علیه السلام مناسب است. که روح الله است. شفاف داروئیست دافع درد چشم. و در بعضی کتب نسبت بنظر آمده که آن پنجه ایست که بدواتر کرده بر چشم می دهند برای ازاله رمد. و تبت دار ملکی است متصل به کشمیر که مشک آن جا خوب می شود، و آن سمت مشرق است.

در خاک هزار تبتش دان هر خاک هزار تبتش خوان
در مصرعه اول تبت بکسر نام شهویست مشک خیز.
و تبت در مصرع ثانی بطعم سوره تبت است. حاصل آنکه خاک پیرامون آن مشهد مقدس حکم هزار تبت مشک خیز دارد، ام سرایا معطر است و خاک مرقد مبارک حکم هزار

سوره تبت دارد. چه سوره تبت را که در ذکر بولهب است، از برای چشم زخم میخوانند. و خاک مبارک مرقد مبارک نیز برای چشم زخم بکار آید.

چند آنکه تراب بو تراب است
زین روی برای مشک زادن
دیر است که پیش چشم احرار
عطراخی که در جهان اند
زان خافه که آهو آورد بر
خاک این خاک دزد گردون
آن خون کثیف کهره خاک است
رضوانش سلاح دار در پر
افلاک فرود رفعت اوست
چون کافه گویان بدیدی
آنی به هزار حالت و وجد
دانم که نباشی آدمی زاد
گوئی بسام یا صبا نجد
به زحمت گنبد مقدس
آنی سوی وادی مقدس

تراب بمعنی خاک است، و درین جا «جارت از مرقد آن حضرت است» حاصل بیت آنکه آنکه آنجناب مقدس دران خاک آسوده اند، خاک آنها آبستن نافه های مشک تاب است، یعنی معطر و سترمن بمعنی عقیقه شدن و عزیب مرد به زن و زن به شوهر. جنهیه: اسب کوتل و شیعه: هالکسر گروه و طائفه و نجد پالغتم زمین بلند، خلاف غور و زمین کاهه تاهراتی جهاد بانکسر و نبود: بالضر و جمع آن و نجد: که جمع آن نجدیات است، آن شعر شوق آدمی است که عرب میخوانند. و وجد: بمعنی حال صوفیه و شفقت شدن از عشق و اعمی آنکه قادر در سخن نباشد، یا آنکه واقف از زبان گازی نگردد، و آن مقابل عربیست و حید: کلمه ایست در مدح مقابل بتس، مثل مومنا که وقت مقدم دوست بر زبان میخوانند، و آن بمعنی خوش آمدن باشد.

در صفت بادیه گوید

در مریضه بادیه دبی روی نه بادیه بل ریاض خود روی
از ستدس خضر خضر بومش از لخلخه صبا بومش
چون وادی ایمن از کرامت همیشه وادی قیامت

سندس بالضر دیبامه سبز رنگ، بسیار باریک و نازک باشد.
ویاف ایریشمی دارد. و بعضی آنها حریر نیز گفته اند. بوم:
زمین به کشت. مقابل مزرعه و آن زمین کشت زار است
لخلخه نام خوشبو است که از عود و مشک و عنبر و کافور مرکب
میسازند. و بوم: باد گرم که در نصف النهار می وزد و گلهای
را پژمرده میسازد و کاروان را چون ساعتیه میسوزد و ظهور
آن موقوف بر وقت باشد و خضر بکسر خا میگوید. سبز و
نام پیغمبر است و بفتح خا نیز آمده جمع اخضر است ذکر آن
بلا نوشته شد. حاصل جهت آنکه بوم آن بادیه مانند سندس سبز
و طراوت چغنی دلبا است و باد گرم آن مانند نسیم صبا لخلخه
آور است. وادی ایمن: نام وادی است که موسی علیه السلام
در آن جابه نبوت مشرف شده اند قصه آن مشهور است درین
جا نگارش نمودن ضرور نیست.

ز اندیشه مرد هیئت اندیش
از خور هزار حله برون
زان سبزه و آب گشته موجود
چون غمزه دوست گاه دستان
از سبزه چو عارض خط آور
گوئی خط چار سبزه اوست
روح الله ساخته بدانش
از بوی گشایش خادام پیر
گشته ز بی ددام عشاق
هر خارم ازو بفصل گرما
تاثر بومش از غریزه
با پیغم نام طبعش از دور

اندازه عرض و طول او بیش
و ز دور هزار جلوه بیرون
درامه خضر و درم داؤد
باسهر و لیک درگستان
خاکش بلباس هستی در
در فستق رفته در یکی پوست
دارو کده زهر نباتش
خط سبز کشد زهی عقاقیر
شاخ خشکش درخت وقواق
صد مروه از درخت خرما
بردل چو حرارت غریزه
پهوند کند درخت کافور

چون آئینه برق زن سرایش چون شانه انگبین خوش آبش
زان آئینه جان صفا گرفته زان شانه ملک شفا گرفته
ثور و حمل اندرو گها چر حوت و سرطان جمنصص در
حله: بالضر ازار وردا و بالکسر و قیل بالفتح نام قبیله
و مقام و منزل و چیز نام شهرست و در عرف جامه به بهشت
را گویند و بمعنی مطلق لباس و آرایش نیز آمده و صاحب
منتخب اللغات میگوید که ازار امتر دار را حله میگویند اگر
به امتر باشد حله دشوار گفت. درامه پوشاک و درامه خضر
بمعنی سبزی بادیه است و درم بالکسر زود و پیرامین و فستق:
نام میوه است. بعضی میگویند که آن پسته باشد معروف.
و عقاقیر: دارو گشت مرکب از چند اشیا که آنها را برای خضاب
موه بکار برند و خادم پیر مراد از خضر علیه السلام است.
وقواق بالفتح درخته باشد در حوالی زیر باد و میوه او بشکل
سر آدمی است و چون شب شود بقدرت الهی مانند آواز بهگان
آدمی نالان میباشد. چنانچه مردمان آواز او را سماعت میکنند
و در روز خاموش می ماند و خار دار است و جانوران هر چیز که
برگ او نهاده میخورند و انچه باقی میگذارد ثمر آن درخت
بالام برگ پر آمده آن فضله را خود میخورد و در بعضی دست
لغات نوشته اند و وقواق درختیست بصورت آدمی سخن میکند
و اگر کسی او را بشکند هر دران در آن شکنجه خورده میرد.
و درخت بعد از شکسته شدن سخن نمی گوید و آن درخت
در وادی ایمن است. مروه: بالکسر باد زن و خشک: بفتح
مغزلان و قیل خار است که سه پهلوی دارد و قیل گیاهه است
خار دارد و غریزی: نام گرمی روح که در بدن است و آن را حرارت
طبیعی گویند که موجب حیات است که چون آدمی بمیره آن
حرارت از بدن مرتفع گردد و بعضی حکما حرارت غریزی را
روح حیوانی نامیده اند. شانه انگبین بمعنی خانه انگبین است که
زنبوران در آن شهد میکنند و در هندوی پولی نام است و درین
جا ذکر محل و اراده حال است. ثور و حمل: هر دو نام برج اند
اول صورت گاو دارد و ثانی صورت بزغاله. ازان جا که آن مرد
جانوران گیاه میبرد و چراگاه ایشان در خشکست لپدا نسبت

به بادیه نموده که خشکی دارد - و همت و سرطان هر دو چیز نام
برج اند ، اول صورت ماهی و ثانی صورت خرچنگ دارد ، از آن
جاکه این هر دو جانور آبی اند ، بنا بر آن نسبت بهصنع نموده
که بمعنی حوض است .

در صفت مصنع بادیه گوید :

آن مشروب سرد گرم تازان تر آخر جان خشک تازان
مشرب : جام آشامیدن آب ، و درین جا مراد از همان مصنع
است که مفعول شد و لفظ سرد صفت آن مصنع واقع شد ، و گرم
تازان : بمعنی مسافران بادیه خورد است که از قوت گرم دلی
سیر دارند - تر آخر : عبارت از جام معبور و آباد است که در آن
ما کول و مشروب مهیا باشد - خشک تازان : کنایه از ریاضت کشان
و سالکان آن بادیه که از غایت تفریح و تجرید مهل به علاقی
دنیوی ندارند - حاصل بیت آنکه چشمه آن بادیه خنکی بخش دل
مسافران و گرم روان است - و ریاضت کشان را بمنزله جام معبور
است که هرچه ایشان را از ماکول و مشروب مطلوب باشد ، در آن
بادیه بهر مهرسه - این معنی بامتياز ثمرات ، و فواکه صمرا گشت
که از خوردن آن مسافران را سهری حاصل میشود .

آن جمع که تشنگان جان اند جز برکه برکتش بخوانند
خوشی چو در صبح خواران مشکس چو دهان روزه داران
چون دل صفت صفای او کرد جان مطهره (۱) داری آرزو کرد
ادریس و مسیم چرخ و مینو بگذاشته بر زیارت او
ایں دست جهاز شسته پرور و آن روزه کشاده نیز درور
از شربت او کنند حاصل مستقی را شفا عجل
هرگز که شنید و دید در خواب کاستقام را دوا چو آب
یک هند خضر چست و جویش استقام داشت و آرزویش
آخر قرصه که از گلش زاد آن سده (۲) که خضر داشت بگشاد
گوئی که ز چس کشایش بند قرص گل اوست قرص ریوند

۱ - بادیه و بادیه و انقام الله اله صفت دار - ۲ - بادیه بیماری که بدان
منطقه بنی بند میشود .

قرص ریوند : داروئیست دافع سده .

در صفت بطحا و مکه و هودج و درای خاقه گوید

آن بطحا بیس پرنگ دریا و آن خاقه روخته زورق آسا
افسوده که دهد بحر مطلق بر خشک روان که دید زورق
بر خاقه نگر کجاره راه بر پشت بنات نعش بیس ماه
زیں روئے درام گاه و بیگاه مه بر کوهان زدد همه راه

خاقه را تشبیه به بنات النعش داده ، و کجاره را بهاء ، و مه بر
کوهان ، مرکب نام سرود است - حاصل آنکه کجاره که بر پشت خاقه
است ، گویا ماه بر پشت بنات النعش است ، و آواز درام دانه ها مانند
آواز مه بر کوهان است - یا مراد آنکه کجاره که بر پشت آن خاقه
است گویا که ماه بر کوه نظر می آید - چه خاقه هر قامت بلند
مانند کوه است و کجاره که محور است ، مانند ماه - این تشبیه
ظاهر است ، و تکلف ندارد .

خاقه چو براتی جسم که سیر و آن بادگ درام منطق الطیر
در وجه شده نفوس در حال ز آواز داری و بادگ خلخال
فرهاد داری خوش صفیر است قاج سر تخت اردشیر است

نفوس : مراد ارواح است ، و درام جرس خورد که آذرا زنگوله
میگویند ، و خلخال خاقه زریں است از اقسام زیور که عرومان
در پا میدارند ، و هر حالت رفتار از آن آواز چو می آید - اردشیر
نام پادشاه است ، در طبقه اشکانیان ، بعد از وفات او قاج را بهنام
او بر تخت نهادند تعظیم میکردند - و خیز اردشیر : نام سرودییست
خوش آوازی که از مختصرات بارید است که او مطرب خسرو
پرویز بود و بعضی میگویند که احترام کرده اند که او مطرب
شهرین است ، و بعضی آنرا نسبت بهظاظون کرده اند ،

در صفت آواز در ا گوید

بر خوان ملک صلا شنیدن از رضوان مرحبا شنیدن
 الحان زیور در مزامیر یاهی موددان به شیگیر
 آواز مغنیان به نغمات اوراد مصلیان باوقات
 آغاز عتاب یار در لب آواز حالم دوست در شب
 که طال بفاک از حریفان که صبحک الله از ظریفان
 که سرفه عاشق از پی یار که عطسه دوست وقت دیدار
 آن راه که طشت گر هوا کرد آن قول که کاسه گرادا کرد
 آواز خروس در شب حجر دستان تپهر زن که فجر
 این جمله خوش است لیک در سر آواز درام ذاقه خوشتر
 با ذاقه شمر که هاتف راه می گوید اشد ذاقه الله
 ماهست کمینه سارباناش تیر است کهنه شعر خوانش
 ز ابریشم چنگ و مری پرده نامید مهار ذاقه کرده
 کرده ز پی نمیب سر مست پا رنجن پا زهارة دست
 هم ناخن خویش سر گرفته هم رنگ ز دست جر گرفته
 ساقی بده با قرابه خوش پس گشته سقای قریه پردوش
 و ز خنجر رانده صوت دلفراوه گای وادی مکه صانک الله
 باید دانست که مصنف رحمه الله آوازهام خوش را که در
 دنیا است، درین اشیات یک جامع نموده، از آن جمله یکم صلا
 یعنی آواز طعان که سگان را راحت میدهد.

و دیگر آواز مرحبا که وقت داخل شدن مژمان از دهان
 رضوان بر می آید، و آن اینست که "ایها المسلمون ادخلوا الجنة"
 دیگر آواز الحان حضرت داؤد علیه السلام در مزامیر، ام ساز
 مطربان که آنحضرت زبور را در الحان مزامیر میخواندند.
 و دیگر آواز موددان در وقت صبح که میگویند "هی علم
 الصلاة" و "هی علم الفلاح"

و دیگر آواز مغنیان که هر مقام نغمات است،

و دیگر آواز اوراد مصلیان که باوقات پنج وقت هر مصلی
 ششصد صاف صاف بلند میخوانند.

و دیگر آواز عتاب محبوب که در حالت انتقاری عاشق در
 وقت شب از آمدآمد او جرمی آید.

و دیگر آواز "طال بفاک" که از دوستان بدوستان میرسد
 و دیگر آواز "صبحک الله" که از زبان ظریفان چه در ایام
 جاهلیت در عرب رسم بود، که چون اصحاب باهم ملاقی میشدند
 وقت صبح، بجه "سلام" صبحک الله و در وقت شام "خیر المساء"
 میگفتند و در زمان پیغمبر ما صلی الله علیه و سلم بجهام آن
 "السلام علیکم" مقرر شد، و معنی "صبحک الله" این است که
 روشن گرداند صبح تو خدای تعالی.

و دیگر آواز سرفه عاشق از بهرام محبوب و اشاره آن بر
 آنست که "من اینی جاهستم، تو نزدیک من قدم رنجه بکن"
 و دیگر آواز عطسه محبوب وقت دیدن عاشق که خوشی آرد،
 و بسیار شگون دارد.

و دیگر آواز راه که آن نام هرده سرود است که طشت نوازان
 می نوازند،

و دیگر آواز قوال که آهرا کاسه گرمیگویند، اما این سرود
 کاسه گر در زمان سابق بود، درین عصر رواج ندارد.

و دیگر آواز خروس در شب حجر که خوش مینماید. بهرام
 آنکه شب مصیبت حجر حاضر رسیده.

و دیگر آواز خنجرچی هر وقت فجر که از درگاه پادشاه بر می
 آید و تپهر با جام فارسی، و یام مجهول بمعنی خنجر آمده
 این همه آواها که مکرر شد، خوش آواز هستند اما آواز
 درام ذاقه، مکه معظمه از همه خوشتر است، "سبحان الله" چه آواز
 بوده باشد که حق تعالی نصیب کند که بگوش خود اصفا
 نمازیم. و تپهر عطار را گویند، و مراد از شعر آواز حدی باشد
 که ساربانان می نوازند.

و نمیب هر لغت عرب شترمست آمده.

و پا رهنمون : زیوربست مثل خلخال پائی و پاره : زیور دست که در هندوی کنگن گویند برای این پاره نسبت چهارچون و دست را اضافت پاره نموده .

وپرد : خام سازبست و دامید : زهره را گویند که مقام او از آسمان سیور است .

قراجه : مشک خورد را گویند ، یا آورد شراب است ، که در موید الفضلا دیده شده و قریب بمثل و حنجره آواز را گویند . صادق الله : نگاهدارد ترا خداوند تعالی .

در صفت احرام گاه گوید

آئی بحواله گاه احرام میقاتی خواهی اسلام میقاتی : مقامیست معینی که در آن جا احرام می‌بندند . و آن مقامات احرام پنج است میقات اهل مدینه ذو الحلیفه و آن از مدینه هفت میل است و میقات اهل عراق ذات عرق و آن خام موضعست ازوتا مکه مسافت سه روز است و میقات اهل شام جحفه ، بضم الجیم و سکون الحاء . خام موضع است و میقات اهل نجد قرن ، بفتح قاء و سکون را ، خام کوهیست طرف مشرق سمت عرفات و میقات اهل یمن و اهل هند پللمر و آن کوهیست اندرون دریا .

چون مقدمت از عراق داخند میقات تو ذات عرق خوانند مصنف خوه را خطاب کرده میگوید - یا خطاب بآفتاب است ، یعنی تو از سمت عراق چون بطرف مکه می آئی ، میقاتگاه اهل عراق ذات عرق است ، پس تو هم در ذات عرق رسیده نیست احرام بیه بند و مستعد حج بشو .

اعمال مناسک : ارشدائی از مجتهدانش بازخوانی مناسک جمعینی احکام و ارکان حج آمده و مجتهدان عبارت از علماء مکه شریف است که آنها اهل حجر را مناسک حج می آموزانند .

بینی نقبای عرش صف صف استاده میان قام مصطف (۱) قام مراغت زمین هموار است و قیعان جمع آن - و نقباء : جمع نقیب و آنها سی صدتن اند که ایشان را ابرار گویند و درین بیعت قرینه عرش ملائک است ، هر تقدیر ملائک آسمانی و اولیاء الله و غیر آن از کافه مسلمین برای حج گذاردن در آن مکان عالی صف صف کشیده استاده میشوند .

کرده سیه ملائک از هر هر عالم سایبان اخضر برپسته مظل از کرامات از انجمنه ظهور جنات افکنده میان حایل از هر بنهاده سران عمامه از سر

انجمنه بازو و بال و ظهور جنات ، عبارت از ملائکه است مظل : بالکسر ساکنان .

لبیک عبارت از درون شان سبحانک اشاره درون شان مصرم اولی دلالت بر تلبیه می‌کند ، و آن لفظ " لبیک " است ، چنانچه گویند : " اللهم لبیک لا شریک لک لبیک ان العبد و النعمه لک ، و الملک لا شریک لک " و برین هم زیاده باید کرد که نباید نبود . چنانچه در کنز (۲) گفته " و زملیها ولا تنقص " و مصرم ثانی دلالت بر آن دعا میکند " سبحانک اللهم و بحمدک و تبارک اسمک و تعالی جمک و لا اله غیرک " .

چون پنجم انگشت صف صف اشراف چون دامن تن پهره تا ناف هر خاسته یکسر از سرچان چون خاستگان صور عریان از شاخ گوزن هم تپی تر اما ز بهار تو بیی هر عریانی هست زینب مردان عریان به تیغ روز میدان هر چهره تیغ آسمان وار جوهر ز پرهنگی است دیدار از خلد پهره آمد آمد ایمان نه پهره خوانده هر دریا ز مجردی صفا یافت گوهر ز پرهنگی بها یافت

ایمان را برهنه گفته از برای اینکه در حدیث آمده است
 «الايمان عريان ولياسة التقوى»^۱

قرآن نه بخلد سرفراز است مصطفی ز قلال به نیاز است
 مردان که ضعیف دین نیایند در زهر لباس قر نیایند
 کای آئند را که خوطراژند از چهر قری غلاف سازند

در صفت دشت عرفات گوید:

زانجا چون عنان دل به پیچی راه عرفات را پسیمی
 آفتی به پناه گاه بشری دشت عرفات رکنی اعلی
 آن مقصد عزم ره خوردن آن غایت کار خیز مردان
 دهلوز سراج (۱) المی دهلوز چه صدر بادشاهی
 ماتر که راندگان برونش دولت که خواندگان درونش (۲)

حاصل بیت آنکه کسی که هراس جابار یافت و سعادت نیاز
 و شهنش خطبه سعادت اندوز شد در حق او دولت است و
 کسیکه در آن جا داخل شدن نتوانست و به سبب نارسائی بیرون ماند
 در حق او ماتر است پس آن مکان ماتر که راندگان است و
 هر دولت که خواندگان.

بیرون و درونش هست ما خاک دامان اثر و جیب افلاک
 زین سوخته مهرت آورد بر زان سو بهرار حق کشد سر
 این دار خلاف و دهر خذلان آن شط امان و خط ایمان
 خذلان بمعنی خواری و پشیمانی و شط در لغت کناره دریا
 و جمله هر آمده.

خلق دو سرای حاضر آدجا مهعاد و معاد ظاهر آن جا

۱ - سراج این مکه معاده است و هرگاه دهلوز ارشد ۲ - حاصل این بیت
 و ایضا ما بعد آن است که هرکه بیرون آن مانده ماتر زده و رانده است و هرگاه
 سعادت مقرر اندرون یافته دولت یافت پس بیرون او پشیمانی دامان اثر است
 که جام زهر شیطانی و جبرستی طایفان است و بیرون او پیمان جیب افلاک معل
 خروج ساکنان طوقی و ملائکه است و بیرون او محل میرد و خذلان و بیرون او
 موجب جوار الهی و سبب امان و خط ایمان است

حاصل بیت آنکه در دشت عرفات روز حج عالم علوی و مطلق
 هر دو حاضر آیند از سبب اژدهام خلق آن دشت مانند میدان
 قیامت می نیاید و این معنی دلالت بر اژدهام خلق میکند نه
 بر معنی دیگر.

در صفت صوفیان و فقرای مکه گوید

صف صف فقرای نیستی جوی از یغنیهر الله (۱) آب (۲) درجوم

دریوز کنای ز خوان قرآن رستی خواران و دست ایمان
 درخشن مرقع اژسر سوز فارغ و ملیم شب و روز

یعنی ساکنان آن مکان متبرکه با دنیا محب ندارند و از
 قرآن مهید دریوز گری گرفته فائده بر میگیرند. یعنی قابم
 احکام قرآن مهید اند. و در خرقة پشمینه خود از خیال عشق
 حقیقی از فریب شب و روز فارغ اند و رستی خوار راتب خوار
 را گویند. و در بعضی کتب لغات دیده شد که نام خورشید است
 مثل حارث شیرین میشود و خشن: لباس موکینه. مثل گلیم که
 از پشم می بافند. و قرا آن را بیشتر می پوشند. و مرقع
 بمعنی دلق است ملیم: چیز را گویند که رنگ اندرونش دیگر
 و رنگ بیرونش دیگر داشته باشد. و شب و روز را ملیم از برای آن
 گفته که دو رنگ دارد.

در خلق فگنده پیش قرآن طوق ادب از ره گریبان
 با ژنده خام شان همه خام حلقه فلک و شکان اهام

ژنده بازام فارسی دلق چرمینه و قیل دلق پخته زده و خام
 مراد از چرم خام پخته و ناهبافت گرفته که اکثر لباس صحرانگهان
 و فرویشان است و شکان: بالکسر و کاف فارسی رستم که پالان
 شتر بآن بندند. و قیل پای بند شتر. و هر کشف اللغات از کاف
 عربی خوشته است.

۱ - اشاره است به این آیه کریمه ان یكودواقراد یغنیهم الله من فضل الله
 ما فخر الله عبدی زمانی از فضل خود ایشان را چه نیاز نداشته ۲ - آب در جرم
 بیرون کنایه از صاحب دولت و اقبال بیرون است

چون موسی دید قسم آیات از تبه شده بطور غایات

تبه بمعنی دشت و بیابان - طور نام کوهیست معروف و غایات ام از غایات کمالات - و قسم آیات اشاره بر انبیاست که حق تعالی به معجزه که حضرت موسی علیه السلام را عطا فرموده ، قال الله تعالی : " و لقد اتینا موسی قسم آیات " یکم : عصا - دوم : بیضا - سوم : قسط بود که تا سه سال هیچ نبات از زمین بر نیامد - چهارم : طوفان که تا هفت روز کثرت باریدگی داشت - پنجم : آیت منم که عالم تا هفت روز بیلامه مانع گرفتار بودند ششم : آیت قمل بود که پیش باشد - بقول مشهور تا هفتاد روز عالم در تعذیب افتاده بودند - هفتم : معجزه چهر بود که آن غریک است ، و در عربی ضلعم بهشتت هجوم آوری آن مردم بسیار گرفتار شدند - هشتم : آب دیل که از یک طرف اسراکیلیان آب خالص می آشامیدند و قبطیان خون ناب می چشیدند - نهم : آن بود که خاندان فرعونیان و درم و دینار ایشان سنگ گردید - و آنها ازین معنی عاجز شدند .

بنموده بخلق رایگانی ثعبان ز عصای سبزدگانی و ز راه کرامت بهر میل رانده ز بریق رامزی (۱) دیل

ثعبان : اژدها چهار پا را گویند ، نقل است چون ثعبان هزار ساله می شود ، یک پا مثل پاهای حباب می آید ، و چهار هزار سال را چهار پا نمودار می شود و عصای حضرت موسی علیه السلام وقتی که خود را در صورت اژدها می نمود ، بصورت ثعبان چهار پا مجسم می شد .

پیش دل شان سپهر و انجم این توده میخ و آن تمجم هم قصیر روم سفره ده شان هم میر حبش خیال ده شان فارغ دل شان ز روم دا خواست زمین روم و حبش که آسمان راست

۱ - را می نام شهر است که ابریک رامزی منسوب به است .

ای پیش صوفیان و فقرام مکه که همت عالی و قطع علائق دنیوی چنان دارند انجم مانند توده میخ و سپهر مانند تمجم است ، ام شترکوز پشت و در بعضی نسخ بجای تمجم ، تخمیر آمده ، و آن بمعنی خیمه زدن است ، و لفظ میخ یا خیمه بسیار مناسب است ، درین بیت لف و نشر غیر موثرب واقع است ، از روم مراد از روز است و حبش عبارت از شب .

با دنیا مادری گرفته با حوران خواهری گرفته حاصل بهمت آن بزرگان دنیا را در کفاح خود نیارودند و مصیبت با این ندارند - " و با حوران بدست مادری و خواهری گرفتن بمعنی طلاق دادن و بر خود حرام کردن است یعنی ایشان که مصیبت با دنیا و ده الفت با جنت دارند بلکه مستغرق بمر انوار رویت الهی اند ، نه از دنیا خبر دارند ، نه از جنت آگاهی و محبوب ایشان حجر الاسود و مصحف مجید است که ورای آن هر دو بر دیگر جوسه نژدند - و کتم از هیچ چیز دنیای گرفته اند -

و انکه بکشید دست تاخیر بامادر خوانده خواهری گیر بوس شکرین نداده الاک برسنگ سیاه مصحف پاک

در مدح ائمه دین و علمای راشدین گوید

صف صف علمای شرم پیر ام در بوته (۱) شرم نفس پلام (۲) رب ارحم با نفس شمرده ثبتا برنگین نوشتند

یعنی علمای مکه معظمه که در ایشان شب و روز مصروف " رب ارحم " باشد ، و " اللهم ثبتنا علم الایمان " برنگین دل خود نوشته اند -

بر جاده شرم یک سره پام چون رایت شرم پام بر جام نقاد هم بهشم افهام نقاب فلک بدست اوهار

۱ - برده شرم را گویند که از گل مکه ساخته باشند و طلا و نقره و امثال

ان دران بگذارند ۲ - مراد از پادشاه پاک ساختن و صاف گردانیدن از کدرها

بالا سپهر یافته راه خلیفه زده در خزانه ماه

مهر: جمع همت، بالکسر و التشدید - و قصد و آهنگ و در بعضی کتب لغات اندیشه، و سفاوت هر آمده است و ذهاب از سوراخ کننده و شگافنده حقاد: سره کننده و خالص سازنده و خزانه ماه: گنجینه از فلک اول است.

صد درج جواهر آوریده در سلک معاملات کشیده در زیر زمین بفرکت تهر تا حوض بهشت کنده کاریز (۱) زان آبجیات تا فسرده صد دیل بجوی شرم برده

در صفت غزاة اسلام که مراد از اصحاب است گوید

صف صف غزاة نصرت آثار حزب الله گاه حزب کفار حق خوانده مجاهدین دین شان دین گفته پیروش مسلمین شان سر داده و تاج پر نشانده ما عندالله باق خوانده با نفس مهاجر از دل انصار پیور دم و بودجانه کردار

پیور و بودجانه هر دو صحابی رسول علیه السلام اند که از انصار بودند.

از زدگ ضلال دل زوده بر تخت ظلال دین غنوده سیمای فی وجوه بود نور از اثره سحره مشهود در سلم و قتال موسی آسا گاه رحما گهر اشدا

مصرعه ثانی این بهجت مشتمل است بر توصیف رسول علیه السلام و اشاره بر این آیت "و الخین مصد اشدا علم الکفار" رحما بهنهر "الغ" یعنی اصحاب رسول علیه السلام با یکدیگر در ذات خودها مهر و شفقت دارند و رحمت ایشان از یکدیگر دیگر عام است و شیعه مکهبیکه بنهاد آن بر نهاد است، دارند، خارج مبحث است، واصل ندارد، غافل از حقیقت اند.

شمشیر معاملات زوده پس بر سگ از آزموده

۱- پیور از الهمز جری الهمز را گویند که در زمین یکند کاتب از آن روان شود

راپتها شان سیاه پردور منصوب چو کعبه بک منصور
بهی نو هزار جیش ازین جنس گرد عرفات جنی وادن

در صفت جبل الرحمة گوید

پس بر سر کوه رحمت آئی آن قبه عهد آشنائی

مراد از کوه رحمت جبل الرحمة است، و آن کوهیست در مکه معظمه حضرت آدم علیه السلام را بالا آن کوه یا حوا آشنائی افتاد و معرفت با یکدیگر روده - گویند که حضرت آدم علیه السلام که از بهشت بیرون آمده بعد سی سال بران کوه ملاقات با حوا دست داد، از سبب ظاهر شدن معرفت یک دیگر آنرا جبل العرفه نیز میگویند. قبه: بالضم و تشدید الجاء، بنام گرد بر آورده، و مبره مدور و گنبد است.

آدم جسرش فراز رفته طاق آمد و جفت باز رفته

حاصل بیت آنکه حضرت آدم علیه السلام از کوه سر اندیپ بعد از قبول شدن توبه در جستن حضرت حوا برآمدند - آخر الامر برای کوه هر دو با هم ملاقی شدند، و باعتبار کوه سر اندیپ طاق بودای مجرد و باعتبار ملاقات با حوا جفت شد.

جودی همه سال در طوافش العید نبشته کوه قافش
نه از روی پلندی از پی نور دنداده تیغ او سرطور
برهر کهریش طور طرف است سنگش زر صرف و سنگ صرف است

جودی نام کوه است که کشتی حوض علیه السلام بعد از آمدن شدن طوفان یکنار او رعبه امن یالت و تیغ: در لغت طارسی سرکوبه را گویند، و طرف: بمعنی گوشه و کنار و سنگ زر یعنی سنگ محک

در صفت مزدلفة گوید

زان سوچه تمام شد عبارت بر مزدلفه است مزد کازت
آن جام اجابت دعاها است ملجاء ادابت از خطاها است
صاحب نظران هفت پرده از سنگش سنگ سرمد کرده

رضوان اثرش بحدیده جسته خاکش بهزار آب شسته
زان جا چو شروط شد تمامت راه است بهشعر حرامت

در صفت شعر الحرام گوید

انچه (۱) یعنی چو روز معشر از معشر جن و انس شعر
در گوش تو آید از مسالک آواز روارو از ملائک
بکران فلک میان مردان مجبور دارو سینه گردان
بکران فلک: عیارت از جنات النعش باشد

در صفت جهره گوید

زان جاسوی جهره در کتی راه از شعله عشق پرکشی آه
مردم همه سنگبار یعنی دیوان همه سنگسار یعنی
روح از پی قهر دشمنانش عراده خجاده درمچانش
سنگی که ز دستها پیسته پیشانی اهرمن شکسته
هر سنگ دران مبارک اوطان چون دهر شهاب و رجم شیطان

جهره: جاکهست در مکه معظمه و حاجیان آنجا سنگ اندازند
و شیطان را رجم می کنند، و این سنت اسمعیل علیه السلام است
و عراده: آله جنگ است، مانند منجیتی و روح: نام فرشته
ایست عظیم الجثه و بعضی جبرئیل علیه السلام را نیز گویند
و اهرمن: نام دیویست مقابل یزدان. و اعتقاد کفار آنست که
اهرمین خالق شر است، و یزدان خالق خیر. و بعضی گویند که
انگشتی حضرت سلیمان علیه السلام را اهرمن برده بود. و
بعضی بطریقت قائل است، و شهاب: گرز آتشی است برای
رجم شیطان از آسمان میزنند. و "رجوماً للشیاطین" اشارت
بران است.

در صفت منا گوید

یعنی زمی منا زحل سان مریخ سلب ز خون قربان

۱ - منتقم آله و مکرر خون رجم پا و مکرر ها مطلق اهرمه

زمی: مضطرب زمین است، و این تضطرب چنا بدوزن شعر
واقع شده، منا: بالکسر نام مقامیست، در ایام حج بازار
بیم و شراداران جا می شود، زحل: رنگ سیاه دارد و مریخ سرخ و
قربان بمعنی کدم کردن حیوانات. حاصل آنکه زمین منا که مانند
زحل سیاهی دارد، از خون قربانی مانند مریخ سرخ می شود،
چنانچه از جهت آینده مفصل میشود.

خاکش همه شام رنگ شبگون سرخی شفق گرفته از خون
خواهی؟ خلیل دیحه شبگیر جزیر در او نکرده تعبیر
هر پیش کشه که او نهاده حق کرده مزید و باز داده
مراد از پیش کش از اسمعیل علیه السلام است و او
اشاره بر خلیل علیه السلام و مزید کردن بمعنی گوسپند از بهشت
فرستادن است، و باز دادن مراد نیم اسمعیل علیه السلام را معاف
کردن باشد حاصل بیت آنکه حضرت ابراهیم علیه السلام بعد از دیدن
خواب اسمعیل علیه السلام را در راه خدا پیش کش داده بود،
و حق تعالی او را معاف کرده در عوض او گوسپند را فرستاد
و آن گوسپند بران پیش کش مزید شد. و قصه حضرت ابراهیم
و حضرت اسمعیل در تفاسیر و تواریف به بسط مرسوم است،
و در این مختصر گنجایش ندارد.

جا تست ظم کبوتر آسا قربانش کنی بساعت آنجا
ور تو نوی بخیم راجع بدهیش بدست سعد ذابج
سعد ذابج: نام ستاره ایست که بصورت سنای بر آسمان
هفتم واقع است.

در صفت مکه معظمه گوید

زان جا ره مکه پیش گیری تشریف ز مکه پیش گیری
از خنگ کسوف جان ستادیت بدهد بلد الامین امانت
حوز دویمی بهش عالم مکه است ز بعد اسم اعظم
در سایه مکه چون دشتی از سایه (۱) خاک باز رستی
چون نام مهم حق شورش او خورد و بزرگ کاروبارش

۱ - سایه خاک همان گل زمین که پشته مخروط پیدا شود و افتاب را تاریک گرداند

پاگان که طریق شطوط پیوندد بسم الله و بسم مکه گویند ابدال و حرمت نهادن با عطف بیان کنند نامش و عطف بیان موضع معطوف الهیه می شود. مثل ابوحنیفه عمر، یعنی ابوحنیفه و عمر هر دو یکسبت و گاه برای تعظیم نیز آید. چنانچه "جعل الله الکعبة البیت الامام" در محاوره عرب زبان زد آنها است "پاگاه و رب الکعبة" فرض اینکه اسم اول موضع و مبین اسم ثانی است. حاصل آنکه ابدال از پس بزرگی ذات مکه معظمه را با اسم حق تعالی عطف بیان گردانیده اند، یعنی اسم جاری را و اسم او را واحد میدانند و طرق نمی پندارند.

رضوان نکشاد و احترامش درهای بهشت جز بنامش زان عرش بلند نام گشته است کس نام مبین بر و نبشته است گرفی البطل این نقش طارم چون گنبد گل بدرد از هر در سنبله فلک رسد داس بل قطب فلک شود چو دستاس همچون سر ناخن ارشود دور گهره بین ناخن جهان غور تازه شود از چهار اقسام این هفت هزار ساله معاد دامن که بفر کعبه پاک مکه ز حوادث است پهباک

این هفت اجیات با هم دست و گریبان آمده اند و بهت آخر که هفتم است، خبر آنها واقع شده و سنبله نام برج فلک است و داس: معروف که در هندوی فرادستی گویند و قطب: نیز ستاره است که مدار حرکت فلک است و دستاس: یعنی دسته آس آمده. و آسپاسنگ را نیز میگویند که متمرک باشد و ناخن جهان مراد آفتاب است و غور: یعنی نهایت قصر و عبق هر چیز و چهار اقسام: عبارت از عناصر اربع است و هفت هزار ساله: برای آن گفته که از ایجاد آدم علیه السلام تا زمان هفت هفت هزار سال می شود.

حاصل اجیات آنکه: سنبله فلک بریده گردد و از فلک بریزد و قطب فلک که از جامش ندارد چون دستاس بحرکت آید و زماده مانند سر ناخن از هستی خود بریده گردد، این ناپدید گردد و قیامت که بعد از هفت هزار سال میسرود است،

قائم شود و اربع عناصر که با یک دیگر تضاد دارند، ضائع شود و آسمان و زمین از انتظار خود بیفتند و این همه ممکن است، امام که معظمه از دولت کعبه مکرمه از آسیب حوادث ماسون و از صدمه قیامت مصنون است، چنانچه خود میفرمایند.

تا کعبه درون اوست هائین شد ساعت او ز ساعت ایمن ساعت مراد از روز قیامت است.

ایضاً در حقیقت کعبه گوید

مکه ز مقامت آسمان است کعبه بمحل قطب ازان است حاصل بیت آنکه: مکه بمنزله آسمان است و کعبه که دران واقع شده، بمنزله قطب است، استقامت آسمان بسبب قطب است که پروگردش دارد و مکه را نیز بزرگی و شرف بسبب کعبه است که دران واقع شده.

کعبه وطن اندرو گزهد است بصری بهزیره در خزید است گوئی که بکنج تنگ پنهان گنجی است نهاده آشکارا عرشه (۱) ملک بساق دارد سرپر سر کعبه آرد آن دارالانس جان پاکان و آن بیت الامن دردخانان از فضل نثار پر زمینش جبریل شده نثار چینش گردون نگری بطبع گوهر چون خواصان شده گگون سز پرداخته عرضها چنان را سقا شده حورثنگان را بسته گهر نیاز جانها در یاز کشاده آسمانها از چاروب رهروان یکایک اهرای فلک شده مشبک

"یارب" اشارت بر دعا باشد و شبک: سوراخ سوراخ شده را میگویند حاصل آنکه مردمان دران مکان متبرکه حاضر شده دعای کنند و شکر "یارب" بخواهی آرد آسمان برای صعود انطاس ایشان دریچه عالم خود را برای اجابت وا کرده است یعنی

۱ - بصری عرش که درشتگان را بساق کرده دارد سر خود را جهت کعبه عز و بلند می پندارند ششانی کعبه می گذارد و او را معبود کرده می پندارند

هر کسکه در احیا رفته دعا میکند، البته مستجاب می شود، فلک دروازه هام خود را بران مردم مفتوح ساخته و باعتبار او شدن دریچه هام فلک را مشبک گفته.

رخنه شده ز آب عاشقانه بامزهر آگینه رخنه شده کرده دعوات صمیم گاهی از گنبد ماه دام ماهی از خلقان صفر گشته آفاق در کعبه الوف الوف عشاق

بام زهر مراد از عرش مجید است و گنبد ماه: عبارت از فلک اول و دام ماهی شدن: کنایت از مشبک شدن است چه دام ماهی سوراخها دارد و صفر: یکسر صاف مهربان معنی تهی و خالی آمده الوف: جمع الف است، بمعنی هزار و آن درجه چهارمین اعداد است، حاصل آنکه خلق جادها خود را خالی گذاشته پراخ حج هزار هزار در مکه معظمه می آیند.

پیک خسته ز راه کعبه خوانده پردنها خط دسم رانده فاعل خوانده عشاق اند که بالا مکرر شد و خط دسم هر دنیا راندن؛ مراد دنیا را ترک کردن است و خسته اشارت بر مناسک حج است و دسم: پانفتم دام دور کردن چوزم از چیز و نیز نام قلم است از شش قلم و آن احترام خواجه جمال الدین یا قوت است که غلام مستعصر پانک بوده.

مرد از بین راه کعبه نازد آن طفل بود که کعب بازد از جان سازی دثار گردش بر گردی هفت چار گردش کعب: دام بازپست.

یعنی چهار رکن گردان در هفت طواف هفت مردان

چهار رکن: رکن یمانی، و رکن عراقی، و رکن شامی و رکن حجر الاسود خطاب بافتاب و هفت طواف مراد از هفت چار گردیدن پیرامون کعبه است و اما این دولت گردیدن بلا حائل کسی را میسر نمی شود، مگر حق تعالی توفیق کند، و هفت مردان: مراد از هفت ابدال است که قرام عالم از برکات ایشان و تفصیل اسامی این است: ثقیف، و اذها و اذها و ابدال و اوتاد و قطب و غوث.

در صفت حجر الاسود گوید

یعنی مهرش بلال کردار بیرون سیه و درون پر اخوار آن سنگ زر خلاصه دین بر چهره کعبه خال مشکین خور است دران سواد پنهان چون در ظلمات آب حیوان یا در غمر طره جبهه حور یا در حدقه حدیقه خور

جبهه بمعنی پیشانی، و طره جبهه: مور پیشانی که آن را طره الناس گویند. درین جا مراد از زلف است و حدقه بفتح تین، سیاهی چشم حدقه و حداق جمع آن و حدیقه: باغ را گویند.

حاصل بیت آنکه آن حجر الاسود اگرچه رنگ سیاه دارد، اما درون او پر از اخوار الهی است. و روشنی او از سیاهی او چنان درخشان است گویا که چهره حور در غمر طره زلف می درخشند. یا مانند مردمک سیاهی چشم تابان است و حدقه درین جا مراد از مردمک چشم است که سرایا در سیاهی روشنی دارد.

یا سر قرآن میانه حرف یا در شب تیره صورت برف آن هندو که بکر سال خورده بر خلق خداش مهر کرده خلقان همه در برش گرفته بوسیده ولی کشیده سفته او را سه برادر اتفاقی شامی و یمانی و عراقی

برادران اتفاقی؛ مراد از همان سه رکن است که پیش ازین شرح شده که آن رکن یمانی و رکن عراقی و رکن شامی است.

ز آنکه که ز مادران بزاده هر چار بخدمت ایستاده تا روز قیام هر بدین سان قائم یعنی بامر و زدن از سنگ سیه هو بلا گردی زی زمزم راه در خورده

در صفت چاه زمزم گوید

زان جاگزیت زمزم افتد شمت بسواد اعظم افتد یعنی ثقلین عالم خاک استاد فراز چشمه پاک همچون سگ کعب زهر زنده لب خشک زبان بیرون فکنده جا سقوط زمزم مطهر محتاج طهارت است کوکر

از جس کشش رسن بهر گاه دندانه شده دمانه چاه
مهر است بشکل سین نوشته یا منشاریست حلقه گشته

این هر دو جهت در صفت دور زمزم واقع شده. یعنی دوره
آن چاه اگرچه مانند حلقه مهر است، لیکن از کثرت کشیدن
آب نشان رسن که در افتاده است، مانده شکل سین دندانه دار
شده است، یا مانند اژه حلقه شده، دندانه دار گشته، یا آنکه
آن دمانه چاه در اصل مانند حلقه مهر بود و دندانه داشت، بعد
ازین بهرور ایام از کشیدن آب نشان رسن پیدا کرده بشکل
سین دانه وار ظاهر شده، و مثل اژه حلقه گشته دندانه بر آورده
و منشار: در عربی اژه را گویند.

یاری همی ام حیات عالم با دلو کشان چاه زمزم
گر دلو همی دریده گردد یا گورسنش پریده گردد
دلو فلک آوری بهامش سازی رسن از دطاق ماهش

از دطاق ماه: مراد منطقه ماه است، یعنی جوزا که آن صورت
کمربند دارد و رسن را باو مشابهت تام است و دلو: نام برج فلک
است که آبی است. درین جا مراد از دلو معروف که از آن آب
از چاه میکشند.

در صفت خاودان گوید

بانشنه لہان ہرام تسکین آئی سرم خاودان زریں

خطاب بافتاب است خاودان زریں: مراد از آن دهر است که
زبیده زوجہ ہارون الرشید از دجلہ بغداد درمکہ معظمہ آورده
گذاشت و هنوز جاری ست.

بینی مہم بہرہا گر و گاست جاپہزش دم کہ خاودان راست
رفتہ قطرات ہمر اخضر پیش قطرات خاوق زر

خاوق: مخفف خاودان و لفظ زربنا بر تعظیم واقع شده،
و آن دهر را غارسیان "خاودان زریں" میگویند. و قطرات کہ در
مصرم اولی واقع است، بمعنی بزرگیها آورده، و رفتہ: بمعنی
دور شده و ہمر اخضر: نام دریائست عظیم و آذرا دہرند نامند.

شرقی بہر چہن متصل و غربی بہ بلادین و جنوبی آن غور
موسم است، و شمالی آن بہ بلاد سند - و گویند درین بہر صفت
صد ہزار جزیرہ است مہمور - و ازین جا معلوم شد کہ ہمیں
ہمر شور است. و اخضر باہتبار آب سیاہ رنگ او گفتہ - و بعضی
گویند کہ ہمر اخضر، ہمر محیط است کہ پیرامون دنیا است.

حاصل بہت آنکہ بزرگیہام ہمر اخضر پیش قطرات آن
خاودان رد شدہ، یعنی ہمر اخضر را پیش او عزت و وقار
نیست و خاوق در طرفہنگ جہانگیری با او مفتوح نوشتہ کہ
معنی آن چوب میانہ نمی باشد اما درین جاربط ندارد.

بام فلک است ہمر تمکین محتاج بنزدان زریں

در صفت صفا و مروہ گوید

چس ہر ہزمان زسر کنی ہام آری سوی مروہ و صفا رام
از سنگ صفا صفا پخیری مروا ز جمال مروہ گوی

مروا بالفتح فال نیک و ہمر اول و سکون ثانی، فال و دعاء
خیر باشد. چون مروہ موصف اجابت دعا است، ہرام آن اورا
مروہ نام نہادہ اند و صفا محل تصفیہ قلب است، یعنی ہر کسیکہ
دران جارود، دل او صاف و منور گردد ہرام اینی آن را صفا
میگویند.

چینی دو ہرادران ہمر سرم یک رنگ ہمیشہ روم در روم
چون جوزاء لفرق سرکشادہ از یک مادر دوگاندہ زادہ

ہم سرم: ہمتارا گویند. یعنی مثل دیگری و در بعضی
تسمی "ہمبوم" بابام عربی دہم آمدہ بمعنی ہمرنگ و یک رنگ
یار موافق را گویند. و روم در روم: عبارت از مقابل شدن است
خطاب بہ آفتاب حاصل آنکہ صفا و مروہ کہ آن ہر دو سنگ
اند قریب کعبہ کہ میان آن سعی میکنند. آن، یکم مانند
دیگریست باہر مقابل استادہ اند گویا کہ یک فرزند از یک رحم
توأمان پیدا شدند.

در صفت عمرة گوید

زان جا بمقام عمرة تازی از عمرة طراز عمر سازی
آخر عمل از مناسک اینی است آن دیوان را فذالک اینی است

خطاب بافتاب و عمرة نام مقامیست که در مکه واقع است
و آن آخر عمل از اعمال مناسک حج است که به آن حج نمیتوان
خیز شود - و لفظ فذالک: پروژن فذالک در دفتر محاسبان اشارت است
بر جمله کردن حساب بعد تکمیل و تفریق - و محاسبان چون در
کاغذ و خرچ فذالک می نویسند، معلوم شد که حساب آن کاغذ
تمام شد - و بعد ازین حساب نهیست پس دلیل فذالک بر تمام
شدن حساب کاغذ است، و هر چنان حج عمرة مانند فذالک است
بر دفتر اعمال مناسک حج.

آنها پینی مقام معمور آنها یابی کمال مقصود

مقام معمور: نام مقام است که حضرت رسالت پناه صلی الله
علیه و سلم در آن جا رفته دعای شفاعت برای عاصیان است از حق
تعالی در خواسته اند.

پس باز یکعبه باز گردی گرد نقطه جهاز گردی
چون مرغ که دانه چینه از گل سنگ سیمه افش بیوسی از دل
چون ابر که ریخت قطره باران خاک حرمش بیوسی از جان
بر کعبه چه منت از زمین بوس یا بر مصطفی ز پر طائوس
چون سنگ سیاه را کنی لبس نه اندیشی ز آفت اذا الشمس

مراد از اذا الشمس روز قیامت است، یعنی چون عمرة بجا
آوری باز به کعبه رسیده حجر الاسود را بوسه زنی تا از آفت
و بلام "اذا الشمس کورت" نجات یابی.

سوده فکشی زمینش از پای پیشانی را کنی زمین ساه
پیشانی کان زمین دوردد نعم العبدش عصابه (۱) گردد
زان چند زبان چنانکه خواهی گویا کنی آن زمان که خواهی

مهمون لب یار باشی آن جا یعنی لبش آتشی است گویا
تمیید گذاردن بدانی این فصل بگوش کعبه خوانی

مخاطبه کردن کعبه را و مدح گفتن انرا

بر سبیل طرح دیگر

ام قطب مراد خیک مردان گردت چو بنات شعبی گردان
ام پاک سلاله مکررم در ناف زمین ز صلب عالم
ام اختر ثابت از تعظم سطع زمین از تو چرخ هشتم
بهت المعمور مادر تست بهت البقدس برادر تست

بهت المعمور را مادر مکه برین بهت گفته که در اول هر زمین
مکه بهت المعمور بود و در زمان طوفان نوح اورا بفلک چهارم
برداشتند و بوقبوس را از همدان آورده بدان زمین گذاشتند که تا آن
زمین از آب طوفان آلوده نشود، چون حضرت ابراهیم علیه السلام
برای بستن عبادت خانه عرفی زمین غیر کی زرم نمودند، حق تعالی
بوقبوس را از آن جا بر آورده آن زمین پاکیزه که در زیر او
محفوظ بود، به پیغمبر خود داد، پس از آن روان زمین را که زمین
بهت المعمور بود، مادر کعبه گفته که کعبه بران زمین امدات
شده، بهت البقدس را برادر کعبه گفته - از برای آنکه او قبله پیغمبران
پیشین است، و کعبه قبله پیغمبر ماست چونکه آن هر دو قبله
اند قبله با قبله نسبت مواخات دارد باعتبار جنسیت.

هفت اعصاب (۱) زمین به تهروست تا ذات تو هفت میکل اوست

هفت میکل: نام تعویذ است که در آن هفت آیه قرآن مجید
با هفت دعای دیگر هفت دائره نوشته برای محافظت در کار بنده.

رگهای زمین پس است هر کس اما رگ جان او توتی پس
ذاتت که خشک سانی دین چرب آخر چار سوی سنگین (۲)

۱ - مراد از هفت اعصاب است - ۲ - چرب آخر مقام راحت و تنعم و چاروی

سنگین مبارکه از دنیا است که محل مشقت و مشقه است یعنی رفته خشک سانی

دینی باشد و اهل دین کیاب گردند ذات قر مقام راحت و تنعم و است و مرجع

و مارام دین چرب ذات است

بر آخرت از پی امان را بستند طویله گردان را
آن رخس که روز بر شسته است بر آخر (۱) تو طویله بسته است
رخس: در لغت فارسی اسپ رستم را گویند و اسپ مطلق
نیز آمده.

و این حلقه عقل خاقه پرورد هر ژ آخر تو همی خورد خورده
دهرار چه چنین عقیده کاری است بر آخر تو عقیده خواری است
عقیده: زن مسطوره^۱ و زانوبند شتر و سید قوم و بهترین
هر چیز را نیز گویند عقیده کهسه چرمبند خوراک ستور را
گویند که بهندی توپره نامند.

بر آخرت آخرت سهیل است آخر سالار جهنمیل است
مانی بهروس حبله بسته در حبله چار سو دشته
حوری بهثال عبقری پوش شاهی بهثال دواج (۲) بر دوش

چار سو دشته چهار سو است که کعبه چار سو است یعنی مربع
و عبقری: دار قماش است سیاه^۲ منسوب بشهر عبقر - و کعبه
را عبقری پوش بهرام آن گفته که سیاه پوش است - و در قاموس
دوشته^۳ العبقری الکامل من کل شه و لبس شرقه شقی و کسر
من البساط و البخر^۴

هر معتکلی چه بخت یاران هر موضع اعتکاف داران
چرخ ارده بفرت ایستاده بر خاف زمین شکر نهاده
تامصاف و تو زمین نشین اند بحرین جواهر یقین اند
شش سری (۲) جهات عبر فرساده با این دو چهار (۳) سو است برپاه (۵)

شش سری جهات مراد از شش جهت جهان است و چهار سو مربع
پل هوش که چار سو جای است هر زین دو چهار سو بیای است

۱ - بهر های معبد ملوک امور که به معنی ملک امان است - ۲ - بر وزن
زمان نفاق پرشده - ۳ - مراد از دنیا - ۴ - در چهار سو مراد از مصاف بهبه
و کعبه مکرمه - ۵ - برپای آمده ام قائم است -

خاک عرب از توشه زرخشک خاف زمین از تو خافه مشک
زرخشک به معنی زو خالص آمده

ام جان فلک ز تو بشادی بر جسم زمین چه ایستادی
افسوس که جام شرمساری است مرکوب شد در خور عیاری است
دارنده هاشمی شعاری پس جامه رومیان چه داری
خطاب به کعبه معظمه و هاشمی شعار: لباس میاه را گویند
که اصل لباس بتی هاشم سیاه است حاصل آنکه ام کعبه تو
در اصل لباس از بتی هاشم میگرفتی یعنی آنها پرستار تومی
گردند و غلاف بهرام تومی آورده اند و اکنون جامه رومیان چرا
پسند کردی که آنها غلاف ترا می فریستند -

مفقی نهاده که در زمان سابق غلاف کعبه از خاظم عیسیه
هر سال میفرستید و بعد زوال دولت معتصم پادشاه که عمل
اتراک شد از رومیان غلاف هر سال می آمد چنانچه این اوسال
تا حال جاریست.

بادیکه بدامن تو پیوست از دامن تو بر آسمان جست
از گرد تو پست خوش نمک ساخت پس سفره خادم (۱) فلک ساخت
پست بکسر بام فارسی ارد گنجر شکر آمیخته که اهل هند
از آن را ساتو می نامند - و فاعل ساخت که در جهت واقع شده
قضا و قدر است.

گردون چو ترازو ایستاده تو سنگ زری درو نهاده
گر بگسلد این ترازو از هر یک چو نشود ز سنگ زرگر
سنگ زر: هبارت از سنگ ممک است - و سنگ مراد از قحر
وزن است.

گردون گل پامت از چه خورد همون گل سر به گل به پرورد
ز آن گل خورش ستارگان است این زود: روی شان از آن است

۱ - خادم ملک مراد از حضر ظله السلام -

گل سر: کنایه از گل سرشده است که همانها آنرا بگل پرورده خوشبو میکنند و برای سرشوئی بکار می‌برند و آن را گل حمام نیز میگویند و زنان حامله اکثر آن را می‌خورند. و بعضی آنرا گل خورش نیز گفته اند.

مهرتپ شان بهر دم از تست گلیگون روی شان هم از تست کرده است حق از صواب دخت خاقانی را درم خریدت مهرتپ: عبارت از آن مهره ایست که بر آنم دفع تب در بازوم تب زده می‌پنجد.

در صفت کعبه مشتمل بر اشتیاق گوید

خاقانی ازین کثیف منزل دارد بتو روی خیمه دل خواهم که رسد چهارگاهت تا خاک زمینی و خاک رامت از بوسه کند تویم کردار و ز اشک کند چه دانه دار

قوله کثیف منزل: عبارت از دنیا ست یا شروان که مولد مصنف است و توحید کردار شدن: بمعنی منقش شدن است.

در خدمت تست پنج هنگام گبه دال و گبه الف، گبه لام میکند که من در خدمت تو پنج وقت گاهم دال می‌شوم، یعنی سجد می‌کنم و گاهم الف یعنی قیام، و گاهم لام، یعنی رکوع می‌نمایم. و مراد ازین کلام این است که برای ادا نماز پنج گانه رو بقبله نمودن فرض است. و نماز عبارت ازین ارکان ثلاثه است.

حاصل آنکه من نماز بسوی تو متوجه شده می‌خوانم و ادا می‌کنم این ارکان گویا برای تست چه هر کس در خدمت پادشاهان می‌رود، سر بر زمین می‌گذارد، و گاهم بشب را هم می‌کند و گاهم دست بسته استاده میشود.

هر صبح که مرغ در پر آرد مرغ دل او سر تو دارد و دردی همه ایی بود سمرگاه کام جهت الله عمری الله

تا بر در حکم تست کامش شد هندوی هندوی تو خامش آن هندوی هندوش چه نام است یعنی حجر ترا غلام است

هندو بمعنی غلام و خادم، و هندوی هندو شدن، مراد غلام حجر الاسود شدن است و در اصل هندو پاشنده هند است، و او رنگ سیاه دارد. برای آنکه پادشاه هندوستان زحل است، برای این اهل هند سیاه میشوند. و حجر الاسود نیز رنگ سیاه دارد، ازین جهت او را به هندو نسبت کرد.

زان حلقه بگوش در کشیدش زین دایم بروی پر کشیدش چون لاله و چون بنفشه زین کوه شد حلقه بگوش و دایم بر روم حلقه بگوش: فرمان بردار را گویند.

تا چشم جهانیان سری تست آواز سر و چشم هندوی سست هندو تو اعجبی زبان بود هم دولت تو زبانش بکشود

یعنی من که غلام توام، اعجبی زبان بودم، و بفصاحت آشنائی نداشتم، از برکت نصرت تو زبان من از آفت گنگی و لکننت حیات یافت چه اعجبی بمعنی گنگ و لکننت آمده، و زادن را هم میگویند. و حبل بر زبان فارسی هم هست که آن باعتبار زبان عرب شهر فصیح است، بهر تقدیر از برکت نصرت تو طسادیکه در زبان داشتم از من دور شد. و در فصاحت و بلاغت چنان شهره آفاق شدم که "حسان العجم" نام من شد.

برداشت که از تو داشت مکتب هندوی تو قفل رومی از لب قفل رومی: نام قفله ایست که بسیار محکم می‌شود. و چیز نام لعنه ایست از من لعن بارید. و درین جا مراد از معنی اول است.

بهگیر ثناء خو رسیده زین هندوی دایم پر کشیده دیدار تو در حیافت چشمش زان بر بصر خود است خشب داده است ازین تاسف خویش در حبس ظلم در بوسه خویش

مراد از در بوسه، از هر دو مردمک چشم است. ظلم: بالظلم، تاریک و هر شیء که تاریک باشد.

رخ درخوی مسرت است ازین گل (۱) چون گویه آب و گور (۲) گل
گل گل خوی خون دشته در رخ خط خط شکین اوفتاده بر رخ
پهچیده زغر چنانکه از قاب لب بر لب جوی شاخ لبلاب

کگل : بمعنی جابجا و بسیار آمده خط خط ، مثلث : لبلاب :
نام گهامهست که بر درختان می پیچد و گل سرخ دارد - و آن را
عشقه نیز می نامند - و در هندی عشق پنهان میگویند و عوام
امرییل نام نهاده اند .

امسال عزیزت تو می داشت لبیک انده والحبین افی گذاشت
چون بردل والحبین گره دید بار املش کشاده چه دید
افکنده رضای این و آتش (۳) بر پای دو کنده (۴) گزاش
شد دست قضای بیخ دامن شد بند قدر طناب کردن
نه هیچ دل و دام بودش نه برگ من استطام بودش
مانند زمین زمین فروماند در جیبه که عین فروماند
در گریه بخنده می سراپد عز مود زمین سطر نهاید

زمین - بفتح زام معجمه و قیل بکسر ، مرد زمین بسته و هرجا
مانده که اصلا حرکت ندارد - و جیبه گزشت مردار و عین که
مصدر او عفونت است بفتح یکر و کسر دور پوسیده و پد بودار شده
را گویند .

در صفت سواد کعبه گویند

سوداش (۵) بکعبتین فرو داشت کو نیز چو تو چهار سو داشت
ز اشکال مربعی گزیده است کان شکل بصورت تو خیده است
بر خاتم آهنین که می داشت نام تو چهار حرف پنگاشت
و آن خاتم را که از سرون ساخت شبیه تو گبین چار سو ساخت

حاصل این هرسه بیت اینکه خطاب به کعبه کرده
میگویند که ای کعبه شکل تو که مربع است ، لهذا من مربع را

۱ - بضم فال و تشدید لام خوار و خوار شدن ۲ - آتش گاه اشکوری و زمینی
که آن را حبلایه گفته باشد ۳ - مراد چادر یا مادر ۴ - کنده چرخ و زین دهنه چوبی
که بر پای قناتکاران و مرمغان گذاشته ۵ - بمعنی معبد

در تمامی اشکال پسند کرده ام اگرچه شکل مستحیر بر همه اشکال
راجح است - اما شکل مربع که آن شکل تست من آندرا معسوب
مهدارم ، و هرچه بیکه بصورت تو مربع است ، خاطر من یا و میلان
می نماید - و ایما نیز درین که شکل تو مربع و حروف نام تو نیز
ارجم ازین جهت شکل ترجمه بسیار دل پیور است سرون باول
مفتوح ، و او معروف ، شاخ حیوان .

نام تو بر آن گبین عیان کرد الکعبه قبلی نشان کرد
نام تو بخاتم سرون بر زان زد که خدداشت خاتم زور
خاتم چه که یک جهانش خدداشت ز رچه که هزار کاشی دقد است
ز اقبان تو خانی که اوساخت از پاره آفتاب پوداغت
جا فر تو و شبها کشادش ز انگشتی که خضر داهش
می بوسه زده ز آرزویت بر حیده هر که دهرویت
و تو دیده کند برای جادت نعل سر مرکبان راحت

ایضا در ستایش کعبه گویند

تو قایم رقصه زمینی او قایم معنی آفرینی
بفتش (۱) همه قایم سخن خواند بر نظم پرستش تو بنشاده
قائم : پاینده ، و دمت شمشیر که آندرا قائم السیف گویند -
و در اصطلاح شطرنج بازی ، قائم آندرا گویند که هر دو حریف در
بازی برابر باشند و رقعه بمعنی بساط شطرنج آمده و آندرا نظم
نیز گویند .

هر چند که بر عری نشسته است از رقعه خاک دل گسسته است
با مدح تو بیفتی فروگرد خروزی پندی عجب نکوگرد
اول که بمنصیب سخن قناعت منصوبه تو بنام تو بانعت
روز و شب اگرچه پر فوس اند پیشش دو سیاه آهوس اند

عری ببالکسر مبره که میان رخ و شاه هائل باشد - و برخواستن
او مشکل است - از برای آذکده و سواس مات پیدا می شود -
و درین جا مراد از غم دنیا و حجاب است که از طرف والبدین

۱ - یعنی چشمه خاکی را قایم یعنی خوانده و در مرقبه صبی منتهی امرایه
نموده بمعادله فرش پندی را که مکان نامر میامان جهان است مستعد گردانیده

پیدا شده، معلوم از کعبه معظمه نمود و بهحق نام پیاده شطرنج و خرزویی بندی کردن: عبارت از کار درست کردن و پیش دستی درکار بر دیگران است فسوس - جاوا و مجهول - مگرو گمراهی و ظلم و ستم است.

می بازو هر دو دست صد گنج
در حلقه هشت منزل او
دو پازان را بهازی حق
افکنده بشه رخ مقالات

شطرنج سفی در پی شطرنج
تنشست کسی مقابل او
رخ طرح نهاد و هشت پیخ
شطرنجی چرخ را بشه مات

شط یعنی دجله و دریا آمده و از شط ریح مراد از شروان است که بالفظ شطریح تهنیس واقع شده و جمله هشت منزل که عبارت از بساط شطریح است که هشت خانه میدهد - یا مراد از دنیا که از چهار طرف و چهار کعبه بهم رسیده^۱ و دروازه ها : دو آموختگان را گویند^۲ و درین جا مراد از شعرا عصر است که مصنف آنها را در سخن گوئی و شاعری برابر خود نمیداند .

محمود ششست غم جری را گو پهل فگنده عنصری را
لہلاج سفری بریں کہیں طمع خاقانی را شناس بالقطع

محمود کنایت از محمود غزنویست و عنصری: نام شاعر است که مداح او بود. و پیل افکندن: بمعنی بر خصم غالب آمدن است. لیلای نام حکیم است^۱ در زمانی نوشیروان که شطرنج را وضع نمود. و سکونت در قنوج داشت^۲. و یزرجمهر در مقابل شطرنج تفتة درد را وضع نمود. و بعضی لیلای را لیلای نام کرده اند^۳ غرض آنکه لیلای و لیلای هر دو نام شقص و احد است که واضح شطرنج است.

دیوان ثنات خی نگارد
 این تحفه صبا پتورساند
 تو دست بکار او بر آری
 مادی تریقازد اند زهار

هر دست صبا همی سهارد
 تو مانی اگر چه او نماند
 تیمار پتیمغان بداری
 از آفتی و آبششان نگهدار

مگذار که دل شکسته ماند
زیرا که حلال زادگان اند
بر تو خلایق حاضر او
حور و تو بهر خاطر او
تو خلایق و پتیمگان: از هر دو مراد سفنان خالائی باشد
و در اصطلاح شعرا سنن را فرزند ضمیر میگویند.

در خدمت حسادان گوید

جوقم خرف از سو خرافات کسر فضلا و نصب آفات
جوق بالضم گروه مردم: و این جاکنایت از متهمین است که
غیر داده بودند که خسف و طوفان خواهد شد و کعبه را و ساکنان
آنها مضرت خواهد رسید، و خرف: بفتح یکم و کسر دوم، پسر
فرات و آنکه شعورش بهر جا نباشد و احمق و نادان - و جضم
می گویند که چون آدمی از شست سال بگذرد، او را خرف می نامند.
و خرافات بالضم: سخنان پریشان و لاف آلود و بی معنی کسر
بمعنی کاسرام شکنجه و نصب برپا کننده - اگرچه مصدر است
این جا بمعنی فاعل آمده.

جان در کتب رجم و رجم پرداز بد ساز چو کره و کره ساز
اندر کره گشته سر چو دولاپ تو بر تو فتنه چو سطرلاب

رجم بکسر رای مہملہ نام کتب است ، و آنرا کتب رجم میگویند
کہ یک روز در میان می آید . و بعضی میگویند کہ بعد چار روز
می آید . و ایس قول باعتبار قول اول اصح است و رجم بالضم
شعر از رصد است ، بطریق اصطرباب و آن تفتہ ایست کہ چنان
داقربماہ هندسہ از علم اصطرباب ثبت است - و کرہ اسپی :
یکسالہ و بد ساز و نامرمان بردار و کرہ ساز مرکب بغیل را گویند - و
نہز مراد آنکس است کہ در کار مردم تعطیل و تعویق افگند
درہم زندہ - حاصل بہت آنکہ آن کرہ منجمین کہ بنا بر تخریب
کعبہ معظمہ خبر دادہ اند ، بذات خود بد نہاد و کذاب اند ، و
جان ایشان شب و روز در شمار ستارگان بہتان گرفتار است گویا کہ
جان صاحب رجم در کتب رجم گرفتار است - چہ صاحب رجم را
ہمیشہ در مزاج کیش و بہراری میباشد - ہمانان جان منجمان نیز
در حساب ستارگان باصطرلاب شب و روز بہرقرار است .

الطیمر گران آسمان کن
خود بر سر وین شکل خریال
چون باد که هیچ سایه شای نه
چون طرף و زلف یار بد ساز
چون غمزه یار سحر کاره
همی لب دوست رشوه خواره
همی عادت عادیان سراسر
شمع دل شان دشاند پیوست
آن شمع چه دور صیقل افکند
ایشان همه عطسه هام شیطان
گر عطسه آمدندی از خاک
سرداده بهوش تیز هوشان

عادیان قوم شده که باد صرصر آنها را کشت و عطسه هام
شیطان: بمعنی زاده شیطان است. عطسه بمعنی فرزند و نتیجه هر
آمده و زرد گوش منافق و غماز را گویند.

جوهر لقیان جولپ غری رعنا صفتان راعناگوی

جوهر غفاری یکی از صحابه است حاصل بهجت آن طائفه
منجهان که لقب جوهر دارند، یعنی خود را مسلمان و نیکو کار می
پندارند، صیقل رعنا در زینت و آرایش حال ظاهر دارند، اما
راعنا گرفته شده مراد از رعنا این است که عرب در جناب حضرت رسالت
پناه صلی الله علیه و سلم آمده، و رعنا یا رسول الله میگفتند. یعنی
مراعات کن سخنان ما را و بشنو. در اصل این کلمه در محاوره اهل حجاز
در مدح مستعمل میشود، و یهودان چون این را شنیدند، خود
هم در جناب آنحضرت رسیده راعنا میگفتند. زیرا که این کلمه
در زبان عبرانی و یا سریانی در محل دشنام مستعمل میشود. و
یهودان بمعنی دشنام تصور نموده در لباس محاوره عرب ادای
ساختند و می دانستند که ما دشنام میدهم در زبان خود اگرچه
در زبان عرب کلمه مدح است و حق سجاده تعالی عرب را از گفتن
این کلمه منع فرمود. کما قال الله تعالی: یا ایها الفحش امنوا لا

تقولوا راعنا و قولوا انظردا. خلاصه بهجت آنکه این منجهان
که برام تخریب کعبه معظمه غیر داده اند، مانند آن یهودانند
که دشنام را در اجاس مدح آورده راعنا میگفتند.

درماده چو قفل و پیرا پیکر خالای را جهاده چو هر

در خکر احکام دروغ ان طائفه که کرده بودند و

گفته که خسف و طوفان آب و باد خواهد بود

این خبر مضران آدمی پوست دشمن رویان امرمن دوست
در گوش مقلدان احوال دادند خبر که بعد سی سال
سریست بسیر اختران در خسف ایست به بهجت و یک قرآن در
کاشفته شود جهان و اسباب یک نیمه و باد و نیمه از آب
صاحب سفران خط افلاک دایره سه مثلث خاک
آیند و جنبش سمائی در حد مثلث عراقی
زان هفت بخانه ترازو کز حال شود جهان شفی سو
وین خسف چو وقت حال باشد میلش بعد شمال باشد

حاصل این هفت بهجت این است که مقلدان یعنی منجهان
که قدم در راه تحقیق نگذاشته، اسیر رهقه تقلید اند. چنان خبر
دادند که بعد سی سال به بهجت و یک قرآن خسف پیدا خواهد
شد، یعنی زمین فرو خواهد رفت، و تمام جهان نصف آن غرق
آب و نصف آن تحویل باد خواهد گردید و صاحب سفران عبارت از
کواکب است، در برج مثلث خاکی داخل شده و پیش از دخول رجعت
کرده، در برج مثلث هوایی خواهند آمد و منهارگان همه بخانه میزان
جمع خواهند شد. و وقت وقوع این حالت که دلالت آن بر طوفان
عظیم است، از حد شمال باشد، یعنی ظهور این فساد از سمت شمال
بجعل خواهد آمد.

مغنی نهاده که حکماء دوازده برج را چهار قسم منقسم نموده

چهار مثلث قرار داده اند.

مثالث اول: خاکی است و آن ثور و سنبله و جدی باشد و
مثالث ثانی: بادی است و آن جوزا و میزان و دلو است و مثالث
ثالث: آبی است و آن سرطان و عقرب و جوت است و مثالث
رابع: آتشی است و آن حمل و اسد و قوس و قران که جهست و
یک گفته بایی حساب است مثلاً: قران ماه باشی مرکب
که شش قران شد و قران عطارد، با پنج کواکب و آن شش و این
پنج جمیع یازده شد قران زهره با چهار ستاره و قران شمس جاسه ستاره و
قران مریخ با دو ستاره و قران مشتری با زحل - جمیع جهست و یک
قران شد بطليموس حکیم این قرائنها را در رساله ثمره که بعد کلمه
مشهور است، بکلمه چهاردهم به بسط ذکر کرده و تصویرالدین طوسی
آنها ترجمه نموده و آن حساب طولانی دارد - درین مختصر آنچه مربوط
به مقصود است، بر آن اکتفا کرد.

مداح تو زین هوس خورده آن کان تو شد ز کس خورده
این طعنه که در پسر عمر اوست کادرین مدرس از دم اوست
او زغم کسی که این سخن راند حالی کتب النجوم خواند

در مدح کعبه بطریق خطاب

در جبله قرار عالم از دست اجزای زمین فراهم از تست
گر خقل کنی ز منزل خاک از هم بشود مفاصل خاک
سنگ تو اساس هفت ماواست چاه تو پناه هفت دریاست

سنگ عبارت از ذات باشد، بمعنی وزن و قدر چیز آمده -
اما درین جا ذات مناسب است، یا مراد از سنگ حجر الاسود
باشد یا سنگ حصار حرم - و چاه عبارت از زمزم است و پناه
هفت دریا شدن، بمعنی هفت دریا را در جنب خود داشتن است -

سنگ تو ز صد هزار کان به جسم تو ز صد هزار جان به
چون از تو جهات خلق هاشم جاشا که ترا جهاد خوارم

ارواح که آیدست جریند روی از دم داوداقت (۱) شوینه (۲)
مرغان ز برت گفر ندارند مرغان چه که روشنای ندارند

نهارند بمعنی نتوانند - روشنای مراد از ستارگان است حاصل
جهت آشکه مرغان که در هوا پرواز میکنند، بالای کعبه رسیدن
نمی توانند - و چون نزدیک رستند، در طریح شده یکم از طرفه
و دیگر از طرفه عبور کرده بگذرند و بعد گذشتن از بالای آن
باز بهم جمع شده در اطراف پرواز میکنند - و ماه و آفتاب نیز از
بالای آن عبور کردن نمی توانند، چون نزدیک او میروند کبر
شده میروند - پس این دلیل بر غایت عظمت و رفعت و منزلت
کعبه معظمه ظاهر و باهر است -

و درین جا نکته ایست تحقیق که کعبه معظمه بر روم زمین
است و بهیت المعمور ممانی بر آسمان چهارم واقع شده، پس
ازای زمین تا بهیت المعمور گویا که یک عبارت است بلا فاصله
و آن طیور و کواکب و اسد راه شده است ازای جهت بالای کعبه
عبور کردن نمی توانند -

مکان تو ز اختران فزونی باد ارکان تو ز آسمان مصون باد
با سنگ تو هر که داشت غضبان مرغانش کنند سنگ باران

غضبان منجنیق را گویند که ازای قلام و حصار را بشکنند،
و این بیت موقوف بر قصه اصحاب قبل است و معامله اصحاب
قبل و مرغان ابابهل این است که هر کتب سیر بنگلها معتبر
مفکور است: که اهرمه صباح که از قبل جاشی والی پس بود،
در موسم حج دید که مردمان از اطراف و جوارح متوجه کعبه
می شدند، و معلوم کرد که مقصد ایشان زیارت خانه کعبه است،
عرق خروشان در حرکت آمده، داعیه کرد که در مقابل آن خانه
خانه بسازد، و وجه حاج را بدان طرف متصرف گرداند، پس
در صحن از رخام ملون کلسائیه ساخت، "قلبس"، نام و در و دیوار

۱ - میزاب - ۲ - یعنی ارواح طیبه یا ملائکه مطهره که آب و هوس مرغان از دم

میزاب که روی نموده و طهارت حاصل می نمایند -

آندرا بزر و جواهر مرصع و مزین گردانید. و طوائف خلق را در ولایت یمن بطواف آن تکلیف نمود این صورت اگرچه هر قریش شاق بود، اما جز شکیبایی نداشتند. یکم از بنی کنانه بخدمت آن خانه مشغول شده زینت مجاورت یافته بود. شب آن محدث را محدث آمده ساخت و فرار نمود. این خبر در آفاق و انظار منتشر گشت و طایف مردم از طواف آن متعیر شد. ابرمه ازین حال متعیر گشته لشکر جمع کرد، با فیلان قوی پیکر، هجبت منظر، بقصد تخریب حرم مترجمه مکه گشت و پیل محمودی را که بعظمت جسد بنشاید کوه پاره بود.

بهیکل قوی راست چون کوه قاف چو شیر قرین هابک اندر مصاف با خود برد بحوالی کعبه معظمه آمد، و مواشی قریش را فارت کرد، و اکابر مکه بگوهها متمصن شدند. و ابرمه از اول روز لشکر هر نشاند و فیلان را بر انگهخته روم بیکه نهاد پیل محمودی روم از حیواری شهر بگردانید. متوجه لشکرگاه شد، و هر چند پهلپادان گوشه‌دند که روم او بجانب شهر کنند میسر نشد، و فیلان دیگر بهجت اعتراف از آن جابه پیشتر نبرفتند. ابرمه درین حال فرومانده و جماعت قریش از بالای جبال نظر بر گماشته که آیا حال برچه منوال نگیرد که ناگاه از کنار دریا چون مرغاب سیاه باگردنهای سبزپدیده آمدند و جمله آوردند و بران لشکر سنگ باران کردند و بیک نفس قرم ابرمه مستاصل شدند.

در زلزله دو دفعه صور آفت ز چهار رکن تو دور نمود ده عشت زار حیران چار ارکانست هر چار ارکان

المقالة الخامسة فی وصف مدینة الرسول ونعت

سید المرسلین خاتم النبیین محمد مصطفیٰ

صلی الله علیه وسلم و قسمی بهدایه

المهدی الی المهدی

ام صیقل مصر آفرینش آئینه یوسفان بهنش
آن دیچه ز تو در یوسف خوب کز یوسف دید چشم یعقوب

خطاب بافتاب است صیقل بالفتح زداینده آئینه و جزآن و تیز گنده شمشیر و سیاق و صیقله، اول جمع و ثانی جاکسر آینه زدودن - و یوسفان بهنش: مراد از مردمگ چشم است و مصر بمعنی شمشیر آمده، چنانچه در شرحنامه آمده.
زمن مصر باید که زر خواستن.

و مصر آفرینش کنایت از دنیا باشد. و چشم را تشبیه بیوسف نمود و دنیا را مصر باستعاره گفته. حاصل بیت آنکه ام آفتاب مصر عالم را یعنی دنیا را روشنی و نور از تو حاصل میشود و زنگ شب ظلمت از آئینه آفرینش از تو زوده گردد. و چشم یعقوب علیه السلام از پیرهن یوسف علیه السلام از انداختن پیراهن یوسف بر روم خود بینائی حاصل کرد. و این قصه مشهور است درین جا تشبیه بآنست، چنانچه چشم یعقوب علیه السلام از پیرهن یوسف علیه السلام بصارت چشم حاصل کردند همچنان یوسفان چشم عالم از نور تو منور شده اند. و بر لفظ مصر که بمعنی شمشیر است، لفظ صیقل قرینه اوست، زیرا که صیقل بشمشیر مناسب است، نه غیر آن.

هون طلعت کعبه دیده جاشی در ظل وی آرمیده باشی
زادها ورق مدینه خوانی ده روز بیک زمان برانی
تازی چهارگانه تازی تازی زی شهر خدایگان تازی

چهارگانه تازی: عبارت از اسپان تازی و درین جا مراد از چهار باد است یکم باد جنوب و دیگر باد شمال، و سیوم باد دبور و چهارم باد صبا - و این اشارت بصرعت رفتن است - تازی اول بمعنی دویدن و کاشت کردن، و تازی ثانی بمعنی اسپ هری، و تازی ثالث مراد از جناب رسالت است، و زی بمعنی طرف و سمت آمده و شهر خدایگان درین جا مرکب عبارت از مدینه منوره است و یثرب صحرا مدینه و شهر مدینه را نیز گویند.

برهادت آب و خاک یثرب از آب سیاه و بحر مغرب
آب سیاه بحر مغرب: مراد از آن رود است که در مغرب است
یعنی بحریت سیاه آب آلوده بحر مغرب که آندرا بحرین حجه

میگویند. و آفتاب در وقت غروب درای بحر فرو میرود و حتی
تعالی از آن خبر میدهد: "حتی اذا بلغ مغرب الشمس وجدها
تغرب فی عین حمئة"

حاصل بهجت آنکه آفتاب را میفرماید که اگر تو بطرف مدینه
منوره چهار اسپه توجه میکنی، از آب سبزه بحر مغرب که آن
محل غرقاب است، شجاعت یابی.

ذقل است که اسکندر کواقرهین در کناره آن بحر گمر کرده
بود، و دید که آفتاب در طرفه العین طلوع شده باز غروب کرد
روز را وجود نبود.

عباسی شب قلم کند دست نکند علم سپید تو پست
جلیاب ترا فلک دیار کفی رنگ سگانهی برآرد
شب را عباسی بدان جهت گفته که آل عباس لباس سبزه دارند
و شب هم سبزه است. دست قلم کردن: بمعنی دست پریدن
است و جلیاب پالکر چادر. و سگانه رنگ سبزه که از سرکه و
آهن سازند و بدان جامه و چرم را دباغت دهند.

در هفتت خراسان مدینه منوره گوید

بنیاد مدینه سد دنیا است حیا الله حیات جانها است
بنویس مدینه پس بخوانش در صورت دینی بود میانش

باید دانست که در لفظ مدینه صورت دین است، چه مهر
را که اول حرف است و هارا که آخر حرف است، چون آن هر دو
را حذف کنی، دال و یا و دوی باقی می ماند و آن حروف ثلاثه لفظ
دین است.

چون ریزش روزی مسلمان دخلش کم و پرکتش فراوان
دخلش همه دست کشت جبریل کشتی که دخل او سرافیل

کشتی: بالضم کاف تازی و سکون شین بمعنی جام آمده. و
نیز جهنم جاندور چهار پا برآمده. و کشتی درختانی است که شاخ
یک درخت درخت دیگر وصل کنند تا چار گردد. اما صدم

آندست که گل خرما درخت دورا بر سر درخت خرما ماده می
افشانند و فرمیان برگ او میگذارند تا درخت ماده بارور می شود
و عرب ازین فن خوب واقف اند.

کنش جلاب پروریده آدم ز بهشتش آوریده
یعنی حضرت آدم علیه السلام چون از بهشت به دنیا آمده
تخم و نتاج همه نهال میوهها همراه خود در دنیا آوردند. بدستور
تخم خرما نیز آوردند. حضرت جبرئیل علیه السلام را بکشت
برای آن منسوب کردند که حضرت جبرئیل علیه السلام آدم علیه
السلام را تعلیم اول که دادند هنر کشت و زار و زراعت آموزانند،
و این رسم زراعت که الحال درین عالم جاریست، از جبرئیل
علیه السلام است.

دخلش بهرود صیم مانده چون درم سحاب بند در بند
عمود صیم و آن ستون است که بر آسمان در وقت ظهور
صیم نمودار می شود و بعضی کبکشان را نیز گویند اما غیر صمیم
است.

آن شاخ دروز جنبش دور بشگافت طلم و خوشه دور
طلم خوشه خستیس که از درخت خرما بر می آید. و درین جا
مراه از پرده پوست درخت خرما باشد که اول بشگافت می شود
بعده از آن شگوفه خوشه بر می آید. دور - بختم خون، شگوفه
درخت.

حاصل بهجت آنکه وقتی که آن شاخ درخت خرما چون پوست
خود را بشگافت خوشه را بشگوفه بر می آید، گویا که صیم
پرده خود را بشگافت آفتاب بر آورد این تشبیه بر سبیل مبالغه
است.

صیم است دریده پادپانش خورشید خورده از میانش
مریم بمسیم پاک زاده خرمایش چهار زده داد
داده: بالضم دارو کجست که بچکان را در شیر مادر آمیخته
می نوشانند و آنرا پنبندی گوئی گویند. حضرت مریم در وقت

تولد از تعمت قوم از زکریا علیه السلام جدا شده در بهابان بزیار
درخت خشک خرما حضرت عیسی علیه السلام را تولد کرد - و حق
تعالی در همان ساعت بقدرت باطن خود آن درخت را بارور
گردانید - و خرما را که از آن درخت فرو افتاد و حضرت سریر آن
خرما را در دهن عیسی علیه السلام گذاشت که بجای دانه موی
خرما بود که بهبه را دادند .

و آن در که مسهم را رسید به هر فلسطانی او دمیده
هر خلم از آن سپهر بالا هر خوشه هر خوشه ثریا
خرما که از خفلهای زاده شد هر طبق فلک نهاده

حاصل بهبه آنکه خرما درختان مدینه چنان شرف و عزت
دارد که قمر آنرا هر طبق فلک نهاده است یعنی آن درخت بسبب
ارتقام حکم فلک دارد و آن خوشه خرما گویا مهره آسمان است
که ماه آنرا بر طبق خود نهاده است دغل ماه درین محل
از برای آنست که مری اثمار است و شیر در مهره از اثر
ماه پیدا می شود - از آن جهت ماه را در مصر ثانی فاعل نهاده ساخته
بر صورت خفلهای جوزا از مور به بسته دغل خرما

قاصده است : هر چه زیاده وجودش می سازد اول صورت
آن از مور درست میکنند که آن خاطر خواص خوش خبا و مطبوم
میباشد - حاصل بهبه آنکه فلسطانی مدینه منوره آنقدر راست
و بلند و مطبوم اند که جوزا صورت آنرا از مور درست کرده
در بهشت برای زیب و زینت درختان آنجا فرستاده - و دغل جوزا
درین جا از جهت آنست که چون آفتاب در جوزا در آید چهار بهار
میگردد و اثمار هر درختان وجود میگردند و سبب پختگی و شیرینی
میوه از آفتاب در برج جوزا است .

در صفت مدینه منوره گوید

فهرست بلاد عالمش دان خضراء سواد اعتبایش دان
در قاموس نوشته است " الفهرست بآلکسر الکتاب الذی یجمع
فیه الکتاب " و نیز آمده در صدر کتاب هر طریق اجمال که

در آن ابواب و فصول مرج می شود آنرا میگویند - سواد اعظم :
فلک الافلاک را گویند - و خضراء : بآلکسر : رنگ سبز و سبزی - و نیز
نام دهریست عظیم در ملک شام - و آسمان را نیز گویند .

حاصل بهبه آنکه مدینه منوره بلاد عالم را بمنزله فهرست
است یعنی حقیقت آبادی تمام ملک عالم در آن شهر معلوم
میشود - چنانچه از دیدن فهرست احوال کتاب بلکه سبزی و آبادی
فلک الافلاک آنرا گویا گفت - و در اصطلاح عرب هر موی شریفین
را زاهدیا الله تعالی شرفاً سواد اعظم نیز گویند - و این خطاب
آن هر دو مکان است .

صفت اجرامش و روی تعظیم خوانند خدیو صفت اقلیم
را تب غور او عراق را دان اجرا کش خدمتش خراسان
روم است ستاده روپ جاهش چین است ثقل چین راهش
ترکستان گردنش نهاده است قسطنطنیش گزیده داده است
خدیو بآلکسر و بآلکسر و بآلکسر فارسی خداوند خانه و پادشاه
و وزیر و خدیو پیشه - و بآلکسر یعنی مکر است غذا فی الموبد
و کشف اللغه را تب غور و اجرا کش هر دو به معنی وظیفه غور
آمدن و قسطنطنیه : بضم یعر و فتح سیموم : نام شهریست
دارالملک روم .

هند و خزرش در حلقه در گوش ایس قندز دار و آن فلک پوش
خزر نام ولایت است که مردمان آن جا سرخ و سیاه می باشند
و حلقه در گوش : غلام را گویند و قندز : نام پارچه سیاه و پوستین
سیاه فلک پروژن دمک پوستین سفید رنگ و چادر قیمتی - و
در فیه بفتح یعر و کسر دوم - لباس شیشه آمده و درین بهبه لب
و دشر مرتب واقع شد - یعنی هندوستان که رنگ سیاه دارد و خزر
که رنگ سیاه دارد : آن هر دو شهر غلامان مدینه منوره اند .
مصر و یمن از حواشی او جا شام و حجاز خویشی او

مصر و یمن را حواشی برای آن گفته که چو اطراف مدینه منوره چنانچه واقع شده اند، چو حواشی جمع حاشیه است و آن کناره مسند است، از اصل تفاوت دارد. و بمعنی کنار و شتران جوان خورده سال و خدمتگاران، و مرد فرومایه نیز آمده و شام و حجاز را خویش با مدینه منوره برای آن گفته که با او متصل اند. و در حساب بلاد عرب داخل است.

حاصل جهت آنکه مصر و یمن از خدمت گاران اویند. و شام و حجاز از خویشان او و با او قرابت قریبه دارند. حاصل ابهات آنست که قریب مدینه منوره بر همه بلاد عراقین، چو عراق و چو روم و چو چین و چو ترکستان و چو قسطنطنیه و چو هندوستان و چو خزری و چو مصر و یمن و چو شام و حجاز است، می دهد.

آن مقصد هودج رسالت آن مهبط مرکب جلالت بهت الشرف اختر سفارا دار الکتب آیت وفارا دهرش جنتان فرو خداده آن روضه جان فرو خداده جزو فیض شش جهت مفادش آن جوهر نور در میانش

مهبط: جای فرود آمدن. اختر سقا: و آیت وفا، هر دو مراد از حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و سلم باشد. جنان بفتح اول و قبل بالکسر بمعنی بهشت آمده، و بفتح دل را نیز گویند. و جوهر نور مراد از ذات مبارک آن حضرت است.

چون نقطه جام جسم ذاتش سه عالم علم در صفاتش

سه عالم مراد علم الیقین و عین الیقین و حق الیقین. و با مراد علم الحق، و طبعی و ریاضی است. اگرچه این معنی مناسب این مقام نیست زیرا که ذات مدینه منوره مجمع جمیع صفات کمال است، چنانچه لفظ اسم الله مجمع جمیع مافی المصطف است. چو مقرر است که آنچه در مصطفی مجید است، اسرار آن از برکات در سورة فاتحه و آنچه در سورة فاتحه است، اسرار آن در جمله نیز هست، و آنچه در جمله است، در جام پسند و آنچه در جام پسند است در نقطه اوست. پس "العلم نقطه" که میگویند عبارت ازین است. و در بعضی نسخ بجای سه عالم صد

عالم دیده شد و این مهبط نام است، و از دریافت معانی دور و الله اعلم. و بعضی بر آن اند که سه عالم مراد ازین که جناب رسالت و حضرت صدیق اکبر و فاروق اعظم، این هر سه در مدینه منوره در یک جا مدفون شده اند و هر یک یک عالم علم است، هر صفات خود.

در ستایش مرقد معظم و قربت مکرم

محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم گویند

بهی حرم محبذی را دیوانگه سر برمدی را
او شمس و حظیره مغرب پاک نه حجره خاص او نه افلاک
حظیره بمعنی حجره و جام شب بودن مراد درین جا از قبر مبارک آن حضرت است و نه حجره مراد از نه حرم مقوم آن حضرت است که بمنزل نه افلاک اند در غایت شرف.

پیشش هر خلیفه رخ نهفته جزا بکنار شمس خفته
هر سه شده یک خداده و یک راه چون یک الف و دو لام الله

دو خلیفه مراد از حضرت ابوبکر و حضرت عمر است، رضی الله عنهما که آن هر دو بمنزل جزا اند. مراد از شمس ذات آن حضرت است یعنی آن هر دو خلیفه مانند جزا در آغوش شمس خفته اند، از دهن شده. و این طرفه است، و خلاف قاعده منجمان واقع شد. چو شمس در جزا می آید که جزا در کنار شمس که آن سیار است و این ساکن و هر سه یعنی آن هر دو خلیفه و ذات آن حضرت هر سه چنان با هم پیوسته و پیوسته شده چنانچه اند که گویا در حقیقت بمنزل یک شده اند، مانند یک الف و دو لام اسم الله که در کتابت هر سه یک می نمایند بشدت اتصال. و اتصال ندارند و راه که در بهت واقع شده است، بمعنی ذات خداده و راه مترادف اند

خاکش ز چهارم آسمان به دانگی ز سوم جاودانی به
آن از سبکی فلک نشین است وین بهر کمال در زمینی است
آفاق چو دایره ایست بکسر سلطان و پیمبرای بد و هر
در چرخ نگر که دایره مان است عیسی و برش هر دایره بان است

بشناس که فرق این و آن چیست سلطان چه کسی است و دخیل بآن چیست

دخیل بهالفتح جائیست که در ایام قدیم جسد اموات را در
میگذاشتند چه در آن زمان قبر نبود، مدار بر دخیل بوده و
در مویید الفضلا آمده است که دخیل سردایه و گنبد و نیز جائیگاه
که مرجع گفته باشند جهت تأیید انداختن گهران و درین
جا آفاق را که عبارت از دنیا است بدخیل تشبیه داده اند.

این رفته بشاز در شکر خواب و آن حارس یار او بهر جانب
بر یار چهارمون نشستش دو چوب بشکل لا بهشتش
در دیده شکسته غار وسواس از سپهر "أذنت قلت للناس"

مقصود ازین جهت آنست که شفاعت سید عالم شامل حال جمیع
انبیاء علیهم السلام است، خصوصاً برمال عیسی علیه السلام که
همسایه آنحضرت واقع شده اند. باعتبار زمان و حق قرب جوار
از همه زیاده و حضرت عیسی علیه السلام درعتاب آمده بودند باین
آیه کریمه "أذنت قلت للناس اتخذونی و امی الیه من دون الله"
الم آخره. و عیسی علیه السلام روز قیامت بر ایشان حاضر شده
در خدمت آنحضرت خواهند آمد و آن شفیع یوم العشر شفاعت
بر حال او خواهند نمود.

و دو چوب همی زند یار یا ضامن اجرنا اجرنا
امید جمیع است شاه دنیا چوبک زن یار اوست عیسی
آوا مظف آواز و دو چوب بشکل لا باشد آندرا صلح
عیسوی گویند و در دست حضرت عیسی هست برام آن چوبک زن
گفته چه چوبک زن تقاری را گویند که در دست او دو چوب
است و آن آله خواستنی تقارنه است.

گر صورت جای این فروه است و آن هست بلند جا چه بود است
در قصر شاهی چو جنگری سهر که حارس از برست و شد زیر
یک موی ز شاه هر دو عالم یک جو سر پاسبانی و جل گهر
آخر که توشاه اختراشی گیوان ز برت یک پاسبانی

خطاب بهالفتاب و ترجمیم آنحضرت بر عیسی علیه السلام و معنی
اینکه اگرچه آن جناب مقدس در مدینه در زمینی سکونت دارند

و حضرت عیسی بر آسمان چهارم اقامت ورزیده اند. اما این
طوقیت مرجع شرف نیست زیرا که حارس بالای یار باشد و
شاه زیر یار سکونت دارد، چنانچه آفتاب را میگویند. اگرچه بر
آسمان چهارم مقام داری و گیوان که عبارت از زحل است بالای تست
یعنی بر آسمان هفتم است و هر دو شرف ندارد، این را بخود
قناس کن پس معلوم شد که این طوق معتبر نیست.

داند همه کس که هوشمند است کز گهران تا تو فرق چند است
آن کو ز دو کون سر برآرد کس پله چینی کسی ندارد
دعوتک تست خوابگاهش جاده آروى تست خاک راهش
از خاک حرم شری گهر چمن پس نشسته کنی ز خاک و چمن
چینی چو چمنب دورت اختر دور تو چمنب دور او در
خاکش چو جمال موسی از طور از مردم دیده بگلد دور

خطاب بهالفتاب

دیده جنب است و او مصفا است "لا تحرکه البصر" ازین جا ست

و ضمیر او راجع بسوره مدینه منوره. حاصل جهت آنکه
دیدن مردم پلید است و مدینه منوره طاهر و هم مطهر. از
برام آن چشم که ادراک سوز آن مکان منوره بچشم کردن نمی
تواند و آیه شریفه که در باب عدم ادراک بصر آمده است
مصنف از روی اعتقاد می نماید که در باب مدینه واقع شد که
کسی انوار آنها را از چشم سر احساس کردن مقهور ندارد و این
آیه کریمه بحسب ظاهر بر عدم رویت در عقوبی دلالت دارد.
و معتزله ازین آیه بر عدم رویت باری تعالی در آخرت سند
گرفته اند. و اشاعره جواب او بقوت تمام داده اند و مذهب
او را که در مسئله رویت که بر امتناع الرویه است ترجمیم
دادند. و بحث ثنائی فریقین در کتب کلام مرقوم است. چون
درین جا از ماضی فیه نبود لهذا بقلم نیامده.

عطری که ز گیسوانش برخاست تا مجمره اثرش شد راست
از مرقد او زمینی بها یافت زان لاجرم از من این ثنا یافت

کوهی گذشتی که زمین زه خاک تو ز خون آسمان به
زان پیش کز انقراض عالم ترکمب زمین جودت از عمر
او زیر زمین پرده پنهانود کاسودگی زمین ازو بهود
میخ زمی است جرم کسار احد کوهی است رکن پرداو
تا در شکر زمین کن اوست کیمخت زمین چو خاک آمو است

اثیر: کوه دار انقراض عالم مراد از روز قیامت است جرم
بکسر بهر صریح: چنگ ستاره و جسم مطلق بهیژ آمده.

زان هفده مور یاسمین خاک کافوری گشت صودی خاک

یاسمین دار گل است که سفید باشد. کافوری گشتن: بهمعنی
بهیژ سفید بودن است. صودی: قسمیست از رنگ سیاه. و این
بهیت در بیان مور مبارک آنحضرت واقع شد. قول اشهر این
است که آنحضرت در وقت انتقال هفده مور سفید در محاسن
مبارک داشته بودند باقی ریش سیاه بوده. بعضی پاخوده گفته
اند، بعضی چهارده. اما مصنف علیه الرحمة قول اشهر را
اختیار نمود.

حاصل بهیت آنکه از آن هفده مور مبارک که مثل گل یاسمین سفید
بودند، تمام سیاهی زمین مانند کافور سفید، از پر نور و خوشبو
شده بود. و خاک را باعتبار سیاهی او که در باطن اوست،
نسبت بهودی کرده. و حکما گفته اند شیب بغار زمین است،
چنانچه قول فلاطون است: "اللیل ظل الارض"، و از بهیت ثانی
بهیژ این معنی مستفاد می شود که عنبر را بگا و زمین نسبت کرد.

با شمع گیسوانش در بر گاو زمین آوریده عنبر
شد برتنی ماهی زمین دار از پر نور کشفی درم پخودار
در سحره وجود او نگنجد در سید زمینی چو کوه گنجید
بمویست بخریضه شرف در دریست میانه صدف در
الیاس و خضر حظه به پادشاهی دریس و مسیم خادماش
چون خامه که نهشتن شین پر بوس کنی بساط یاسمین
اول که سلام پاد کردی پس هید خسته دود کردی
هرچه کنی از چه ایادی این عذوق مهدی بهادی

هدیه است سخن که می شود نقل هادی است رسول و مهدی عقل
پس شرح دهی نیاز چاندن وین فصل پرانی از زبانم

خریضه جام خراج گرفتن مال که جریب دریا می باشد. و هرچه
از دریا سوداگران می آرند، حساب خراج آنها فیصل می یابد و
خریضه پاد بمنزله مبارک پاد آمده هادی هدایت کننده و مهدی: هدایت
یافته. درین جا مراد از خالقانی است.

فصل ایضاً در صنعت پیغمبر صلی الله علیه و آله

و سلم این فصل را هیاده الوحی خوانند

ما اعظم شادی ام مظهر ما اکرم وجهک ام مظهر
ام عشر عظام تو بهیچم صد ساله خراج هر دو عالم
ام خاک درت مسیم اکبر جان درده صد هزار عازر

عازر: دار شصت که او را حضرت عیسی علیه السلام زنده کرده
بود، در اداة الفضل مرقوم است: عازر بفتح زاء معجبه دار مردیست
که به او جان مرده بدهد، و بعد از قوتها بدعای حضرت عیسی
علیه السلام زنده شد و این آورده باز همان زمانی مرده.

ام دون تو صیم هفت پرده تلقین تو مرده زنده کرده
هفت پرده مراد از زمین است که هفت طبقه دارد. و
مصرم ثانی اشارت بمعجزه ایست که دو فرشته جابر زنی الله
عنه بروز خیافت از دعای آنحضرت زنده گشتند.

ام خضریم تو پر گرفته تقویم بقا ز سر گرفته
ام از تو کرم مفلد الذات چون خواصیت از شمار اموات
چون اصل طهارت از محور است چون گویم چمر نا ظهور است
خط ایادی تو داده بس شهبازان را بهمر کرگس

تقویم حساب یکساله منجمان که سال دیگر بکار جایزد بقا
از سر گرفتن: مهارت از حیات از سر دو حاصل کردن کرگس: دار جانوری
است پرده. و میگویند که هر دراز دارد ناگه زنده نموده

چهارم سوزی تشمت مرتکبت جوی محبت خوانم که مرتکبت گوی
از خامه جو مدح تو طرازم خواهم که ز دیده دوده سازم
چون خامه من زدوده گردد کهوان خواهد که دوده گردد
دوده کندم دبیر انجم از دوده چراغ چراغ چارم

دوده: سیاهی که کتابت از آن میکنند و دبیر انجم - مراد
خطارد و خواج چراغ چارم: مراد از آفتاب است.

مدح تو بدست جان خویشم بر خاصه جهان خویشم
زان روی جهان ز نور غامی هر صبح چو کافور دست شامی
گفتم که جزو خیریم این نام بود این نفسم هنوز در کام
کانه علم آتش آب زر شد چون غری ز مسام من پدر شد
هر موی من از قضا قلم گشت پس بر قلم این حروف بگشت

و کافور شامی: مراد از کافور سفید است و مسام: پس موم
که عرق بدن از آن بیرون می آید.

فصل ایضاً در نعت پیغمبر صلی الله علیه و آله

و سلم

اگر کرده درین بنفشه گوی مهد سلطان قدر ترا ولی عهد

بنفشه گوی مهد: مراد از فلک و ولی عهد: خلیفه که
بعد از مردن بیک دیگر به نام او شهنشاه و متکفل امور او
شود. و جناب آنحضرت را ولی عهد پیرام آن گفته که بعد از
همه انبیا علیهم السلام پیدا شدند و خاتم آنها گشتند. و
متکفل امور آنها هستند، با اعتبار اجراء اوامر و خواهی.

خور در پیش پیاپی رفته به غاشیه تو بر گرفته
اول پده مهر یار یزدان و آخر شده بر دو گون سلطان
شامی نه هومه اسیر لشکر که منبزم و گیم مظهر
شاهنشاه آفتاب کائنات جان پرور و یک نشه جهانگیر
نه درین شرفه سست و مضطر بلکه از شاه حمله کامران تر

چون عنقا شاه خلق پرداز نه شاه زبان گرفته چون باز
مهر یار: هویدار را گویند که پاسبان درگاه سلطان است.
شاه حمله: داماد را می گویند و باز را زبان گرفته - برام آن گفته
که باز چندان آواز ندارد.

دستور تو صدر دار اول سوهنگ تو انبیا مرسل
در ملک تو عقل پیر تدبیر در جزم تو روح چاشنی گهر
طغرائش تو سروش اعظم طغرائش چه غریبه کش هم
ارواح علم بر سیاحت جبریل برید بارگامت

دستور به معنی وزیر و صدر دار اول - درین جا مراد از
جبریل علیه السلام است. و سوهنگ نیز هویدار را گویند
طغرائش - به معنی طغرائش آمده. و غریبه کش: بجهت بردار
را گویند که وقت سواری در رکاب سلاطین و دبیران را بخشش
کند. برید: به معنی قاصد آمده.

از پیر تومی طرازد ایام منبوق ز صبح و پرچم از شام
حق هم زبده تو ساخت الحق شب چتر سجاد و روز بوق (۱)
طرف کمر ترا است جاوید پیروزه چراغ و لعل خورشید

منبوق: جامه علم، پرچم: دار گل ابریشم سیاه که
بر سر علم نصب میکنند طرف کمر: یعنی گوشه کمر بند.

حق کرده برون ز دست کسیت از دهره دهر دهر اسبیت
زان دهر که اسب تو بیتداحت سیاره چهار پاره پرداحت
شمس تو مریم نموده است آهستین و روزه دار بوده است
و آخر چو سلاله ظفر زاده از خون عدوت روزه بگشاده

دهره: اسلحه ایست آلت حرب. و دهره دهر - مرکب
مهارت از آفتاب است و سیاره درین جا مراد از زهره باشد
بر قرینة چهار پاره که نام آن جنگ است سلاله به معنی خلاصه
که کنایت از آن هرزده است.

تا کوس تو صور پنجگاه است بر چرخ صدام لاله است
 زهره ز سرود و رود بگذشت پیش حبشیت هندوی گشت
 بود از سر لحن رشک دازد شد سبجه بکف ز اشک دازد

کوس سبجگاهی: مراد از آن است که بوقت صبح می‌گویند
 که آن نظاره جناب حضرت رسالت است - سرود: آواز قوال
 ورود: نام سازبست و از حبشی: اشارت بر حضرت جلال
 است و هندو: بمعنی غلام آمده و اشک دازد: نام مهره ایست
 سرخ رنگ و بهایت شفاف، گویند که او از اشک داود
 علیه السلام است.

یزدان که سرای شش جهت ساخت جز بهر ششمیت تو پنداخت
 گای رشته شش که دخل سازد خاص از پی انگیزی طرازد

رشته شش: مراد از شان انگیزی است که آذرا خانه
 هسل گویند که آن مسدس است - و دخل در لغت عرب خاص
 فرخت خرما را گویند، و در استعمال درخت مطلق نیز آمده.

باصبی کماله ای ملک و شش طوبی حسک است و کوثر آتش
 در جنب طهارت که فحش و روان جنب است و حور مرعیه
 و آخر سو خدمت تو دارد کز حوض تو شسلا بر آرد
 خاک در تو که نور تاب است سبجه بدو کرده آفتاب است

درین بیت مولانا آمده که شارح این کتاب است،
 بسیار تکلف نمود و تکلف او دور از مقصود است، معنی
 که خالی از تکلف باشد، این است که در محاوره عجم
 و بزرگ مساوی با چیز دیگر باشد آذرا "سبج بدو کرده" می‌گویند
 یعنی این دو حصه با آن برابر است، پس درین جا مراد
 آنست که خاک دروازه آنحضرت بافتاده مشابهت نام دارد گویا
 که یک سبج در حصه کرده شده است، یعنی در میان نور و خاک
 در آن حضرت و نور آفتاب هیچ فرقی نیست و اصلا تفاوت
 ندارد. و ثانیه نصف حصه سبج با نصف حصه دیگر او
 مساویست، ای هر دو پاره برابر اند.

پس بر فلک تریخی از جاده چون سبب دو نیمه کرده ماه
 درین بیت اشاره بشق القمر است - و فلک را تریخی
 برای آن گفته که تریخ باوجود رنگ زرد مجر است - و این
 رنگ و جدر در فلک هم مدرک می‌شود.

انگشت تو گو قلم نمود است که را چو سر قلم نمود است
 شاهی و ترا قلم چه دایت شد را چه شهاب با کتابت
 با آنکه قلم زده بواجب راتب نور بادشا است کاتب
 هر گردن کز خط تو سرگافت چون طوطی طوق آتشی یافت
 در خانه خصم تست هر دم بوییمی شوی ام ملهم

بوییمی کنیت ملک الموت است - ام ملهم: یکسر مهم و
 بختم دال مهله کنیت تپ دائمی است که بتازیش حلی خوانند
 شوم: شوهر را گویند حاصل بهت آنکه در خانه دشمنی تو ملک
 الموت که شوهر ام ملهم است، همیشه حکومت دارد یعنی جان
 او همواره در تپ دائمی گرفتار، و ملک الموت برای گرفتن جانش
 در خانه او امیدوار نشسته است.

در کاف وای تست همدا جیرویل حکام بند حورا
 قا مادر جان رحم کشاده است هرگز خلفه چو تو خزانه است
 تا چون تو دگر بنایمش داشت از شک بخود سداب پر داشت

وای بمعنی دوست و حورا جمع حور، سداب: نام گیاه
 است، مسقط حمل و در مویید الفضلا نوشته است: سداب، بالفتح
 گیاهیست مثل تخم، ام پودینه که دایگان برای اسقاط حمل
 زنان بجای می‌بردند. و بعضی گویند در فرج داشتن آن را عقیقه
 کنند. تقدیر دوائی عقیقه شدن زن باشد.

تاریخ شرف که آسمان راست از روز ولادت تو برخاست
 امروز شد این جهان دل امروز در هفت هزار سال شش روز

و مراد از هفت هزار سال و شش روز تاریخ ایجاد وجود آدم
 علیه السلام است. تا زمان عهد خاقانی علیه الرحمة.

آن روز چه بسته اند ما را این قبه سر فراز مینا
ما را بمعنی تحقیق آمده قبه مینا عبادت از آسمان است .

این قبه کعبه شریعت است خاقانی خاک درگاه دست
خاقانی را بدست مردی از خاک بآدمی گو کردی
از عادی عادتش رهاندی در مرد هدایتش رساندی

دست مردی : تا سهوم موقوف بمعنی شفاعت و اعانت و
محد آمده - و عادی : نام قوم حضرت هود که از خاقرمانی پیغمبر
خود بدست باد صرصر هلاک شده اند و آن چنان است که آن
بعد از هشت صد سال از طوفان نوح علیه السلام بهدایت قوم
عاد مهووت گشت ، و مدت پنجاه سال اهل عناد را بشریعت نوح
علیه السلام دعوت کرده ، از این طائفه غیر از مریدین معدود
لقبان بن عاد و برخره از ضلالت کسی دیگر بآنجناب نگرویدند و حق
تعالی پرایشان صرصر عظیم فرستاد ، و همه قوم از آن نابود
شدند - و این واقعه در ماه شوال بود .

از شش دره فنا بیرون جست در پنجه بقا چه پیوست
خطاب بجناب رسالت است - مصنف میگوید که من در شش
دره فنا که عبارت از دنیا باشد ، گرفتار بودم ، از طفیل اطاعت
تو از آن بیرون جست - در پنجه بقا که مراد از بقا باشد ، رسد
یعنی امت تو شدم ، و تابع شریعت تو گشتم ، و دنیا را گذاشتم
و در عالم بقا حیات ابدی از برکت تو حاصل کردم .

و شش دره : نام بازیست خانه ششمین او دخته دارد و مهره
از آن خانه بیرون نماید - و آن مات است و درمیدد الفضل نوشته
پنجه بالکسر بام فارسی چهزیکه درو مرغ دارد - و نیز سوراخه
یادری - یا دریچه که از خانه و کاخ برای تماشای بازار و کرچه ها
میگذارند - و در شرح معین حنجره نفس - و موضع حید جان گشتن
است .

در وصف تو سالک تمام اوست خاقان ممالک کلام اوست
زای عرضه کنم بصرصه فکر ترکان سخن ز خرگاه فکر

این ترکانند خانه زادی خاقانی از آن لقب فتادش
هریک بگری و چون صف بگر گوهر خاتون پرده فکر
تسکین دل هزار مسکین تمسین طلب از جوار یاسین
از آل تگین گران بهادر ز آل یاسین سبک لقا تر
بر کشور غیر دا گذشته نه پرده شده نه راه گشته

خاقان نام پادشاه چین و ترکستان بنابران ترکان را خانه زاد
میگویند - و ترکان سخن مراد از سخنان خوب و رنگین باشد -
و خاقانی منسوب به خاقان است که او را خاقان با نام خود مسنی
ساخت در اصل نام ایشان افضل الدین محمد است - و گوهر خاتون
مراد از سخنان مصنف باشد ، و گویند که گوهر خاتون نام
زن زاهده است که در عبادت و ریاضت و عصمت ممتاز و هم
باکرم بود - و مصنف سخنان خود را با و نسبت کرد که باکرمه اند -
یعنی کسی که ادراک معنی دقیق آن دست دیانت و این همه
سخنان من مثل گوهر خاتون باکرمه اند و از صفت عصمت موصوف
تگین نام پادشاه ترکستان که آل او مدت مدید بصل و انصاف
پادشاهی کرده اند .

بکیک عجمی ولی هری گوئی پلواج شناس و تنگری جوی
عجمی : باشند که زبانی فارسی دارد - و از هری دریی جا مراد
از زبان عربی است - پلواج جزایان ترکی پیغمبر و نبی را گویند -
و تنگری - بکسریم و سوم با کاف فارسی در توکی حق تعالی
را نامند - حاصل بیت آنکه خاقانی میفرماید : سخنان من اگرچه
باعتبار عجم فارسی است اما باعتبار فصاحت و بلاغت و صنایع
لفظی و بدائع معنوی یا شعر عرب برابر است و پلواج را می
شناسند و تنگری را میگویند یعنی از احکام شریعت بیضا و از
اسرار ذات و صفات حق تعالی مبلو و مشعوب اند .

دانسته که تنگری است داور تن داده به عشق تنگری در
سین من گویان بروی مولی تن تن گویان ز دست دهنی
سین من به زبان ترکی ، توکی توکی آمده تن تن : زبان ترکی
نه نه - و این لفظ میل بر بیزار شدن است ام از دست دنیا بیزار
و در راه مولی قایل بود دانست است که آن توکی توکی باشد .

ایمن همه در سواد خاطر از آفت زوتمر البقاير
یعنی سخنان من در ملک خاطر من از آفت "زوتمر البقاير"
ایمن هستند - و معنی زوتمر البقاير این است که زیارت کنید شما
قبرها را: و در حدیث آمده است: "اذا تمیرقتم فی الاسور
فاستعینوا باهل القبور"

مصنف در توصیف سخنان خود میفرماید که من در گفتن سخن
التجا بکس نبودم و مثل شاعران دیگر از کس فیض نگرفتم و
استعانت از زیارت اهل مقابر و صاحبان مدارس هجتمر، بلکه
اچیه از فیض قدسی و الهام ربانی در خاطر من جلوه کرد
آنها بقلم در کشیدم.

اما بجزر و چند بدکار کژدم روشانی آندی غبار
چو بریر روزه دار عذرا پس تهمت دیده مریم آسا
از مثنی تا حفاظ بخنام پوشیده بیوی جمله اندام
هریک پی نظم چشم بحرا از روی لباس کرده غوه را
لعبت شده پیش دیده هوش چون لعبت دیدها سیه پوش
اونگ همه خیل خیل گشتند بر جیمون چه قدر گذشتند

اندام بهر پوشیدن: عبارت از معنی را در نقاب سیاهی مفتفی
کردن است و لعبت دیدها: مراد از میوهک چشم است - خیل خیل
به معنی گروه گروه، و این همل در کثرت دارد. جیمون: نام رود
است مشهور و به قدر گذشتن: مراد بلا اعانت غیر گذشتن است،
زیرا که از ترکستان به سوی مدینه رفتن جیمون در راه حائل است
و به آن رفتن سوی مدینه منوره امکان ندارد.

حاصل ابیات آنکه: معنیهای من در سخنان من چون مردی
دیده در سیاهی پوشیده شده.

از جیمون درات به اعانت غیر مر هفتمه کافه خیل خیل رسیده
اند، الحال آنها را بجانب قریش روانه سازم، و این کنیزگان
را بشوهری نعت تو عقد بسته بشوهر سپارم زیرا که این طائفه
خاص برده تو هستند.

بانی عرب شدند یک رنگ کرده سوی قویش آنگ
تا لطف تو هرگز پسندد بر پندد عقد و عقد پندد
این طائفه خاص برده تست خاقانی رنده کرده تست
هی عرب: این قبیله عرب مطلق و نیز نام قبیله است در
عرب، چنانچه لیل از این قبیله است و قریش: مراد از آنحضرت
است و عقد اول: به معنی گلویند زدن و رسم است که زن را
وقت مناکحت از طرف شوهر در گلوئی بندند و عقد ثانی
به معنی نکاح آمده.

تو ختم کنی پیگیری را او ختم کند سفوری را
ختم است بهر چه گفت در تو اشعار برد چو وحی بر تو
این شعر و شعری از چه ماند نعت تو ز نقش بگذراند
شعر مراد از اشعار است و شعری: نام ستاره که بر فلک
اول است و نقش: بنات النعش را گویند که مقلم بر آسمان هفتم
دارد، حاصل آنکه اشعار من اگرچه باعتبار بلندی و شهرت مانده
ستاره شعری است، اما امهد آن دارم که از جرکت نعت تو رتبه
آن از بنات النعش بگذرد.

پوشیده نهاند که در شعرا بهر دعوا ختم سخن تو گیس
کرده اند - یکم مولوی نظامی گنجوی در مغن الا سراو گفته.

ختم سخن را بنظامی رسان

دیگر حضرت خاقانی چنانچه فرموده.

او ختم کند سفوری را

الخ اما فرق در میان هر دو بزرگوار از نظر تحقیق این است که
صاحب گنجیه در مثنوی کمال دارد - و صاحب سروان در قصائد بهر
ظهور است چنانچه گفته اند.

که چون نظم نظامی دان که چون اشعار خاقانی

ایضا در نعت و ترجیع جناب مقدس بر دیگر انبیا
علیه السلام و این فصل را فضالة الخیبه خوانند
به قابل وحی و قالب حلم به عامل عدل و علم و علم

ام بود تو نیز عطسه دادی زو خنده آفتاب زاده
 ام نقطه ذات هر دو عالم قائم پدر تو ذات آدم
 از نقطه نخست حرف الف زاد تاج سر اسم آدم افتاد

بیهت رابع دلیل بیهت ثالث است و خطاب بآن حضرت ام فلان
 ذات تو نقطه هر دو عالم است، یعنی مرکز جیم موجودات،
 خواجه مرکب و خواجه بسیط باشد. و آدم علیه السلام از دم تو قائم
 است زیرا که از نقطه الف پیدا شد و الف سر اسم آدم افتاد،
 پس معلوم شد که در اصل نقطه است و بلا نقطه وجود
 الف اسم آدم گرفتن محال.

ذاتت نقطه خط جهان است اصل اوست اگرچه بر کران است

خطاب بآن حضرت ام ذات تو نقطه خط جهان است، یعنی
 مرکز جهان چه نقطه مرکز خط است و بلا وجود لفظ خط وجود
 ندارد. و این مصرع دلالت بر لولای لها خلقت الافلاک میکند.
 و معنی مصرع ثانی این است، اگرچه نقطه یک سو افتاده است.
 ام بر کنار افتاده، اما اصل خط است. همچنان آنحضرت اگرچه
 بر کنار اند، یعنی در آخر زمان پیدا شدند، و خاتم النبیین
 گشته اند اما اصل موجودات است، چنانچه نقطه که اصل خط
 است، پس معنی بیت چنین است که ذات ایشان بمنزله نقطه
 و جهان بمنزله خط است. بزرگه می فرماید.

جهان خط و محدد نقطه کل ز نقطه خط پرون شد به کامل
 ذات تو کند کز جهان راست چون نقطه که حلقه زره راست
 کان نقطه اگرچه بر کنار است بند زره ازوی استوار است
 و نقطه زره: ام مظهر زره

عالی درجه، کمال پیروید صفایم رسل دقیقه چند
 سبی شست بود ز روی معنی یاسین خوانحت اله [یعنی

بدانکه منجیان منطقه البروج را بدوازه قسر متساوی قسمت کرده
 اند، و هر قسم را برج نام نهاده اند. و هر برج را سه درجه،
 و هر درجه را شست دقیقه و هر دقیقه را شست ثانیه ساخته اند.

و سبی در حساب ابعاد شست است، و نیز سبی نام مبارک آنحضرت
 و یا که حرف شده است بر سر سبی آمده یاسین کرد.

حاصل هر دو بیت آنکه: آن جناب مقدس مانند برج آسمان
 اند. و گروه رسل بمنزله دقیقه و لطف یاسین دلالت بر آن میکند
 که تن مقدس آن حضرت جامع شست تن رسل اند. چنانچه خود
 میفرماید.

ام یک برج از جلالت من تو شصت پیگیری بیک تن
 زیرا که دقیقه شست است و سبی نیز در عدد جبل شصت
 است، پس معلوم شد که آنحضرت جامع شست تن رسولان اند.
 آدم که کلام طهرت افتاد از خاک ادیم جعل تو زاد
 طهرت بهمنه پیدایش آمده. ادیم: چرم دباغت یافته.
 و هر زبان سربازی زمین را گویند، و آدم از آن مشتق است، برای
 آنکه وجود او در اصل پیدایش از خاک زمین موجود شد.

خورشید سهیل تابشی هر گلگونه ده ادیم آدم
 ام عقد پرن ددیم لعلت ام تاج سهیل ادیم لعلت.
 هر چرم سهیل چون بتابد زو چرم ادیم رنگ یابد
 خورشید که نیست همچ رنگش از فعل ادیم تست رنگش
 سهیل: نام ستاره است طرف شمال، و ادیم ازو خوشبوئی
 پیدا میکند. و عقد رشته مروارید پرن: مطلق پرویی، و
 عقد پرن مرکب درین جا مراد از دندان مبارک آن حضرت است
 و لعل کنایت از لب آنحضرت.

دیر است جدی که پوست کند است کیوان بدباغتش فگند است
 تا آلت فعل تو شود راست کهران همه سال چرم پیرا است
 جدی: نام برج خانه اصلی زحل است.

اندازه فعل تست والله مصواب مسلمان درگاه
 چون میم (۱) رسیده آتش آمیخت (۲) یا غرض کوس و چرخ تیغ

نیس طارم منحوس بدیده تصویر خوش در آوریده
جامش همه زونگار کرده برمش همه در نثار کرده
بر گرد عذار او بگشته دلش شهد اللش بگشته
اول سر اشقیا بریده پس پسر انبیا رسیده
دست همه بر گرفتگی ازل پای همه بر کشیده از گل
بردی ز پی کمال ایشان خال برص از جمال ایشان
آن خال برص بر و کشاده خال مشکبیا بها نهاده

خال برص مراد از داغ برص باشد و آن عیب است و
خال مشکبیا موجب زینت و زینت رخساره است یعنی در زمان اول
تمام عالم در کفرو ضلالت مثل صاحب برص محبوب بودند و
آنها از اظهار معجزات خود دور کرده از خال مشکبیا اسلام
زیب و زینت بخشیدی.

آن پرفه ریز ریز هر یک کردی رهو از دم مبارک
آن ژنده چاک شان هم این جا گشت از تو مطرز و مطرا
مطرز ام نقشدار و مطرا: آراسته شده. این هر دو کلمه
در وصف الثواب مستعمل می شود چنانچه میگویند جامه مطرا
و خیام مطرز.

آذر ز خزان جرم رخ زره چون لاله ز ژاله در خوی سرد
از تو اثر ربیع دیده بر جرم خودت شفیع دیده
ادریس بدرس چاکر تو تاریخ شناس اختر تو

ادریس علیه السلام را تاریخ شناس برام آن گفته که از علم
جموم واقف بودند چنانچه از علم رمل حضرت دانیال علیه السلام

خود از تو به بحر باز خروده ملاهی زورق تو گرفته
ابراهیم از تو مهر برده تا آتش او برو طسرده
موسی چو طسرده ره نوشته آتش خواه از در تو گشته
خضر از تو شراب در کشیده الهاس بجرعه رسیده
داود مغنی در تو جبر صامع جیش عسکر تو
یعقوب ضریر غم رسیده کمالی دیده از تو دیده

یوسف ز تو کرده ملک تحصیل یحیی ز تو عصمت اندوز
عیسی ز حواریان خاصیت قدر تو کیوتور است پیران
هر که که دشمنش بیاید آن متبله بر فلک از آن است
پرویس نگر اندران مهاده کیهان ز خمیب تست مادام
رای و دل او نهاند بر جام هرچیس ز سپهر تست غمیره
هم دست تو بگسلد نقادش بهرام همی کشد به بندت
می نتواند که دم بر آرد از سرخی رخ دلش دژد (۱) است
خورشید ز تیغ تو شراره است که که نه از تو جاها دارد
زهره ز هراس تو شب کار چندان کمپ لرزه حاصلش هست
تبر از دم تست خجالت آلود فالخ دارد سر بتادش
در صدر تو خوانده علم تاویل در مقتب تو فرایض آموز
پرورده لطف خوان خاصیت کو نامه بود بعالم جان
برجش فلک البروج شایده کو داده آن کیوتورن است
کارون دار است داده داده مر مانده به نقرس و به سرسام
سر سامی و انگهی دل و رام بر دیده نقاب از آب تیره
پوکان تو بر کشاید آبش ضیق النفس از خم کمندت
چه ضیق نفس خنق دارد کان سرخی نقش آن کمند است
صفرا زده و صرم داره است رویش بهق سیاه دارد
اندر کمپ ربیع می طید زار کز لرزه فکاه زخمه از دست
از نکته تو بگفته مانع و فالخ دارد سر بتادش

بهق: داغ سیاه که بر رو می افتد و آذرا در هندی چنانگی
گویند و بعضی میگویند نام مرضی است که پوست بدن آدمی
سفید شود و آذرا در هندی بیاه مجهول سیم میگویند. اما
دویی جا مراد از داغ سیاه باشد و زخمه معروف و آذرا مضراب
نیز گویند که آن چوبه است خواستن رود. تبر عطارد را گویند
و سگته نام مرضی است که حس و حرکات در آن باطل شود و مریض
چنان می نماید که مرده است و فالخ نیز نام بیماری است که
بواسطه کثرت بلغم پیدا می شود و رو را کج گرداند و دق نیز
نام بیماری است که آن کمپ است در بدن باطل و بلاسل ناشی

می‌شود ضمیمه. بخورک را گیریند. و نیز جراثیم بهر رسیده که درو چرکنت باقی مانده باشد و نیز آزاربست که زبان را ورم میکند، و کلام از آن کردن نمی‌توانند اگر محکم شود، غیر از شگافتن آن علاج ندارد و بی‌فایده آنرا چغز خوانند.

بیماری دق که ماه دارد از هیبت چون تم شاه دارد ماه اوچه جدا شد از ارکبیت آماس پخته از نهیبت هر وقت بهفت حال زار اند صحت ز دو تو چشم دارند در پیش تو ام طبیب عالم هارون کوبی (۱) است پور مریم از گفته تست پر عقاقیر (۲) بیمارستان عالم پور مریم خضر اول روز باهل تست قاروره بدست پر هر تست بیمار دهان را بهر هر پر فرق دو کون جوده دکان دارو دهی و سینه باهر آمد شد جیرگیل از آن است و مغش روب این دکان است تا بکشادی در جیان را جلاب ستاره بر گشته از یاد بهشت سرد گشته آن باد و ستاره چیست هر دو دندان و دم مبارک تو تا چرخ دکان هبت : تست بر راه مجره پر پهن (۳) است قاطف تو شربه ساز جادها است از آتش خاب خمشور خاسیت جان داروی خلق شد زبانت قریاق مهس کهس بهادت انطاس تو از دسهر دلکش صفرا بهرد ز روم آتش بزداید لطفت از سر حس رنگ یرقان ز چشم درگس هر لقبه داغوار دنیا اخلاق تو بس جوارش ما ما تشنه دلی چو طفل به شیر خلقت همه شهر با طباهیر (۴) از دهر سفین رهندگ باز خاقانی را ز علت از

۱ - هارون کوبی شمس را گویند که دارد در اجزاء معاینه را چه معاینه در میان

بگوید ۲ - داروهای گرم ۳ - پورلی خستین رستم باشد که آن را عرقه گویند ۴ - دار

دارو که بهکان را پاشند دهنه .

فصل ایضا در ثنائی نبوی و این فصل را

سبک الخواص خوانند

ام سبک انبیا بهادت مصراپ ملائک استانت قارون شد از عطای عیسی هارون در سوات موسی در حصن تو بهر تقویت را در مهد تو بهر تدریجیت را مریم داهی است پیشکاره (۱) عیسی طفلیست شیر خواره زانش ز درخت واغریجه کز جمله تمیاضش دیدم یک مور تو داشت عیسی خود زان عود صلیب اختران کرد

حضرت عیسی را فرد برام آن گفته که مجرد بودند، وزن نگردند - عود صلیب چوبی است که از ترسایان تصریق می‌آورد و در گلومی چندند حاصل بهت آنکه: عیسی علیه السلام که طبیب عالم ملکوت اند، یک مور ترا بجای عود الصلیب شمرده خزه خود داشته اند - و بهت دهن چشم چشم در قوم خود رواج داده اند - و علاج دهن چشم اختران بر آسمان چهارم می‌دانند .

کز سهر تو دیده بود عهران پیران فلک دهر صهبان ام صهبان: نام آزاربست که بیشتر اطفال را می‌شود، و چوب عود الصلیب دافعه آنست .

این عالم بهر طفل دیدار چون پیروزی ترا پرستار خاقانی را به دهر فرمان از پنجه این عجز برهان که غرقه گشت و آفت اینجا است طوفان ز کنور پیروز خاست ام خواجه صد مزار خاقان خاقانی را غلام خود خوان تا قاشیه تو داشت سفتش از قاشیه تو سفت سفتش

سفت اول بکسر سهن بیعتی دوش آمده و سفت ثانی بضم سهن سوراخ شده را گویند - و سفت سفتین عبارت از دوش مجروح شدن است حاصل بهت آنکه: خاقانی را از قاشیه برداری تو دوش مجروح شده است، این دلالت بر کثرت قاشیه برداری دارد .

نی نی که بجای خویش گفت است
 بر سردارد چه جام سفت است
 تا غاشیه تو بر سر حص
 بر سردارد پیمان خرگمن
 از غاشیه تو تاجدار است
 در تاجوری چو کوکنا است
 ام حکم تو صیقلی دوده
 تیشمر به ثنای تست مظهر
 هم گوهر دارد و هم حلی در
 تیغی که حمایل زبان بود
 آرم یزمین هند فرمود
 این هندی تیغ سمر گستر
 در دست قریشیان دکوتر
 تیغ چو گرفت نور رایت
 شد زیر رگابی ثنایت
 تیغ است در رفشان درخش
 نه تیغ خطیب تیغ سلطان (۱)
 منشور امارت تو هادی
 این قاج تو بر سر نهادی
 اماره من بدین امارت
 لوازم شد از سر امارت
 حس بمعنی بیناکی اماره مراد از نفس اماره است که آن امر
 کننده پسر بدیست و لوازم از نفس لوازم که آن هدایت کننده به
 نیکبختیست و امارت بکسر امیری کردن - و بختن امر کردن.

حاصل بیت آنکه نفس اماره من بسبب اطاعت تو صورت نفس
 لوازم گرفت ام نامم مهمل از حماید شد - و مزاج حیوانی
 شرف اندوز از طبیعت ملکی گردید.

بدانکه نفس چهار اند - یک اماره دیگر لوازم و سیوم مله
 و چهارم مطمنه - و خواص هر یک علاقه است اما چون انسان
 از کسب ریاضت بکمال رسد و راه در عالم دل یابد ، هر چهار یک
 شوند ، و نظریه از میان بر خیزد و جمعیت کلی دست دهد .

با آنکه مرا اسه این امیری سگبان تو باشم از پخیری

فصل اندر عبودیت و خشوع و خضوع

خویش گوید

سگبان چه اگر تگین و تاشم سگ باشم اگر سگت نباشم

۱ - ام تیغ من تیغ سلطان است تیغ خطیب نیست که معنی پرور نام باشد و کار

سگبان خدمت کننده سگان تگین و تاش هر دو نام پادشاهان
 عراق است بعضی بر آنند که در اولاد سلجوقیان آند - و اصم آشت
 که سامانی آند از آل اسمعیل سامانی - و مصرم ثانی بطور قسم
 واقع شده .

شاهی چو ترسگر بباید گرمی بوم آن سگ تو شاید
 همتر سگی ز جنس جسته بر شاخ گل هوات بسته
 از مدح تو با قلاده زر زنجیر وفا بملقم اندر
 خود را بخودی کشیده در جل پیش تو کشیده از سرخ
 بر جبهه من خرد رسیده داف تو بشکل لا کشیده

قلاده طرق گلور سگ که بدان زنجیر می آویزانند و جل
 بضر جگر عربی لباس سگ ، و مطلق لباس حیوان جز آمده و خوا
 سگ باشد خرافه فرس خرافه خردل بضر دال معجمه بمعنی خواری ،
 و به عزتی و کلت است و شکل لا اشاره بر کله توحید است - و شکل
 چلیها را چیز گویند ، شکل لا گویند که خط یکم بر دیگر تقاطع
 کرده باشد .

بختم به بقات خون نهاده از قرصه مه کلیه (۱) داده
 در جستن ملک جاودانی بر خاک درت بیاسجانی
 نکمر دم لایه بر در کس پیش تو کمر اگر کمر بس
 خود را بقبول رایگانیت بختم بطویلک سگانت
 بختم بتو هولتره عجب داد گردون سگ تازیگر لقب داد
 احسنت شها که پیش هرمان گازی سگ تست پارس خوان
 چون صید کنم برام جان را خفیهوستان آسمان را

لایه تملق و چاپلوسی باشد و مراد از گازی سگ فارسی دان از
 خاقانی علیه الرحمة است - گویند که سگ گازی در جنس خود بسیار
 کلان و قوی هیکل میباشد ، و شکار زیاده میکند و خفیهوستان مراد
 از شکار خانه است .

در جمع ملائک افتد آواز گامد سگ آدمی صفت جاز

۱ - بضر آن جان گروک روشن باشد و گفته از درین ماه و القاب هم صفت

هر صید که چرب تر شمارم زنده پدر ثنات - آرم
 زینسان سگی که صیدت آرد گر چهخیری زیان ندارد
 گرمی جسم تو پاک گردان ور آذینم تو خاک گردان
 بفلک نظری بریس سگ خویش سنگم مزین و مراحم از پیش
 گر در صف آن قرون که بگذشت سگ شد ولی و ولی سگ گشت

ام درازمنه ماضیه سگ ولی، ولی سگ شده یعنی سگ اصحاب
 کشف پسب اطاعت صلوات بمرتبه ولایت رسید و خبر است که
 او را روز قیامت بصورت انسان بر آورده با اولیاء امت مشور
 خواهند کرد. و پلعم باعور را صورت سگ خواهند داد.

دقل است که پلعم باعور در زمان حضرت موسی علیه السلام
 ز اهد مستجاب الدعوات بود - و در هنگام آمد آمد موسی علیه السلام
 فرعون از او درخواست دعا کرد، و آن ملعون پاس خاطر او دعا
 کرد - و اثرش آن بود که حضرت موسی علیه السلام بافرج بنی
 اسرائیل تمام روز طی مسافت میکردند و شبانگاه خود را در
 فرودگاه نخستین میدیدند - و یک وجب زمین در مواهل طم نمی
 شد - حق تعالی او را مردود کرد و در قیامت صورت او بسگ اصحاب
 کشف و صورت سگ اصحاب کشف به پلعم باعور خواهند داد -
 و شیخ سعدی علیه الرحمه میفرماید:

سگ اصحاب کشف روزی چند به دیگان گرفت مردم شد
 ظاهراً و لایق من الغافلین - کشف جمعنی غار و پناه آمده.

از دولت تو چه می شود کم کز تو سگی ولی شود هم
 گر با تو شش و چهار (۱) هم زیست گرم ششم شامور چیست (۲)
 آخر ز سگ اسیر فرمان کشف گرم ترا چه نقصان
 گر جاه سگ دهیم یک راه جبریل مسدود چرد بریس جاه
 آن شیر دلا که حلقی دارند خاقانی را سگ تو خواهند

در استعادت و ادبیت و ترک شواغل دنیا در اثنای نعت گوید

تا عقل مرا بدرگت خواند تقدیر برات دولتم راند (۱)
 از هاتف دولتم بهر دم می بانگ رسد کاصیت فالزم (۲)
 تا فکرتم از تو صفوت اندوخت شطرنج ثنائی تو در آموخت
 نظریطت مرا به لعل و پیرنگ سی مهره کعبه بین تو رنگ

لعب بازی و خیرنگ : مکر - و سی مهره مراد از سی روز
 ماه است - و کعبه بین عبارت از هر دو مهره تفتت کرده است -
 درین جا مراد از روز و شب باشد که دو رنگ دارند - یعنی سیاه
 و سفید اند - حاصل بهت آنکه التماس به جناب رسالت
 ام تاکه من مدحکم تو شدم و تابع شریعت تو گشتم،
 و اوامرو خواهی را از تو شناختم، ایام فلک دست از فریب
 من باز داشتند و مرا بد راه کردند و بغریب سلطان کشیدند
 نتوانستند -

فتویر نداده همت پاک یا دیو هوا قمار در خاک
 تا همت من بصدور تو تاخت انگشتری ثنائی تو باخت
 جاسم ز دیوب کردک آما بامرض خیانت جفت باطا
 چون سنت تست آتایک من بهر خردست یابک من
 چون طفل دگر بیرون تقازم سومامک آرزو بهازم
 بهسار در هوس گزیدم با خطس جنایا کشیدم

قمار : خالیکس، پلعم شرط بازی بستن و چیزی به امر دیگر
 گذاشتن است انگشتری : نوعیست از بازی، و آخرایک بازی
 بهر خوانند - و جفت و طاق نیز نام بازیست، مانند قمار -
 آتایک : ادب آموزنده را گویند، یابک : بمعنی پسر مثل مامک
 بهکاف تصحیر، در اصل لفظ باب است بنایم عجیب - و مار -

۱ یعنی از آن مقامی که حال مرا بطرف درگاه تو هدایت نمود تقدیر مرا صاحب
 دولت گردانید - ۲ - ام هاتف دولت مرا این دعا می کند که تو بطلب یک رحمت
 پس این درگاه را از تو بگرد -

مادر را گویند. هر دو لغت فارسی است. جناب باول مفتوح. گرو باشد که دو کس باهم می‌بندند، بضر جبر آمده. و بعضی آنها جناح دیز گویند. باول مفتوح و بغین معجبه که از غایت اشتها احتیاج به بهای ندارد و در ولایت مشهور است. و اکثر مردم می‌گویند که بازی را "مرا یاد کرا فراموش" می‌گویند و ایس هم بازی مشهور است. و در فرهنگ آمده که بازی جناب تعلق بدایه دارد. و آن چنان است که چشم یکی از طفلان را به بندد و دیگران را در جام پنهان کنند، بعد از آن او را کشانند تا دیگران را پیدا کند و ایس را در هندی آنکه میانی می‌گویند.

بود از قبل گرو بدعی از من دین و ز نفس
تعلیم بداد نفس غدار پس گفت جناب یاد من
دین از کف من برایگان برد سرمایه عز آن جهان برد
جامه قشیش بهصطلم داد نفس آنچه ببرد جمله و داد

فصل در انابت و استعانت از حضرت رسالت

علیه الصلوة و السلام

ای قابله نتائم غیب وی عاقله سراچه عیب
مهرور دلم قصاص از کست غرقه شده ام خلاصم از کست
بر من ستم است ازین رصدگاه ای داور داوران علی الله
بگداخت فلک مرا به بهداد ای شاه فلک غلام فریاد
محنت زده ام ز ظلم اشرار ای عادل بفرمند زنجار
خصم هنرم من احد اصحاب ای هم تو شفیخ خلق دریاب
دل در فزع ز ظلم هر نفس تعویذ دلم قبول تو بس
تو هست بطریق من فروکن گره گنهر زمانه گریه
بادام تو از خسان بترسم نفس چه که ز آسمان بترسم

قابله زده که بهجه زیاده و بهجه را پرورش کند. عاقله: بمعنی قوت مدرکه که بدان چیزها را دریابند و نیز بر خویشان مقتول دست قسمت کننده وزن خرد مند که بعد بلوغ رسیده باشد.

و در فرهنگ مثنوی شریف بهتر قوم دیز آمده. سراچه: سرا پرده را گویند. و سراچه غیب - مرکب - دنیا مراد باشد؛ علی الله: بمعنی از برای خدا؛ و ایس کلمه ایست که در محل فریاد و داد خواهی و استعانت مستعمل میشود. و فزیم: ترس و ترسیدن و پناه جستن باشد. و در فرهنگ عبداللطیف حسن به پنج معنی آمده. از آن جمله کمینه و بغیل باشد و درین جا همی دو معنی مراد است.

آنکس که درفش کاویان یافت از جور دو مار کی زیان یافت
درفش کاویان: مراد از آن عالم که کاه امن گر وقت جنگ
ضماک پفریدون ساخت کرده داده بود. و قصه آن در شهنامه و دیگر تواریک مرقوم است. و حضرت عبر رضی الله عنه بعد از فتح خراسان آنها از خانه کسریه بر آورده پاره ساختند. و جواهر آنها بر غازیان اسلام تقسیم نمودند و دو مارکنایت از ضماک است که از پوسه دادن ابلهس بر سینه او دو دخیل پیدا شده بودند. و اندرون آن هر دو دخیل دو مار تولد گشتند و آن مار عاشق مهر ایشانی بودند از برای آن صبح و شام چهار کس را از جان گشته مهر آنها را بر آن دخیل می‌بستند تا عگاه ماران شود. و مهر ضماک محفوظ ماند از آن جا که عمر او هزار سال بود و در آن مدت همی و تیره مرعی شد؛ ازین جهت ماران ضماک شدند.

در شرح داهن احوال خویش گوید:

یک چند بدم شکسته دندان از بهر خو دان ب سنگ دندان
آخر چو دلم هوای تو هست دندان من از ثنائی تو رست
آری توکی احسن البرایا روید ز ثناء تو ثنائیا
ز اقبال توام بکام خاطر دندان خرد بر آمد آخر
دین حرص مرا بریخت از جام هر دندان که بود دان خای
مهر تو جواد طاعتم برد در بازگه قناعتم برد
ازادی باقم دهرتم کرده خرسندی دام جبهتم کرد

شکسته دندان: بمعنی حریص و طامع آمده است ثانیاً:
چهار دندان پیشین را گویند قوس: در لغت عرب بمعنی
دندان آمده.

خورسندی هست ملک پیوود خورسندی چیست نقش خورسند
خورسندی: بمعنی خوشی و خرمی است و آن تهنیت خورسند
است - خورسند اول و خورسند ثانی هر دو یک جنس است اما
خورسند ثانی نام زاهد صغیرا نشین است که اصلاً رغبت دنیا
نداشت و سلاطین محتاج دعای او بودند - حاصل بیت آنکه کسی
که قناعت اختیار کرده او را خورسندی ابدی حاصل شود چنانچه
خورسند زاهد از دولت قناعت خورسندی جاودانی یافت.

چندیین بظنون دیو مردم شد هست و دو سال عمر من گم
پس چون بدر تو باز خوردم پیش تو قضای عمر کردم
بردم بدر تو سجده سهو دادم بشکست سجده (۱) لبو
چون دولت عقیبی از در تست درگاه گمان چه بامدم جست
دولت ز در تو جست باید از درگاه این و آن چه آید
در شوره کسی سبک جوید در بحر کسی نمک نه جوید
سبح از سوی غرب که هر آید وز شرق هلال که نماید
کاروست و عقل دست شستن در حد جنوب بعضی جستن
حاصل بیت آنکه جنات النعش در جاذب شمان است و آنرا
در حد جنوب جستن نشان بهشردی ست زیرا که متلاشی محال
احق است - بدستور سهیل را در شمال جستن چرا که در طرف
جنوب است.

ایضاً فی تقریر احوال جبهه

بودم بسواد دانشمانی بر دست غرور دانشناسان
چون یارگیان (۲) گرفته ماوا در خرجه (۳) چهل و چهل سودا

۱ - باقیمانده دهری و دلیر شدن و سفاک بودن - ۲ - سرزمین آوارگان - ۳ - گردن

دیدم که ولایت نیال است ترک طبع و فردگ از است
بگریختم اندر استقامت در شهرستان راستانت
از سواد شناسان مراد شهر سروان است و دانشناسان ساکنان
آن شهر.

خضرای دمن بدادم از چنگ کرم بسواد اعظم آهنگ
دمن بفتح دال: گلشن و محل آماده خاک و سرگین که جای
نفس است و خضرای: بمعنی سبزه از چنگ دادن بمعنی گذاشتن
است و سواد اعظم درین جا مراد از مدینه منوره است حاصل
بیت آنکه شهر سروان که چمنزله گلشن سرگین آلوده بود از آن
در گذشته و بطرف مدینه منوره رسیدم.

المقاده بحلبا حلولم افزود قبیله قبیولر
حلبه بالکسر جام فرود آمدن و نیز نام مکان است در راه
مکه و در صراح آمده نام دیهیمست و بعضی گویند نام کوهیمست
در حوالی مصر که مردم در آنجا از صادر و وارد جمع میشوند.

از آب و هوای هرص رستم از قعط و وبای نفس جستم
کرم ز درت گریز را ساز هم پر در تو گریختم باز
طفل از ز به گریز خمزد هم در پر دایگان گریزه

ایضاً در حسب حال خود گوید

باز آمدم از برای تمکون در پیش تو روم خاک آگین
مرغی بدم از شمعین راز در بند تو آمدم باواز
خر کرده ام از هتایت تو اندر قفس هدایت تو
هر سو که بیرون شورم بهرواز آهنگ سوی قفس گنم باز
چون باز بقصد کنی تهرم نه دیده گنم نه سینه درم (۱)
چون زانم خواهم اختیاری از پهلوم گرگ طعمه خواری (۲)
نموم هر غرابی تا پسمانی از بهر خور از درخت خامانی

۱ - یعنی به هیچ کسی قصد نمی کنم و دیده و سینه هیچ کسی را نه گنم و

نه درم - ۲ - از پهلوم کسی کار نمی مراد از آمدم و از اجانب کسی کار نمی مراد.

آن به که چو بچه کیوتر روزی خورم از دهان مادر
چون طوطی غزل کس نگویم چون همدرد راز کس نه‌ویزم
غزل مخلف غمزه است بهشمار و ابرو اشارت کردن و غمازی
کردن و عجب کس آشکارا نمودن است - حاصل آنکه چون طوطی
غمازی کس نمی‌کنم و چون همدرد که راز باقی‌س را که با سلیمان
علیه السلام گفت من آن چنان هستم یعنی درکار خود مشغول
ام و بازید و عیرو کار ندارم - و این نشان خصلت حمیده است .
چون شارب مست روغنی تن هرگز ملغمه درجده از من
چون بلبل اگرچه دهن گویم آزارش کردم که نه‌ویزم
چون بوم خرابها گزینم تا منظر ناکسان که بهینم
تا زسم روضه یقیس را سیم‌رغم کوه قاف دین را
بر خوان چو تو بهشت سالار هستم چو هبای استخوان خوار
پاسخی تو در بوم بتاثیر گشت آن همه استخوان کبابشیر

خطاب با جناب رسالت است - یعنی وقتیکه بر خوان جود
تو رسیدم و پاره استخوان چون هوا بر خوان الطاف خوردم ،
همه استخوان من خاصیت تباشیر گرفت و آن داروگست سفید
که از نس نه‌زه می‌خیزد و شربت او برای ازاله حرارت
مفید است .

ایضاً در حسب حال خویش گوید

جانم ز خوال خلق پس کرد کز دست تو شد خواله‌پرد
آلوده شبی نیم تنی زان پاک معالیم بدهوی (۱)
این سمر حلال می‌نماید زان طبع حلال خوار زاید
اصحاب که هر فقر دارند قوتم ز پنهان و سرکه آرند
زان سرکه و زان پنهان ظاهر جوگم می و شیر زاد خاطر
تشنگی که سرکه از می‌آید وز شیر همی پنهان زاید
این طرفه که می‌دهد ضمیرم از سرکه می از پنهان شیرم
هرگز خورم چو کامرانان خون رز و خون چه زبانان
چشم درسد بخوان خوان نه غمزه من پسیم الوان

۱ - چو الموده شهبه خستم بفرک د خاله دلرک دفته ام و معاش هائیزه دارم

سمر : شعر را گویند - خون رز شراب است ، و چه زبانان
مراد از حیوانات است غمزه : مراد از پنهان انگشت است - و سیم
الوان - مهارت از طعنه رشکارانگ .

چون آدم گر کنم بتقصیر عورت پوشی ز برگ انجیر
این بیت موقوف بر قصه است - یعنی که چون آدم علیه
السلام در بهشت میل بداده گندم نمود ، خلعت بهشت که برتن
او بود ، پاره پاره شد - و آن حضرت از عریانی خود شرم آگس
شده پیش درختان التجاء برگ کردند ، هیچ درخت او را برگ
نداد تا پوشش عورت کند ، مگر برگ انجیر برای ستر آنحضرت
بکار آمد و در معارج النبوة بتفصیل نوشته است - حاصل بیت آنکه
مصنف میفرماید که اگر من گنجه گارم ، برگ انجیر در صحرا
برای ستر من پس است ، و از خلعت اهل دنیا متناظر شده ام
و این معنی خلالت بر قناعت میکند .

نیوم بهرمغان ضرور آتش خواری ز آب اگر
تا دختر رز طلاق دادم هم جفت عروس دینی فتادم
شرع طلاق این قسم داد کز رجعت این نیازم یادم
آن کو ز قریش جفت گهرم فرزند موس کی پخیرم
رجعت : مراد از طلاق رجعی است که در آن رجوع شدن
بازو جفت خود جائز است خلاف باین که در آن جائز نیست ، مگر آنکه
مداخل بها غیر شود و فرزند موس : کنایه از شراب است .

رفت آنکه بهستی معاشم (۱) دیدی دو زبان چو دور باشم
امروز بیک زبان چو خنجر آنگونه همه زبان بگوهر
زی پیش زبانه آهین جود وصف تو بروغنش بهالود
اقبال تو بد نه طالع من کز آهن من کشاده روغن
در هفت خراس نیست جالک روغن گری از زبان من چه
این هفت چراغ کافراخند روغن ز چراغ من ستانند

۱ - آن آن رفت کشید که جهت معاش دنیا در زبان می‌شدم

دور باش: دو تیره است که هر دو طرف پادشاهان بجهت احتیاط و ملاحظه ادب پیش می بردند. و چوب: چوبداران را نیز گویند. و چوب دافع کنند را نیز میخوانند و در شرفنامه بمعنی آن نیز آمده که گفته است:

یکم دور باش از جگر برکشید

و هفت خراس: عبارت از هفت فلک است و روغن که مراد از روغن فروشه باشد. یا خراس عصاره است که در آن روغن از کنجد بر می آرد.

طبعم بسفن دروغ زن بود چون برگ سداب (۱) زویق آلود
گشتم به ثنات راست گفتار چون آگینه و محک و معیار
مدح دگران زمین نه یعنی آگینه دروغ زن نه یعنی
زویق بمعنی سهپای آمده و زویق آلوده شدن: بمعنی به دور و به حاصل شدن است

گر چرخ بختگر چند خاموش آگنده دهان من جانش
هر خود دهنم ز آتش ناب شسته است بهفت خاک و هفت آب
از مدح تو ای جلال پیروند اینک دهنم پدر بیابند
آن در که دهان نه آشکار است بی سی و دو ملک صد هزار است
سی و دو در: مراد از دندان باشد که گاهی در دهان نهان است، و گاهی در وقت سخن گفتن آشکارا می شود.

زین پیش زبان من بگفتار بودی جنب از ثنای انبیا
زان سوی دهان سرشک بارم تا فصل چنایتش چو آرم
سوگند بهشت خلد عالم یعنی بجمالت ام مکرم
سوگند بکثر روان بخش یعنی بحدیثت ام جهان بخش
سوگند به بحر آتشیان تک یعنی بضمیرت ای سخی کف
سوگند بهامی سفنور یعنی بپزیرانت ام ملک فر
سوگند بتاج کارک ماه یعنی بسویرت ام شهنشاه

۱ - بدوین گلاب گیاه چاشنی پودینه و آن نیز باشد چون برگ سداب را زبیل انداخته کنند از طعمه دهان پس در طعمه مراندن آن دروغ زدن است.

سوگند بطوق خلق ابرار یعنی بکینندت ام جهان دار
سوگند بذات لیل القدر یعنی بهذارت ام جهان صدر
سوگند بهعهد عالم افروز یعنی بهبهتت ام عذر سوز
سوگند به حرز عمر پیوند یعنی ببدیعتت ام خداوند
گر تا سخن از ضمیر زاید خاقلی جز ترا ستایند
الا که شاهده تو در دین بیند ملکی ملایک آتشی
الا که کند بمرمت تو مدح رقبا امت تو
الا که کند ثناء اصحاب یا مدحت والدین و اعیان
گر جز تو بود جهان خدیوم پس من نه ز آدم ز دیوم
و جز در تست سجده جایم پس من نه بدیل بوالعلایم

بدیل بدل و ابدال جمع و نام حکیم خاقانی و بوالعلا نام دشمن خاقانی است که او را هجو کرده است، یعنی من خاقانی نباشم بلکه قریبن بوالعلا باشم. یعنی او بد است، من هم بد باشم.

چون خاصه خدمت تو شایم زی خواجه و میری گرلیم
دانی خایه بزندگانی از خادم کعبه پهلای
زی سایه خلق چون روم پیش کاندل قزقم ز سایه خویشت
جانم چو ز مردم است رنجور از مهر گها بتوسم از دور

مهرگیا گیاه است که بصورت آدمی میباشد. و هر که آخر با خود دارد، مردم او را دوست دارند. ازین جهت او را مهرگیا میخوانند. و مصنف میگوید که من از مردم چنان بهزار شده ام که از مهرگیا می ترسم از جراه آنکه او صورت آدمی دارد. با دل خردم نفس نه جانی ترسم که عدوم خود شوم من

این بیت برای دلالت میگذارد که غمازان که بسم پادشاه شروان چنان رسانیده بودند که خاقانی کمر بهجو تویسته است و قصائد در مکتب تو میگوید. و سلطان چراغ دریافت این معنی جواسیس را گذاشته بود، تا برین وقوف یابد.

چون مار گزیده را شناسم عذر است گر از قلم هراسم
آسپ دهان شیر دادم از عین خوشته زان زمانم

عین خط ثالث بصورت دهان شیر است و آن پرست قسم
میباشد - منعل و فم الاسد و فم الشعبان .

داخه سر تیغ به وفا را چون گیرم برگ کنندا را
دارم که موج بحر را یاده از گشت حکر کنم که یاد (۱)

در شکایت اهل شروان گوید

منموس دهنم اهل شروان آری هستم نهفت نتوان
گرویند گرش سعادتم میلش سوی مازیدارستم
چون فعل چرام ما گزیده چون فعل گیای ما چریده
از صمیمت خلق امان هستم از قربت شد گران نیستی
جستی من صاف اوخوانی آلات افغانی و غزالی
بودی زین حضور اشراف در بند سلاف (۲) همچو املاف
احسنیت همه کسان درین است منموس کسی است کامل دین است
آخر چه نموست شروان از زهره چه کمتر است گهران
آخر چه کم است در ره دین والائی آن و شوقی این
گویش نموست آشنایش شد بر زیر همه است جایش
بوسه که بزه‌دست صادق آخر چه کم از خروس فاسق

مصطف علیه الرحمه میگوید که اهل شروان مرا منموس می
گویند آری اگر چه منموس اما چون بوم موصوف بزه‌دم و در
صمرا دشمنم و صورت مردم را نمی بینم و از ساکنان شهر گذاره
گرفته ام - نه مانند خروس فاسق که کثیر الجمجم است و بخانه
هرکس می دود و در فسق زوجة خود را و غیر را نمی شناسد
ازو در رتبه کم نیستم .

در صنعت نبی علیه السلام گوید

ام وصف تو غلبه خاطر من چرب آخر روز آخر من
خطاب بجناب رسالت است - ام فلان وصف تو بهشت خاطر
من است یعنی خاطر من بهیچ گونه خوش و خرم نمی شود الا

۱ - مدبر است که چو بادیه سرزه کشد و در صحرای مهر تهر لب بحر درو
پیدا شود ۲ - یاختر چیده اکره

بوصف تو - چرب آخر لقمه شرو چرب را گویند روز آخر : مراد
روز قیامت است ، ام وصف تو قوشه روز قیامت من است ، از
چرام آنکه در قیامت شفاعت بآدناب مقدس متعلق است .

ای پیش نهاد من هوایت دیبچه طبع من ثنایت
ز آنکه که سرشت فضل کوالمین باطیب ثنات طهنت من
زین طبع گر آن ثنا بر آید مهر ملکان معطر آید
روزیکه اجل رسد فرازم زان طبع جنوب خویش سازم
حنوط : خوشبوی کفن مرده .

هر اجر (۱) و هر اجری (۲) از تو دارند
من گرچه که اهل پایگاهم راتب ز مراقب تو خواهم
هر عارضه که در دلم رست دریاق شفا شفاعت تست
تایید تو یاده دستگیرم تلقین تو خاطر ضمیرم
رایات ترا خلل مبینام (۳) آیات ترا بدل مبینام
چهارم لباس کاروبارت معلم (۴) به طراز چاریارت
هرگز همراه نا صوابی از خیمه دین تو طنابی
تا خرگه ازرق ست بر پای جادا سر خیمه تو پرچای
کعبه بتو مصدر بقا یاده قران بتو مورد شفا یاده
حدادنه قصر بارگاهت خدایان شکن عدو جاهت
لفظ تو گره کشای اسرار فرمان تو خلق بند اشرار
اصحاب تو از مثال تقدیر اقطام دهان عالم پهر
اجرا کش لشکرت فلک یاده لشکر کش امتت ملک یاده

اقطام بالکسر پیوسته را از خود بریدن و بکسر دادن - و اطلاق
آن ' بر ملک و جاگیر است اجرا کش : وظیفه خوار - و لشکر کشی :
سیاه سالار را گویند .

المقالة السادسة فی وصف الشام و الموصل

و اصحاب هولاء البلاد خطاب بالفتاب

ام دیده چرخ و دید بآن هر طبایخ زمین و آسمان هر

۱ - مردم کار ۲ - راقبه ۳ - آنک در مبینام دهانده ام میاد که رایاده ترا خالی
بهر ۴ - مدش

ام آفتاب تو دیده آسمان هستی - و هم دیدبان اوکی باعتبار آنکه خسرو احمر است ، و هم طباخ زمینی و پختگی اثمار و شیرینی آن و پوروش نباتات و آمادگی غلات با تو تعلق دارد - و آسمان هم ام آراسته کننده و روشن کننده آسمان هم هستی - چه دور احمر با ذات تست و در بعضی نسخ چاه آسمان میزبان هم بنظر در آمده ، معنی آن ظاهر است ، احتیاج به تفسیر نیست .

ام روگه شناس هفت خضر! زبوره شش عروس رهنا روشناس : ممتاز و مستثنی مشهور و معروف را گویند و هفت خضر! : مراد از هفت آسمان است شش عروس : عبارت از شش ستارگان باشد سوره آفتاب .

ام یک سره چشم و گفتنی نی ام جمله زبان و گفتنی نی باغ است بچلای گویان بار عتابی پرورش و فستقی دار بر گنبد فستقی بهر ماه عتابی کرده کسوت ماه ام باغ از ذات تو حلا می پوشد یعنی چهار رنگا رنگ می آرد ، باعتبار گلها ، عتاب : نام میوه ایست سرخ رنگ ، و درین جا عتابی پرورش باعتبار گلها سرخ رنگ گفته و فستقی دار باعتبار برگ گوید ، که آن سبز است و فستق محسوب هست ، و جامه پستایی سبز است حاصل : باغ از فیض تو چهار می آرد ، رنگها گوناگون پیدا میکند ، و لباس عتابی و فستقی بپوشدن باغ از انعام تو حاصل است عتابی : به تمام عین و تشدید تاء طوقادیه - نام مردیست که مفتوح جامه خارا است ازین جهت آن جامه را خارام عتابی می گویند - و به تخفیف تا خیز آمده - و بفرهنگ جو علی شهر اثر کننده را گفته و کسوت ماه را عتابی کردن بدرجه بد رسانیدن است و اثر گرفتن عبارت از بدرجه برقیه هلال رسانیدن است ، یا هر دو معنی را شامل است که گاه بدر کند ، و گاه هلال ، چون چرخ طاق می کند سست زربین کمرش ز کبسه تست (۱) کوه از پی حکم تو کمر بست گای از کمر تو کبسه جریست

۱ - یعنی چون آسمان هلال ماه را سست می کند و طاقان دور از تاثیر گردش فلک می شود که در آن کمر بند زربین می دهد و کمر آردا - طهر حار .

خودین تو گئی همه در و دشت از دشت زر برین گوی طشت (۱)
بازرین دیشتر برائی خون از رگ تیره شب کشائی (۲)
از قوت دشت تو پیوست خون در دل سنگ چون جگر بست

دیشتر مراد درین جا از خطوط شعاعی است خون از رگ کشادن بمعنی شفق را در آوردن است خودین کردن : مراد از گل لاله پیدا کردن است در : بمعنی دره کوه آمده گوی طشت : کنایت از آسمان است و خون در دل سنگ چون جگر بستن : عبارت از لعل در سنگ پیدا کردن است و آن هم تعلق بافتاب دارد .

ام تاج سران دثار شکرت خاقانی طوق دار شکرت
زین پنجه طوق دار سر باز سر نعل بها قبول کن باز
شکر در مصرم اولی بضر شین معجبه و سکون کاف تازی ،
بمعنی تاج آمده و بمصرم ذاتی بضر شین معجبه بمعنی سپاس باشد -
و نعل بها : پیش کش را گویند و سر باز : کنایت از فدوی و جان دثار است .

سلطانی و پا مسیم همدم سلطان چه خلیفه و خضر هم
دایم سفر حجاز کردی چون خضر بچشمه باز خوردی
اول ز عراق در گرفتگی بر درگاه شاه مقرر گرفتگی
از بهر سحر درگاه شاه را کم گشتی چو دال درگاه
هم جبهت رخس خورشید و هم ران رختان کردی بدایم سلطان

آفتاب را همدم مسیم برای آن گفته که هر دو بر آسمان چهارم آید دارند - و اکم : رکوم کننده ، یعنی ضم شونده ، و حرف دال نیز صورت رکوم دارد - یعنی ضم شده است - و رخس : نام اسب رستم ، و بمعنی مطلق اسب نیز آمده .

رویت ز عراق یافت در حال چون قاف عراق خال اجلال
شد خال عراق لعل بهشت شد عین عراق نعل بهشت
ده عین عراق لعل وار است بل خاک عراق لعل پاو است

۱ - گوی طشت آسمان - یعنی در تمام عالم را از تمام رنگین کرد سرخ می کنی

۲ - خون از رگ تیره شب کشائی - سرخ شفق را دور کردن آمده .

از خاک عراق در گذشتی راه بغداد در خوشی
 دیدی حرم خلافت آباد در عرصه باغ داد بغداد
 زی دار خلافت تافتی روکم زان خاک چو نافه یافتی بوم
 دارالخلافت: عبارت از بغداد است.

بر دست خلیفه پوسه دادی بر چشمه دجله وا کشادی
 زان دست هزار چشمه زاده است دجله لقب یکم فتاده است
 زانجا بزمون گرفته رانیدی بر مشهد کوفه جان فشادی
 در هادیه تاغی عرب وار "بر کوه چرخ خاقه رفتار
 بر دشت عرب مکان گرفتگی اعرام عراقیان گرفتگی
 در مکه چو مهر مکه بودی یعنی همه تن کمر نمودی
 زان جا سفر مدینه کردی گنج هرمان هزینه کردی
 هرمان: هماره است در حوالی شام که در طوفان حضرت دوح
 علیه السلام خراب شده - و بعضی میگویند که آن بنا کرده بهرام
 گور است و خوروق: مرادف اوست و غیر است که گنج بهرام
 گور دران مدفون است و هزینه: در بحراللغات بمعنی نفقه و تلیفه
 نوشته و بعضی زاد راه را نیز گویند و درین جا مراد غنیمت
 کردن است.

هر گوگلف مدینه بیند جز دولت سرمدی نه بیند
 دیدی بحیران ز دور یاسین در خط مدینه صورت دین
 خطاب بافتاب ام از پرکو دور معدی در لفظ مدینه صورت
 دین دیده باشی یعنی چون اول و آخر مدینه دور کنی صورت
 دین هزمیان اوست و بهیت آینده در تائید این معنی است
 کشف: بمعنی جام امن و جام پناه آمده.

بنویس مدینه پس بخوانش نه صورت دین بود مهادش
 اکنون هم ازین قعر بیگ گار برزق ز مدینه تادم شام

در صفت شام و موصل و مضافات او گوید

خطاب بافتاب

ام در حرکات وصل و همراهِ که بابل جوی و گه خراسان

مراد از حرکات سهر آفتاب است و درین بیت تصفیه
 واقع شده - ام در سهر تو یکم وصل است که آن خراسان باشد
 و اقلیم چهارم و تو بادشاه آنجا هستی و هرکس که در ملک
 خود در آید، آدرا وصل گویند که ملاقات احیاب در آنجا حاصل
 است - و گاه در هر مبتلا می شوی که آن عبارت از بابل است که
 در جانب مغرب واقع شد. و آن هجرت آفتاب است از عالم
 دنیا - و بعضی گویند که خراسان جانب مشرق است و آن سمت
 محل طلوع اوست وصل باین معنی گفته.

حاصل بیت آنکه: چون سهر تو سمت بابل افتد که آن محل
 غروب تست، از چشم عالم دنیا هجرت حاصل میکنی - و چون
 از جانب خراسان طلوع کنی، با مردم دنیا ملاقات کنی و وصل
 می بخشی - و بهیت آینده بر بابل که جانب مغرب است
 دلالت میکند.

ام ز آب و هوای خاک بابل تب لرزه و صرم کرده حاصل
 صحت که تو قصور شام است جان درده تو قبور شام است
 ام عبارات ملک شام صحت گاه تست، یعنی دور افزاینده
 تواند - و قبور شام که تمام انبیا علیهم السلام دران زمین
 مدفون شده اند - و بهیت المقدس نیز دران زمین است - چون
 زیارت آن کنی، ترا جان دیگر خواهد آمد و زیارت آن قبور
 باعث افزایش دور و دور افکن کمال و رنجوری تست، فی
 الواقع در توصیف شام عالم و جهان قاصر است که تمامی
 قبور انبیا و اولیا و صلحا و اکثر مشایخین کبار و ائمّه عالی
 مقدار دران سر زمین واقع است.

آخر چه فزودجز و بابت زین گردش صد هزار سالت
 برکن ز دو میخ و طفت هرده این قطب و سپهر سال خورده
 اینک خط موصل و حد شام قطب مدی و سپهر اسلام
 قطبی که ترا زوال ندهد چرخ که ترا و بان ندهد
 آن چرخ ممیض بر دو گیتی است و آن قطب قوام هر دو گیتی است
 چند از ملک و نهاد خادش و این جو قلمون صیغ و شامی

دو میخ: عبارت از قطب شمالی و قطب جنوبی و هفت پرده: عبارت از هفت آسمان است. و چرخ محیط: اشارت بر فلک الافلاک است که تمامی افلاک و طبقات زمین، چه از بحر و چه از کوهسار همه در شکر اوست. چنانچه زردی بیضه اندرون بیضه و بیضه آن زردی را محیط است. مبهناں فلک اعظم نیز محیط است.

به آنکه سپاس، هیچ خامی است در کشور شام صبح و شام است هیچ: لاشه را گویند و درین جا مراد از بخیل و کمبخت است. و خامی: عبارت از خادانی.

حاصل مصرم آنکه سپاس کردن خادانی است و غیر آن دیگر حاصل نیست.

حرف دو جهان ز شام برخاست: بل هر دو از آن سه حرف برخاست

ام شام از حروف ثلاثه مرکب است و از دو جهان: مراد از دو حروف باشد در مقابل سه پس آن دو که بمعنی اثنین است، در جنم تحت ثلاثه واقع شد و حرف اثنین ماوراء ثلاثه متصور نیست. باین جهت گفته که حرف دو جهان از سه حرف شام برخاسته است، ام ظاهر شده است فافهم.

خاصه الف است در میان جامه شین بر سرش است و میم در پای میموی شد زندگ بسته زبور خلخال بهای و تاج بر سر

این مردو جهت در وصف شام واقع شده، یعنی شام از سه حرف مرکب است، چنانچه حرف شین بر سر و میم در پای و الف در میان اوست گویا که آن الف بمنزله شاد زندگ است از شین تاج بر سر و از میم خلخال در پا دارد. فاعل لفظ بسته الف است.

شام از الفی که در میان داشت بر چرخ عمود صبح بظراشت و درین جهت میگوید الف که در میان شام واقع است، گویا که هر دو صبح بر آسمان است.

خود صبح دوم که نور عالم است خدایه تاج شینی شام است
فرزند سعادت زمینی اوست بل مادر احتشام دینی اوست
زین قره عین بهر دین را فخر است مشیمه زمینی را
چه زو خالعه ز زاد مادای از پشت فلک مشیمه خاک
جسمه است زمین به هفت اندام نافش عرب است و پشت او شام

هفت اندام: کنایت از هفت اقلیم است

شام از چه رهروان چنان است چون چرخ ز راه کپکشان است

پد: بمعنی قدم است رهروان مسافران و کپکشان ستارگان معروف که بطریق راه سه راسته شده اند. حاصل بهت آنکه زمین شام از کثرت قدم مسافران چنان راسته راسته شده است گویا که آسمان از راه کپکشان راه و راسته پیدا کرده است.

در خدمت شاه شام پیوست چرخ از راه کپکشان کمربست
چه چرخ و چه راه کپکشان چه خوشه و دانه در میانش
آن خوشه و دانه هست مادام داسه و گله ز خرمن شام
داس: آله آهنی است سرکی و دندان دار که بدان علف و خوشه دور کنند.

فصل در نکوهش و مذمت مصر گوید

مصرار چه لطیف جا یگاه است از دانه کشت شامگاه است
گاهه که چه دانه چنان است نه قوت جسم دار جان است
گاهه که چه خوشه داس دار است داسیکه خلنجه کو ز خار است
آن داس بهشم دینی در افتاد خونا به ز چشم دین پروان داه
خورشید بهنگ مصریان است چون خوشه ستان کشیده زان است

مراد از چشم دین امیرالمومنین حضرت عثمان است رضی الله عنه که از دست مصریان کشته شده و آفتاب بهنگ مصریان از برای انتقام آنحضرت ستان کشیده است. یا از داس اشارت بر خنجر کنایه بن بشیر پاشا که او یکم از اهل مصر بود و در گلو بهنگ آنحضرت زد.

و قصه این است که چون محمد بن ابابکر بخاندان امیرالمؤمنین حضرت عثمان رضی الله عنه در آمد، ریش آنحضرت بگرفت و خواست که کارد زده، حضرت فرمود: اگر پدر تو زنده بود، معاس من بدست تو روا نداشته محمد بن ابابکر ازین حرف دست ازان حضرت باز داشت. و کنایه بین دشمنی کارد بر حلقوم مبارک زده شهید کرد. اما صحیح آنست که قاتل آنحضرت معلوم نشد که کیست زیرا که اگر قاتل معلوم میشد، جناب مرتضوی قاتل را حواله حضرت عاقله صدیقه میکرد، و درخواست او را رد نمی ساخت.

مصریقه شکسته اند خامش حرفه شهر از شمار شامش کان حرف که اختتام شام است خود اول مصر ازو تمام است

باید دانست که اختتام شام میسر است، و اول لفظ مصر هم میسر است پس نکته درین این است که میسر شام را که آن نام شام باشد، مصر قاج سرخود نبوده خود را بتمامیت رسانیده.

از دفتر شام در اقالیم مصر است سقط چو حرف ترخیم ترخیم: در لغت درم گردانیدن، و انداختن حرف آخر کلمه است و در قاعده نحوای هر اسمیکه آن زاغه بر حروف ثلاثه باشد، و منادی و علم ازان اسم حرف آخر را برمی اندازند و ساقط کنند، و چون مصر که زاغه بر ثلاثه نیست، لهذا درین ترخیم متعطر است، ازین جهت لفظ خام، خلکان برسر مصر نهاده مصر ساعت چنانچه خود در ابیات آینه مفصل میفرماید یا آنکه مصر از شام مانند حرف ترخیم معطل افتاده است، و هیچ عزت ندارد.

شام از دو جهان مثال دارد با مصر چه اتصال دارد خال رخ مصر گشت پنهان در نقطه خال خای خلکان زین خال سیاه که چهره بگرفت گرشمر زبان کشید خشکست

ام وقتیکه چهره مصر از نقطه خام خلکان خال سیاه پیدا کرده باشد، اگر صاحب شرم ازو زبان کشید، چه عجب یعنی خون حضرت عثمان از دست مصریان شود، عجب نیست.

بر مصر نقطه نمی مضر است زیر نقطه هزار سر است

ام چون بر لفظ مصر نقطه نمی مضر می شود، وزیر این نقطه هزاران هزار فسادها است، و بیوفائی و بد معاملگی مصریان و جنگ جبل و جنگ صفین و غیره در زیر این نقطه مندرج است.

شام است سطرکه ملایک بیعت که صادقان سالک
هم مکتوب علم ادبها اوست هم مشرب جان اصفیا اوست (۱)
شام ایترا (۲) چیست ملک ایترا موصل خلف جهان کشای است
موصل موم شجاعت بخشش است موصل ارم حیات بخشش است
عرش است بعرضه حرم در سدره است بسامت ارم در

فصل در ستایش موصل و جمال الدین حاکم ان گوید

آری در صاحب جهاندار سدره صفت است و عرش کردار
بل عرش ظلال حشمت اوست بل سدره جمال ذعبت اوست
موصل فلکی است از عجائب بیت المعبور کاخ صاحب
موصل نه که عالم سوم خزان صاحب نه که آدم دوم دان
تخمیر چهل صباح دیده تشریف یداللهی رسیده

این بیت تلمیح است، و آن "خبرت طینه آدم بهدی اربعین صباحا" یعنی حق تعالی میگوید که من خمیر کردم گل آدم را از دست قدرت خود بچهل صباح. و درین جا مراد مصنف این است که وجود جمال الدین موصلی در مدت چهل سال عمر خود بزیور جمال آراسته شده، حاکم خلایق شد، چنانچه آدم علیه السلام بچهل صباح تسویه کلی یافته مسجود ملایک گشت. و مراد از تشریف یداللهی خلافت است، چنانچه واقع است: "انی جاعل فی الارض خلیفه" و میدود که آدم ثانی است، این هم در هفت زمین خلیفه الله شد.

۱ - بعضی ادبها در ادبا سخن و ماری داشته علم معروفه اینی بدست آورده اند

و جانه اصحاب را دران مقام مشرب طب صاف بهم رسانیده - ۲ - در دیده و به لرزه

آب و گلش از ولایت جان / شایسته دفع روح یزدان
تا آمد ثانی آمد از جاده / در هفت زمینی غلیظه اند
در گوش ملائکه بهردم / بادگ آید کاسچوا لادم
چارم فلک است خاک موصل / خورشید و مسیم صدر مفضل (۱)
خورشید گرم دشت پر تفت / آواز کنای منادی بخت
کای منتظران صیم و ییمک (۲) / صیم ایدی بر آمد اینک
ایاکم و الصلوة خیزید / در سجده صیمدم گریزید
سر پرزد و آسمان اذعار / خورشید گرم بمشرق شام
تا مشرق از زمین شام است / شام اکنون صیم احتشام است
خورشید فلک موافقت کرد / از مشرق شام سرچر آورد
زین مشرق دار ملک احسان / رفعت آب مهالک خراسان
آن صدر عراق و صاحب شام / جل صاحب صدر گل اسلام
کسر دل کسری از وجودش / جیر پر جبرگیل جودش

معنی مصرم اول این است: مهدوح از وجود خرد، ام
در عهد خود، از شرط عدالت شکننده دل خوشیروان است.
و معنی مصرم ثانی اینکه ولو بالفرض اگر پر جبرگیل شکسته
شود، جود مهدوح آن پر شکسته را باز بر بندد، چه جبر
در لغت شکسته و ایستن است. مضمون ادعائی است، بلکه
بهرقبح غلورسیده.

هم صاحب صاحب افسران است / هم افسر صاحب القران است
زان ثابت و ثاقب است رایش / کز گنبد هشتم است جایش
ثاقب به معنی درخشنده - و گنبد هشتم، مراد از آسمان
هشتم است.

گردن که رفیع تر صاحب است / از چاران کفش حبایی است
خورشید که بر تریس مثال است / از سایه همتش مثال است

۱ - یعنی صدر مفضل که چهارم از مهدوح است بهر قبح خورشید و مسیم است.
۲ - و ییمک کلمه ششم است یعنی منادی بخت این دعا می کند که 'ایها کای
احتقار صیم دارید تا کجا کاید اینک صیم ایدی پر آمده است سجده کنید و معنی
ایاکم و الصلوة اینست که ستمه شود و لازم گیرید دعا را و سجده صیم
سومدی بها آرید -

با معجز دست نور ظامش / جرم گیسو و جهان دای جامش
جر پیش کسی چه پای دارد / کو دست جهان دماه دارد
جر درین جا مراد از جیشید است 'بقرینه جرم جهان دما -
در اصل واضح جرم جهان دما کیخسرو است، چنانچه در شرفنامه
واقع شده.

"ز کیخسرو آن جرم گیتی دما"

و مردمان نسبت آن به جیشید میکنند، و این محل تعجب است.

هرچه از خط جرم یافته جرم / او از خط دست بهند آندم
آنکس که یکی نداده از شست / دادند که ز جرم به بود دست (۱)
خون دل کس کجا گوارد / آن خون دلی که جرم دارد
دست آیه ترجمان عقل است / جرم اُفت کاروان عقل است
خود صورت جرم چیست جز خام / که جامع پختگی بود خام
جرم است و پای اهل ملت / اینک بهمانه حرف علت
باهر که دهد سپا و خورشید / یا دست جمال و جرم جیشید
جیشید جمال را عیال است / فقر جرم و آتش از جمال است

یعنی جرم آنچه حساب اول و آخر موجودات را از خطوط
جرم که در آن مرتسم بود میدهد و ادراک میکند، و مخرج
آنرا از خطوط کف دست خود دریافت میکند، چه این هم علم
است که کیفیت را از خطوط کف دست معلوم میکنند. چنانچه
علم شانه گوسفند - و مصنف باز از آن ترقی کرده مقرر مایه:
آنچه جرم از جرم معاینه میکند، پختگی نداشت، زیرا که
حرف علت آن الف است، در لفظ جرم واقع است، بخلاف خطوط
کف دست مهدوح که آن جامع جمیع علوم پختگیها است که دست
مهدوح بمنزله خورشید است، و جرم جیشید بمنزله سپا، پس
سپا را یا خورشید گیسو که مساوی خواهد داشت.

۱ - یعنی آنکس که یکی را از شست شوی کن کند نداده که دست از جرم

باز آمدن بسر حدیث و خطاب کردن بآفتاب و تحریر نمودن بسفر شام

گر در حرمش جواز یابی
بیمی حرم رفیع قدورش
سلطان کرم درو نشسته
تکیه زده بر پر ملایک
احسانش زوال قحط قحطان
چیریل کهنه مهیباش
جمع آمده بهر حرمت و پاس (۳)
بسته کمران چو حلقه قدخم
مرسوم خورش (۲) هزار دربان
مستسقی جرعه وقت تعجیل
پاسنگ گهر بگاه احسان
روزی طلب آمده دمام
دهو و ملک و پری و مردم

جواز: بمعنی روانی در واشدن و گذشتن از جامه و اراک
جمع اریکه: بمعنی تخت قحطان. قبیلته ایست از یمن که قحط
دیدگاه سالها بودند. و عدن: بمعنی اقامت کردن و در جائه همیشه
ماددن، و منه "جناث عدن" است. عدنان: نام یکی از اجداد رسول
علیه السلام است که بفصاحت مشهور بودند درین جا مراد از
گروه مسلمانان است. معن بن زائد: نام سخی است که در زمان
هارون الرشید بود. و سهف بن یزید و نعمان بن منکر هر
دو نام سخی اند. و پاسنگ: آنچه برای تساوی دو کفه در ترازو
نهند. و جودی: نام کوه که کشتی نوح علیه السلام با و پناه گرفته
و حری پالضم و الکسر کوهیست در مکه که حضرت رسالت
پناه پیش از نبوت چند روز در غار آن بعبادت مشغول بودند.

۱ - باغ و انشاده سائبان - ۲ - طاقهای ورود که باشند صعبه در دیوارهای

حاجا سازند و حلقهای برزیه در آن گذارد و آن را جانقا و چینی عاده دیو گویند.

۳ - کوه و خوری - ۴ - روزنه در دروازه

وقاف: حرفیست مصروف و کوهیست از زهرجد برگردد تمام
زمین عالم است و پانصد فرسنگ بالاروا ست و گردد بگرد آب
دارد. چون آفتاب برود تابید، شعاع سبز بر آب افتد و آسمان آبی
منعکس شود، و آسمان را ازین جهت لاجوردی گویند، والا
آسمان اصلا رنگ ندارد و ساده است و قیل مائل بسفیدی و شهبان
نام کوهیست. و در فرهنگ جهانگیری بفتح و ثاء مثله تحقیق
نموده است.

در صورت جسمی آمده پاک ارواح و عقول و نفس و ادراک
حاصل بهت آنکه جسم مبارک مبدوح مثل جسم ما مردم
مفهر از عناصر هیست، بلکه ارواح و عقول عشره و نفس دایقه
و ادراک انسان این همه که لطیف و مجرد اند، باهم مرکب
شده او را بصورت جسم مهمل ساخته اند. و مضمون این بیت
هم بر سهیل میانه واقع شده، بواقعی هیست.

از عشره رضای گشته مشهور خلد و سقر و زیانی و حور
زیانی پالفتح موکل دوزخ. درین بیت لف و نشر غیر
مرتب است، یعنی از عشره سقر و زیانی، و از رضای خلد و حور و
در بیت آینده.

استاده بصلح و عدل باهم آب و گل و باد و دار عالم
لف و نشر مرتب است یعنی استاده است از برای صلح
مبدوح آب و گل و برای عدل دار و باد.

از بهر سپند صدر اندر از طرفه نام و حلقه در
آویخته شغص بخل بهی که دودش کرده زیر بینی
عدلیش در ظلم در گرفته جودش سر بخل در گرفته

حاصل این است که برای دفع چشم زخم وجود بخل را از کنار
نام و در مدح آویخته و گویار کرده در بهی او دود میدهند،
و این قسم است از عذاب معصیه و دود گاه: در زبان هندی
دوختی را گویند که معصیه دود است. سو بخل پر گرفتن:
عبادت از هر کردن است و در ظلم گرفتن: مراد پستین و مسخود
ساختن است.

زان روز که بخل را سر انداخت کس صورت بخل باز نشناخت
از انچه سایلان دماهر از اهل زمین و آسمان هر
صدرش حرقات و مشعر آمد کاخش عرصات معشر آمد
گوئی پسماب جودش اندر سبلی است سفاس سایل آور
تا در کف او مهر خلاق گنج گرم و کلید اوراق
از اجر سفاس یک سنا برق در سیم فتاد گفت اذالمرق
اورا بشنید حق گمان برد حلقش بطناب جود بپشرد

حاصل هر دو بیت آنکه از اجر سفاء موقوف برقم پدرخشید،
و بر سیم افتاد، سیم ثاب سفاء او دیاورده " اذالمرق " گفت،
یعنی من سوختم. موقوف این کلمه را بشنید و گمان برد که او را
" اذالحق " گفته، ازین جهت بطناب خرد حلق اورا المسرد
و بر شاخسار بنان کشیده سوخته، خاکسترش را بیاد فناداد.
سوختن سیم را از آتش سفاء بر شاخسار بنان کشیدن، و فشرده
گلو ساختن، بقصه منصور علاج تشبیه داده. سنا: بالفتح روشنی، و
گیاهست معروف. و بهترین آن مکی است که آنرا سفائف مکی گویند
و نوعی از جامه حریر و ادیست به دهد و دختر اسماء بن صلت که
حضرت پیغمبر آن را نکاح کرد و پیشتر از آنکه باو نزدیکی
کند، مرد. و نیز سنائی - شاعری بود که بعد از حکیم سنائی
مشهور بود، و درین جا معنی اول مراد است.

بر شاخ گناش سوخته حالی بر داد بیاد لا اجالی
تا هرچ بنفشجی است مولاش یک چشم چو درگس اده اعداش (۱)
آن سایه سرطراز کو راست از مهر دگون سوی اعدا است
اعداش که بد تراند ابتر چون چاه فتن دگون دگوتر
تا قصد سواد شش جهت کرد شاد روان گرم بگسترد (۲)
نگرفت ز خاک این خرافات شاد زوایش غبار آفات
مردانگی که خوشه فلک زاد کیوان بژگونه طغر او داد

۱ - یعنی از آن باز که آسمان بنفشه رنگ مولاش و غلام اورا اختیار کرده ادهام
از چو درگس یک چشم صورت جمال به مان شده اده - ۲ - یعنی از آن مقامیده
مهدوم درین عالم شش جهت پرچم آمده و سرا پرده و سایبان گرم گسترده،
سرا پرده دانه و مذهب اورا از خاک این دنیا بهار الهام گرفته.

و انچه از شجر بهشت برخاست هر صام سر سعادتش راست
هرچه از ماه و مهر سالها زاد از خاک ستد بیاد هر داد
کس کس که بهرچ جا بهخشد کم زاده مهر و ماه بخشد
گفتا کف من بجایه وانکه زو زاده ز مهر و سیم از ماه
زیین بس همه دور ذاب بخشم صلت همه و آفتاب بخشم
آباد برین سپهر رفعت مه صلت و آفتاب خلعت
در خدمت اوست هرکه پکرفت مه توژی و آفتاب زربخت
هر خلعه کزوتن ولی یافت خورشید دمیج بادل یافت
وان را که کله عظام او گشت ماه انگله قبله او گشت
امه عالم ازین نظام ثانی ز اقبال چه یافتی حدانی
امه آدم ازین خلف که داری الحق پدرچه بختیاری

شاد روان: بمعنی بساط و ساتیان نیز آمده که پیش دالان
می‌بندد. و صلت بمعنی صله که بشعرا می‌دهند. و توژی
نام قماش است منسوب بتوز. از اشعار قدما چنان معلوم میشود
که آن قسم از کتان میشود. و نسیم بادلی: جامه ایست منسوب
به بادل و الاثام جائیست، و بعضی می‌گویند بادللی بادل نوعی از
اقبشه مانند حریر، اما زربخت است. و الله اعلم. انگله
حلقه تکه. و نظام ثانی مراد از جمال الدین موصلی است.

• خطاب بافتاب

امه قرصه آفتاب همی غیز درفل جمال دهن در آویز
زان خورشید گواکب امروز خورشیدی و گوکی در آموز
خطاب بافتاب است - یعنی جمال الدین - مانند آفتاب گواکب
امروز است. که تمام عالم دنیا از فیض او بهره باب هستند.
تو طریق خورشیدی و گوکی از ذات او در آموز، زیرا که فیض
او از فیض تو بغایت زیاده تراست.

در چند میان بهاسیانی بکشم زبان بترجمانی
تا پیش سرپر او بهوکی شکر عرم محینه گوکی
تا شرح دهی بصد عبارت خوشنودی مکه از عبارت

مکه چه عجب گرش دعا گو است
هر صبح رود ز آب جاهش
ایام بخورد خجل فرو ماند
کاذکس که ملک شهنش غلام است
گر جمع کنی یازمایش
زان آب و گل او سواب دهند
در دین چو خلیل چشم باز است
دامش بطراز آن جهانی
خود بر در جنت از سر قدر
تیر فلک ارچه سحر کار است
آن دست و دوات فرغش بین
ملک شاه پادشاه بدهاده بود ، و نظام الملک وزیر او بود ،
بساغوت و نظامت مشهور است . شهر فلک : عبارت از قطار است
زاد : زره ساز را گویند .

زان خامه که دیو غار را سوخت
چو پهل سلاح شوریه آموخت
ام از خامه ممدوح که برام دستخط انعامات عالم و اجرام و اراکین
بنی آدم که مصروف است . دیو خام که عبارت از حرص و طمع
عالم است ، سرشته شد ، یعنی محتاجی منعدم گشت ، همه کس
غنی شدند . و سلاح شور : کسی را گویند که در استعمال کردن
و زین سلاح معاورت و قدرت تمام داشته باشد . حاصل مصرع ثانی
آنکه حضرت جبرئیل که مهام خلاق را کفایت میکنند ، تعلیم
از خامه او بر گرفتند .

چرخ افش آفتاب بگداخت
آل لوح و قلم کجا ازل راست
خالی حلی دوات او ساخت
محتاج دوات صدر والا است (۱)

در صفت قلم گوید

هست ارقم مهره دار کلکش
تروپاک گرفته عالم دین
هست آتش مشکبار کلکش
زان مهره نمای مار زریں

هم جان خیرد ز مار زرقار
خورد آتش بدعه کلک زردش
گر مهره مار دارد ایام
در طرفه که آتش است خوردش (۱)
ارقم مار ابلق . و کلک را از پیراه آن بارقم نسبت کرد
که دو رنگ دارد . یگر رنگ اصلی و دیگر رنگ جواهر که بران
کلک نصب کرده شد . و دیو کلک را آتش گفته چراغ آنکه رنگ
سرخ دارد . و مشکبار : باعتبار سیاهی . و مار زریں : دیو عبارت
از قلم ممدوح است .

مصریش تن و پیمایش فر
چو پیمیش لباس و هندوی سر
این بیت نیز در وصف قلم ممدوح واقع شد ، یعنی قلم
او مصری تن است ، باعتبار رنگ سرخ . و پیمانی سر : باعتبار
فصاحت طرازی و قدرت نویسی که شعرا بر پیمان فصاحت گویند .
و چو پیمانی لباس : باعتبار نقش زریں ، که لباس چوین اکثر نقش
است . و هندوی سر : باعتبار سیاهی که سر قلم از اندرون دوات
سیاهی بر می آید .

روزی ده سال قسط دنیا است
عوسن معدد است و پیمه اندام
مصریش سزد که یوسف آسا است
اما رمضان خور است مادام
و این بیت نیز در صفت قلم ممدوح است . یعنی معدد
او مانند معدد عوسن علیه السلام از خورش خالی است ، و همیشه
فائقه کش . و بدن او مانند بدن پیمانی علیه السلام خشک و باریک
است . یا وصف این زهد و ریاضت روزه رمضان نبی دارد ، و این
عجب است . چه هر کس بقدر مقدور خود در رمضان خیرات میکند .
و ممدوح دران ماه مبارک از همه زیاده تر خیرات سازد و قلم او
دران ماه خشک شدن نبی گویند همیشه سر در دوات دارد و گرمی
باشد گویا که روزه میخورد ، زیرا که روزه عبارت از امساک آب و
طعام است ، و قلم ممدوح همیشه آب از دوات میخورد باین
جهت رمضان خور گفته و تعخیر روزه خوری او در بیت ثانی
خورد جهان میکند .

۱ - یعنی کلک ممدوح که آتش است و زرد است آتش بدعت و شایسته را می خورد
و این باعث تعجب است که در خود آتش است و با این همه آتش بدعت را می خورد .

روژه خورد او ز زرد روئی زنی روی سرش پرده گوئی
بیمار مزاج و طفل حال است گبر روژه خورد پر و حال است

این بیت نیز در بیان قلم ممدوح بر سهیل عکرمیگوید
چه قلم بیمار مزاج است یعنی همیشه خشک و لاغریه مایل
است که از سیاهی شهر بخورد اگر او روژه خورد پروگناه نیست
زیرا که در شرم شریف بیمار را روژه داشتن معاف است و طفل
شیر خوار مکلف نیست.

صفرا دارد همه رگ و پی سودای سیاه چو کند قی
آید سوره بحر تیره و شور چو غواصان نگویند سر و مور

بحر تیره مراد از دوات است و شور برای آن گفته که
دمک در دوات می اندازند تا سیاهی صاف و روان شود. حاصل
بیت آنکه قلم ممدوح حکم غواصان دارد. برهنه شده چون
سوره دوات رود، گوهر مقصود عالم ازان بر می آید، چه از
قلم او اجرام احکام دینی و دنیوی بتفاد می رسد، و این گویند
بمنزله گوهر آید در بحر که غواص از دریا بر می آید.

مانا که چه قلم جریست گوهر کاب سیمش سپید کند سر
آبستن و هیچ در شکر دم زاینده لعبتان معنی

یعنی قلم ممدوح حکم زن آبستن دارد و در بحر جنبش
تواند غریبه و نکات عجیبه باشد، محبوبان معنی بی زاید و
باوجود آن در شکر هیچ ندارد آبستن شدن و در شکر هیچ
نداشتن این طرفی دارد، فی الواقع قلم مجوف است اندرودنی
خالی است.

می نالد و خستش قراری نالد بگاه زادن آری

در مدح جمال الدین ملک النور با بطریق

مخاطب گویند

ای هر خط حکم تو خطرتاک پروگار سپهر و خطه خاک

خطرتاک، خاکف را گریخته و سپهر را پروگار گفته، برای آنکه
گرهش دارد و خاک را بنقطه اضافه کرده، از برای آنکه ساقی
است حاصل بیت آنکه ام لای در دایره حکم تو آسمان و زمین
مطیع آید و عی ترستند که می آید حکم عدول نشود.

بر دست تو ام محمد احسان سلطان نیاز شد مسلمان (۱)
از جود تو ام جهان امید کان در سفر است همچو خورشید
وز دست تو زیر پای دنیا در موج زن است همچو دریا
بر بهشت عدن شهر یارم در روضه فضل تو چهارم
تازه به بقام تست عالم ام عالمی از فنا مسلم
گوهر که سلاطه ایست از دور ارحام جلال و است معمور
مشاطه شده است آفتابش گلگون شده است نور تابش
گردون شده دایه کمالش پرورده به شش هزار سالش
هر گوهر کاشی مثال است پرورده شش هزار سال است
تو گوهر کان لا یزالی یعنی که سلاطه جلالی
از خطه آفتاب فرمان اشر و عمر زمین ایمان
لطیف ازلت به عالم خود در صفت هزار سال پرورده

سلاطه ارحام جلال: مراد از لعل و یاقوت که امثال آن باشد
و ارحام: جمع رحیم ام بچه دان. و گلگون: رنگیست سرخ
که عروسان برای آرایش بهره بر رومی مالند. و در فارسی قدیم
گلگونه نیز آمده. و پرورده شش هزار سال این در صفت
جوهر است که انجرون کان بعد از شش هزار سال مرتب می
شود. و بعضی گفته اند که این مدت برای لعل و یاقوت است.
و اناس و زمره و جمهره کاندیس مدت مرتب نمی شود. و
صفت هزار سال مدت زمان آدم علیه السلام است که تا زمان
مصطفی منقضى شده اند. و تولد جمال الدین که ممدوح است.
بعد شش هزار و پانصد سال از زمان آدم علیه السلام و بعد پانصد
سال هجرت پیغمبر ما علیه الصلو و السلام بعمل آمده. چنانچه
خود فرموده:

۱- یعنی سلطان نیاز که مسلمانان را برای خلاصه و نجات می برد بر دست
پیغمبر مسلمان شده اند

تعظیم فرودی اهل دین را این پانصد سال آخرین را
 آراست فلک چه چون تو سلطان تاج شرف چهار ارکان
 مرصی که نه با عطای یار است خوار است چو خاک و خاک خوار است
 خاک است دهنده زر پاک لای داده چو خاک زانکه خاک

زانکه خاک: مراد از زر و سیم و جواهر باشد.

آزی که به نصبت تو پیوست آیا جگرش چه سخا دست
 مرصی که بهیده تو بشتافت یارب معدن اش چه میضا یافت
 کس نیست طبیب این معانی آن سده و میضا تو دانی
 هر کاسه حرص تست عنقا همیشه جود تست دریا
 جود تو که دایگان دنیا است تاراج ده یتیم دریا است
 ام چون عنقا یتیم پرور تاراج یتیم بحر و گوهر
 نه کنیت تست بوالحماسی غارت چه کنی یتیم دریا
 نصبت کرمت چو کعبه شد فاش پا کعبه چه کردی ام کرم پاش
 کعبه ژ وجود تو چه دیده است از مبرقه جود توچه چهیده است
 تا خلعت کعبه هر تو سازی اعلام خلیفه طرازی
 در صدر تو از سیاست و پاس آینه خدمت آل عباس
 دام است ز زر بی شهارت بر کعبه هزار پیل وارت
 گر تو بوی از مکان مکه زریں کنی آستان مکه
 کعبه ز تو سد جاودان یافت مکه چه یقات ارمغان یافت
 کز روم و خزر خراج خواهد از خلیف و هند باج خواهد
 قیصر را روم در شورد نوبت زن مهر مکه گردد
 می آید رومی جهان جوی داف حبشی نهاده هر روی

خزر و خلیف هر دو دام شهر است که دران جا خوب رویان
 بسیار می شوند و در بعضی دستم بجای خزر لفظ حبش دیده شد.
 ارمغان: یا کاف فارسی مرعی و مصلح را گیرند - و بمعنی ارمغان
 نیز آمده یعنی سوغات - و مراد از رومی قیصر است - و داف
 حبشی: کنایه از داف شامی باشد.

در بیان صعود ستاره شعری و تخلص بملک الوزرا صاحب موصل

در طالع کعبه گاه تسهیر دیدد منجمان تقدیر
 کز جنبش رهروان گردون در بهت حیات ربیع مسکون
 شعری که بشمار باز خوانند روغن گر باغ مصر دانند
 در طالع هر که او مکان یافت پیرویه ملک جاودان یافت
 سادات عرب هر از کمالش کردند پرستش اند سالش
 این اختر از آسمان برآید بیت الله ازو مشور آید
 آن شعری ملک بخش مسعود امروز توفی بعالم جود
 ناظر نه شود چه هیچ دور در طالع کعبه چون تو شعری
 تو شعری و موصل آسمان است برهان نزول تو هنان است
 کز شام جری بهکه لشکر صغری عرب کنی معسر
 پتر تو بزیور پر جبریل گیرد هزار میل در میل
 نعل فرسای کنی زمل میخ زراد مبارزانت مریخ
 ژوپتر وارت سماک رام سیاف کمین سعد کاجم

تسهیر بیرون کردن از شهر - و جامه مضطت قافتن - و جل
 از پشت ستور چو گردن - و نیز نام حساب منجمان از روم انتقال
 کواکب و از اندازه پرور و بدر یافت مدارج و نقائق - و هریک
 بر آورده حساب احکام فلکی اند و در طالع کعبه معظمت هنان
 حساب پر آورده که ستاره شعری که منسوب بسبت شام است
 در طالع هر کسکه خواهد آمد حاکم مکه و وارث ملک حجاز خواهد
 شد - و سادات عرب در اطاعت او جسیب کمال او خواهند آمد - و
 بهت الله از ذات او آباد خواهد شد - مراد از آن ستاره شعری -
 المال محدود است که درین عصر مانند ستاره شعری در کعبه
 طلوع نبود - چنانچه این معنی از ابیات کتاب مفهوم می شود
 و ادعای مصنف همین است که مرقوم شد - از رهروان گردون
 مراد از ستارگان است - و کعبه را بهت حیات ربیع مسکون
 برام آن گفته که در زائجه تقویم خانه اول را بهت حیات
 گویند - و کعبه نیز بهت است آن بهت حیات ربیع مسکون است

که ابتدای رجم مکنون از کعبه است - و اول خانه که در عالم شده است، کعبه است باعتبار شرف و بزرگی و در کتاب نجومیه مشهور است که بهت میات آن برج است که در وقت ولادت طالع مرلود بود - و شعری دو ستاره است، یکی را شامی و دیگری را یمانی گویند - و شعری شامی را روشی گر چاه مصر گفته که در مصر درختیست مشهور بتابستانی از روغن می دهد - و بغایت دافع است، و آن درخت از شعری شامی تربیت می یابد، و آن درخت بلسان است که هر عین الشمس در مصر روئیده است و سواد مصر در دیگر جا پیدا نمی شود - و معسکر لشکر گاه - و میل: ثلث فرسنگ است - زراد: سلاخ خانه - ژوپین: بمعنی سنان دراز که از خشب باشد - سیاک راعم و سعد دایم: هر دو نام منزل است از منازل قمر که صورت راعم دارند، سیاف: صاحب السیف، یعنی دست ژوپین داری بر سیاک راعم است، و صفت سیافی راجع بسعد دایم.

قرص خورو راس گشته هر سر قرص زرد اژدها برابر

قرص خورو: عبارت از کره آفتاب است که آن صورت سپر دارد - و راس گنایت از راس و کعب است که آن صورت اژدها دارد - و قرص: بالنظر، سپر و قروص و قرص بهمعنی آن - و قرص بهت لاف و تشر مرتب واقع شده - حاصل آنکه در دست محدود قرص آفتاب بجای سپر است، و راس و کعب که بصورت اژدها اند، بدان سپر خشن ضربه - نه بر سپر افکند صورت اژدها می خورند - پس آفتاب و راس و کعب هر دو تبدیل به سپر و خشن اژدها بجای سپر واقع شده اند.

عدل تو سیاست براند کاهراهی مال مازداده
با عدل تو آن چنان زرددمر کز مال خبشته در رمد هر
اهراهی مال دزد محتاج آید بخزاده داری حاج
گویند قبایل از سر مال کامل العرب احکروا من المال

اه: بسبب عدل تو که پریه کاران سیاست رانده، اهراهی که دزدان عرب اند، و راضی کرده، مال و تمام اموال را

بغارت می برند از قرص تو مال را چون مار میدادند بلکه
از مال دوشسته میگریزند - و در قبائل خردنداء " اهدروامن
المال " میکنند.

در بادیه رانی از گرامات بصری ز چهار جوی جنات
از منزل سازی آب حیوان روضه شگفتی از غمیلان
مصنم (۱) سازی و حوض کوثر مرتع کنی از بهشت انور
کاهور کنی سموم دروه طوبی سازی زقوم دروی
میل عرفات سازی از زو ریگی همه دانهای گوهر
سازی بی خرمیت روانها در مزدلفه من ستانها
از بهر گذار بحر اخضر پل سازی از منا به شهر
از قرص قزح پله بسازی پس چارده طاق هر فرازی
آئینه نبی بطاق پل بر برسان مناره سکندر
چون چارده مه شود هر آفاق مشهور پل چارده طاق

اه مدح لشکر خود را برای گذر کردن از بحر اخضر پل
از قرص قزح می سازد و درو چارده طاق می نماید، و در هر طاق
آئینه مانند آئینه مناره سکندر نصب میکند، یعنی این چنین
قدرت در دولت میدهد که خارج از مقدور بشر باشد - و این
مضمون ایهائی است، خلاف واقع - و مناره سکندر: عبارت از آن
است که اسکندر رومی در اسکندریه برای حفاظت شهر و دفع
فساد دزدان فرنگ مناره ایسان نهاده، پرو آئینه از عمل طلسمات
به جهت گز قطر و کمال ارتفاع یاستهواب یلمناس حکمر برپا نهاده
و میرگاه که دزدان فرنگ در میان بحر آمده جهازات را قرار
می کردند عکس آن دزدان در آئینه پیدا می شد، پس آنها یعنی
اهل اسکندریه شمار شده دفع می کردند، و این معنی بر اهل
فرنگ شایع بود - خبر است که در زمان هارون الرشید یا در عهد
منصور دوانقی حکمر دهلپاز از فرنگ آمده، هارون را بخزاده
محقوقه بخریفت و هارون آن مناره را بر شکست - از آن روز این
عمل باطل شد - و الله اعلم.

در بیان اظهار قدرت جمال‌الدین موصلی گوید

گویند جمال معجزه ساخت از قوس قزح پله پیرداخت

در اخبار است که جمال‌الدین موصلی بر دریای موصل که
آنها رود موصل می‌گویند، پله ساخت و هوازه طاق بشکل هلال
کماندار در آن نهاد. بیان احوال آن در ابیات آینده مذكور می‌شود.

بشکوه (۱) بدر در طاقش زین پل که هلالی است طاقش
برعنا را بر بزمی بر کوه صفا و دروه اش آری
بر کافه مصریان دبی باج از فرق عزیز بختی کاج
حصن همدان چه که آری بیخ بلسان بیکه غاری
آری بزمین مکه مشهور از هندوستان درخت کافور
پس گنج روان کنی هزیند آبی تو ز مکه تا مدینه
هرمانی هشیما کشادن شهرستارها بنا همدان
از بهر دل تو خورش و هرمس کردند دروگر و مهندس

هرمان بیکه آوردن و بلسان بیکه کاشتن و درخت کافور از
هندوستان بزمین مکه آوردن، این هر سه از معاللات است،
اما از قدرت محدود این محال ممکن تواند شد. و هرمان؛ بختیبه
تو گنجینه‌ست قدیر در مصر، بسیار استوار که از طوفان حضرت
شوح علیه السلام خراب نشدند. پس این عبارت از مصر بیکه
معظمه رسیدن محال است و درخت بلسان غیر از مصر در هیچ
زمین نمی‌روید و آن در موضع عین الشمس مصر یک درخت
است پس آنها در مکه کاشتن این هم محال است اما محدود
اگر تواند از قدرت خود هرمان را در مکه و بلسان و درخت
کافور از مصر و هندوستان آید و مکه آوردن قدرت دارد. و
در منتخب اللغات نوشته: بلسان بختیبه درختیست کوچک
مانند درخت حنا و می‌روید الا بموضع عین الشمس مصر، و
اهل طبابت روغن آنها مفید جمیع اسراف داشتند انداخته
بان که آن هم درختیست که قد خرابان را بدان تشبیه کنند

و از داده اش روغن گیرند، بسیار نافع و خوش بو است، و
آنها دهن البان گویند، و آن هم در حوالی مصر می‌شود. و
بعضه گفته اند که در دهشپور هم می‌روید. اما دهن البان،
و دهن بلسان در خواص باهم نزدیک اند. هزیند؛ بمعنی
شفقت و خیر، و خرچ آمد، هرمس؛ یکسویین نام ادريس
علیه السلام. و بعضه بختیبه نیز خوانند و این زبان دریانی
است، ازین جهت آنحضرت را هرمس البرامه می‌گویند. و
نیز نام حکیم است که شاگرد اسقلینوس بود. و اسقلینوس
شاگرد بلا واسطه ادريس علیه السلام است، و دروگر نجار را گویند.

گر وقت عمارت سلیمان بنا بودم سپاه شیطان
از بهر عمارت تو جدا صفها ملک شوند بنا

عمارت سلیمان؛ مراد از بهت القدس است که دیوان بموجب
حکم آنحضرت علیه السلام عمارت بهت القدس را تیار می‌ساختند
اما چرا احوال عمارت تو که خطاب بمحدوح است، صفها ملاک
بنا کنند آن شوند.

از دار اثیر و آب کوثر آهک سازند کوه و گداز
از قلعه قاف سنگش آوردند باره ز ستاره بر گذارند
صد بار بر آورده بهتر صد باره ز باره سکنند
مورای بهر ظهور جنات آردند درو قصور جنات
هرچه از طرب و سرور بهنی مقصور دران قصور بهنی
چون خانه حمل یک پس یک نصبت کدها همه مشبک
قصری که بنام تو طرازدند خنداند اش ز آفتاب سازند
در یک در پی سپاس مصره سازند ز کوه اساس قصره
خورشید و ماه که در نوردد غشت زر و غشت سهر کردند
طیان ارم بدو درایند بر هر خچر گردبان بر آیند
از چشمه خور گل آوردند گاه از ره بکشان برودش
چون آن که و گل فراهم آید خاوه فلک البعیت شاید
قصری و چه قصر گنج در گنج تو چون شه نعل و شاه شطرنج
بنهاد سریر در میان جام استاد سران کلاه شریام

شهری و چه شهر داد برداد خواصه فلکش محمد آباد

کرد باول مفتوح بثنای زده و دال مفتوح زمین سخت را گویند که در دامن کوه باشد. و در بعضی فرهنگها زمین و پشت کوه و دره کوه معروف است. - باره قلعه را گویند. - باره سنگر عبارت از سد سنگر است. - و طيور جنات: اشارت بر ملائک و طیان بالفتح گلکاران و معماران و عبارت کنندگان را گویند. - و امر نام بهشت که شهاد ساختن بود، قصه ساختن او در کتب معتبره مسطور است خاوه: یا و او مفتوح، چوب میان ذبی را گویند، مانند گشتی کوچک و گل کاران بدان گل کشند. و در جهانگیری چنین نوشته است. و فلک البهیمه فلک الافلاک را گویند کلاه درها شدن: عبارت از متواضع شدن است، سران، بمعنی سرداران آمده، سریر هر عربی تخت را گویند.

گردون دهم زمینش خوانند بل کشور هشتبیش دانند

حاصل بیت آنکه اهل زمین آن قصر را آسمان دهم میگویند. چه آسمان محله عرش دین فلک اند، و فلک دهم چیست، و این قصر را فلک دهم می خوانند. و همچنان کشور هشتمین میدانند. چه کشور هفت است که آنرا اقالیم سبع میگویند، و این قصر را بهایه کشور هشتم قرار داده اند. و اگر کسی خواهد که آسمان دهم و کشور هشتم ببیند، این قصر را ملاحظه کند، که در ذات خود آسمان دهم و کشور هشتم واقع است.

پایان که هر مقام سازد فخر الیادانش نام سازد ابلیس چه بهند این مشابیه کدام ز تو یافت این شباهت مشابیه باز گشتی گاه، و منزل، و دامگاه صیاد. درین جا بمعنی مرتبه آمده.

در سجده آمد از دل و جان من آید اذت خیر گویان درین جا از آمد مراد مبدوح است. حاصل آنکه هرکس از دل و جانی باعتقاد تمام برای سجده بها آوردن مبدوح در خدمت می

آید و "اذت خیر من الناس" میگوید یا آنکه ابلیس در خدمت مبدوح برای سجده آمده "اذت خیر" در زبان میراند.

چس زان سوی قاف هر کند پای سازد سر بوقییس را جام چون مکننت مکه از تو بهند سقایی مکه برگزیند یخرفته کند چه دهم ساعت آن اند هزار ساله طاعت

بوقییس: نام کوهیست در مکه معظمه سابق در صدر کتاب نوشته شد مکننت: پالمر، قدرت و توانگری اند: پالمر بحث را گویند.

آوازه رود ز نسل آدم در چار کنار هر دو عالم کاپلیس ز کفر شد مجرد در عهد جمال دین محمد ام جان محمد اندر اسلام دا زنده بجان چو تو هنام نامت بهمیدی وفا کرد خود نام کفر کجا خطا کرد از سورة معجز و کرامات آموختی آیت مقامات زان هرچه ز معجزات اوخاست در همین کرامت تو پیدا است بر صورت مصطفی به تهنیب برهان آمد "تکلم الکعب"

تهنیب: بمعنی پاک کردن اخلاق همیشه از ذمیه، و آراسته کردن، و زیب و زینت بخشیدن است. و تکلم: بمعنی کلام کردن و کتب در تازی گرگ را گویند، و این بیت اشارت بر معجزه و سالت پناه صلعم است، و آن چنان است که روزی امیان بن اوس خزاعی در میان گوسفندان خود بود، گرگ ناگاه گوسفندی از رده او در رده، و امیان در عقب روان شد تا گوسفند را از او بستاند، گرگ پسین در آمد، با امیان گفت: تو عجب احمقی که رزق من از دهان من می رهایی. امیان از کلام گرگ متعجب شد و جواب داد که من احمق نیستم، تو ظالم هستی که مال مردم را برای نفس خود از ظلم من ربائی گرگ از استقام این سخن بختی و گفت که اگر تو احمق دوستی ایمان بر محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم چرا دیاوردی که او در خلافتان ما یثوب صاحب دعوت شده شمارا بکتاب خدای تعالی میخواند، شما از او غافلید و من برای رزق مقدر خود سعی میکنم و تو در حصول دین حق سعی نمیکنی.

پس انصاف کن که من احمق هستم یا تو احمق هستی اهبان خجل شد و گفت که اگر من پیش رو درم 'گرسپندان مرا کیست که حفاظت کند- برگ گفت: من محافظت می نمایم- پس اهبان گوسپندان را بوسه باز گذاشت' و خود باهل و عیال در مدینه حضرت وسیحه اسلام آورد الحمدلله علم فلک.

بر معجز قدرت ام قحدر دست امروز تکلم الحجر هست

این بیعت نیز تلمیم است بر معجزه آنحضرت- و آن این است که روزی ابو جهل سنگ پاره چند در مشت خود پنهان کرده بجانب رسالت گفت که "در دست من چه چیز است؟ بگوئید" جناب رسالت فرمود که در دست تو چند سنگ ریخته اند، و بر نبوت من گواهی میدهند و آن لعین از دست فرو انداخت 'هر سنگ ریخته "لا اله الا الله محمد الرسول الله" گفت- درین جا مراد از مهر کعبه است که بر قحدر تو یعنی مهدوح گواهی میدهد.

با قاجار رسل درخت یکبار آمد بموافقت سوم غار

درین بیعت نیز معجزه آن حضرت بهمان می شود- و آن این است که چون جناب رسالت علیه السلام با ابوبکر صدیق رضی الله عنه در غار قرار گرفت، همان شب بر در آن غار درختی جست و عنکبوت بر رو پرده تنهد، و عنکبوت وحشی در آن پرده پیضا نهاد- اگرچه این معجزه مشهور است، اما از بیعت مصنف معجزه دیگر معلوم میشود، و آن این است که روزی جناب رسالت از خوف کفار در غار ممتزای شده بودند و دهان غار نهایت باز بود، و آنجناب مقدس درخت را اشارت فرمودند که بولب غار رسیده جناب کند، تا خود بنظر مخالفان خط افتد- و آن درخت از مکان خود پیشتر رسیده سرپوش دهان غار شد- چون کافران بعد جست و جوی آنحضرت مایوس شده بر گشتند، آنحضرت درخت را رخصت کردند، و درخت از آنجا بر گردیده باز بمکان اصلی خود رسید، و بیعت مصنف از روم الفاظ مصادقت این معجزه میکند- فافهم.

هر سو که خیام و خرگه تست طوبی همه سال مهره تست

مصنف در شان مهدوح میگوید که اگر در آنجا درخت حباب دهان غار شد، اما بر دروازه خرگاه توبه همواره استاده میباشد.

جمعه ز جودست سید الناس سیراب شدند از بهر طاس کردی همه خارق را بیک دست سیراب عطا درین گوی طشت

این معجزه آن شفیع المذنبین است- و آن این است که روزی لشکر از غایت حرارت در تشنگی بود، و آب در بادیه هیچ جا بهم نرسید، و آن حضرت هر دو دست مبارک در قحطی گذاشت، دو چشمه آب از هر دو دست جاری گشت، چنانچه تمام لشکر از مردم و حیوانات از آن آب سیراب شدند.

و نیز نقل است از ابو هریره رضی الله عنه که من و تمامی اصحاب صفه معه رسول علیه السلام از گرمی گرم تاب بودند، شخص پهلای شهر دگر گرانید- و آن جناب مقدس از آن کاسه شهر من در من پر آوردند، چنانچه تمام اصحاب صفه خوردند و پس کردند و بعد آن حضرت بمن خوراندند من هم سیر شدم، بعد خود بدولت نیز بیا شامیدند- و کاسه از شهر نخستین همچنان لبریز بود- و تو از یکدست انصار همه خلق را سیراب از آب نصبت ساختی و الفلاس را دور کرده غنی نمودی این معجزه تست.

هنگام حمزه چند گمراه بشگافت بنان مصطفی ماه قمر تو بر آسمان گذر یافت از هیبتش آفتاب بشگافت

جود از حمد است، بمعنی انکار دانسته کردن است- و گمراه: مراد از کفار است، یا مشرکان و این بیعت نیز مشعر بر معجزه است، و آن این است که مشرکان پیش رسول صلی الله علیه و سلم گفتند که اگر تو درین دعوی صادق هستی ماه را در حبه کن- در آن وقت شب چهاردهم بود، و آن حضرت بعمون پروردگار از سیاه خود چو ماه اشارت کردند، ماه بزور آن سیاه در نیمه شد- یک نیمه بر کوه ابوقیس و نیمه دیگر بر کوه دیگر افتاد و مسافران طرق و شوارح اطراف در وادی نیز معاینه کردند

و دهانش پادشاه میش در شهر برای العین ملاحظه نمود - پس درین جا که بها حسن فیه ربطه این است که: ام جان محمد یعنی ام محمود تو هم همنام محمد هستی و آنچه و آنجناب از قوت دیوت معجزات مشکوره را در عالم ظاهر کرد و تو نیز به آنجناب از زور کرامات این واقعات را ظاهر کردن می توانی - تراهم حق تعالی ایس قدرت داده است - چنانچه مصنف خود میفرماید:

زان هر چه ز معجزات او خواست در عین کرامت تو پیدا است
کیوان شرفا سماک قدر را رضوان کنفا بهشت صدرا
در وصف تو ز آنچه و هر راند است گفتار نهاده و مدح مانده است
زانسوی ثنای تو سخن نیست جائیست که جای هر زدن نیست
اندیشه درین ثنا است گهرای زین جوش ثنا بود نه و افلا
نا گفته دعا فرو گذارم در خاتمت کتابش آرام

در مدح شیخ الشیوخ اسلام ضیاءالدین

عمر نسائی گوید

خاطر کنم آتشین حدیقه از مدمت سید الطریقه
آتشین حدیقه، باعتبار گلهام سرخ رنگ که باغ در فصل
بهار باعتبار گلهام رنگا رنگ خط آتشین نماید - و سید الطریقه
خطاب محمود است - چنانچه حضرت چنید را سید الطائفه
میگویند - حاصل آنکه خاطر خود را که از ملال و مزین دلهای
ویران، چون باغ در خزان است، المال از مدح ضیاءالدین
عمر نسائی مانند گلستان سراپا بهار گردانم، و محل گلهام
رنگین از ثناء او میسازم.

خوری که سواد آسمان راست از ظل ضیاء دین عمر خاست
در نور هدی مصورتی هر شیخ شیوخ عمرستی
آن پیگر صدق و جان تحقیق آن گوهر عشق و کان تطبیق
خوان کرم و عزانه بر (۱) خاص حرم و خلاصه سر
پاشندگ گنج فکر عمر صد گنج روان بدلیقی اندر

جز اشک نه شسته کرد دلش جز پست (۱) شسته دای حلقش (۲)
آن فلق گران بران سبک روح بر آب خضر سفینه روح
آن دلق کبودش آسمان است اومه دل و آفتاب جان است
ماهی است دلش روده لیکن از قصه خسوف و کلفه ایمن
اسلام گرفت روشنائی از سایه عمر شنائی
مضدوم خواص روزگار اوست سلطان مشایخ کبار اوست
شلی قدم و چنید قال است سقهای سخن و فضیل حال است
تسکین ده درد بویزید اوست ترقی ده علم بوسعید اوست
موصل ببقای آن نکر نام فرمان ده خاوران و بظام

شمالی و چنید هر دو از اولیا اند، اما شیلی میرید و داماد
حضرت چنید است - سفیان مراد از سفیان ثوری - و فضیل بن عیاض
نام ولی است - و بویزید نام قطب است که بظام مرید اوست -
و بظام و خاوران هر دو نام شهر است - اما خاوران وطن
ابو سعید ابو الفیر است و بظام مرید ابویزید - ابو سعید
مراد از حضرت ابو سعید ابو الفیر است.

از خوف و رجا دلش جهانست از میثم و خور اخرو نشانست
ام دل مبدوم از خوف الهی و امید شفاعت نبوی که ایمان
فرمیان ایس هر دو واقع است، حکم جهان دارد، یعنی ازین
هر دو چیز معبر و لبریز است - و از میثم، یعنی از گریه
و از خور، یعنی از خنده نشانه دارد درین بیت لف و نشر
مرتب است - ام از خوف چون میثم گریه میکند، و از رجا چون
آفتاب خنده دارد.

هم خنده و هم سر شک یارد گوی بیشکال (۳) هند دارد
جهش بره قوافل غیب پیام و رسد شده زنی جیب (۴)

۱ - از دله پریان که آن راهی ندی متر نامند - ۲ - ابو ضیاءالدین همراه
در گریه مشغول میبود و دلق خود را از آب اشک خود می شوکند و بجز از دلقه
پریان در حاضرش نمی رود - ۳ - مدح برشمال یعنی برصاف - ۴ - یعنی جیب
او در راه اسرار غیبی یشابه پیام و رسد شده که رهنمای تجلیات الهی و فراتر رفته
نورضات خاتمان است و چنانکه صمد که از ادعا اسرار غیب معلوم کرد -

در سینه اش از جواهر سر بمراسمت صدف زهی جواهر
از آنش دل گذارش افتاد بگذاخت بچیده موج پر داد
درگاهش اشک چشم پهدا است آن جواهر سینه مصفا است
سجاده ز عالم فسرده در صومعه مسیم پرده
افکنده هزار سفره از نور پیش فقرام بیت معمر
کعبه است و حرم همه درون سوش مروه است و صفا سرخو زانوش
شیخ حرم و مرید کعبه اعلی الله المجید کعبه

پیام: جمعنی فروشنده و خرید کننده چیز آمده - رصد: درین
جا مراد مکان چاه گهر کاروان است - سجاده - مصلای نماز - عالم
فسرده: مراد از دنیا باشد صومعه: عبارت از حجره است -
و فقرام بیت معمر: مراد از طرشتگان است - و بجای فقرام
در بعضی نسخ نقبا هم آمده .

آن نقش الف که نقش او بود در حرف درم ز نامش افزود
حاصل بهت آنکه ضیاءالدین عمر در اصل نام محدود است
چون الف در عمر زیاده کردند ، همارشد ، و حرف دوم مراد
از عمر است ، زیرا که ضیاءالدین حرف اول است . و بسبب
زیادتی الف عمر همارشد ، و این معنی از بهت آورده مستفاد
میگردد .

در حلقه دین بده عمر نام پس عامر کعبه گشت مادام
مقصود ازین اینست که محدود از متعلقان جمال الدین
موصلی است ، و او این را خدمت شریفی کعبه فرودده پر کعبه
منوره موکل ساخت - درین صورت اول که عمر بود بده عامر
کعبه الله لقب یافت - و عامر بمعنی معمر کننده .

در گوشش گفته پیک درگاه کای عامر کعبه همک الله
چون ابر بر آمده ز موصل از بحر سفای صدر مفضل
پر سنگ مور گهر فاشاده بر خاک مدینه زر فاشاده
چون روز نور شده مجرد در روزن مرقه محبده
حیده ملکان رقیب و بهدار بر دامن خوابگاه مختار

مختار شنیده بانگ خایش از خواب در آمده برایش
گستاخ گرفته در برش تنگ او کرده بدست پوشش آهنگ
از حضرتش آب خضر خورده و ژدستش خرقه تازه کرده
داندست که در حریم رحبان غیر البشر است حی و یقظان

صدر مفضل: مراد از جمال الدین موصلی است -
حی یقظان نام پادشاه است که در پدر تولد شده صاحب کشف
و ولایت بود - فکر او در گرایخ مذکور است و ذاریخ حی یقظان
علمده چیز بنظر آمده ، و بمعنی زنده و بهدار است .

پس رفته چو مشتری سور قوس از روضه مصطفی بفرودس
این بهت محتبل بر دو معنی است - اول آنکه چون ضیاءالدین
عمر کسانی در حرمین الشریفین بود ، در آخر عمر در مدینه
منوره آمده مدفون شد - چون مدینه منوره محل روضه رسول
علیه السلام است ، دران جا مدفون شدن گویا در حقیقت
بفرودس رسیدن است - چه هر کسکه دران جا مدفون شد ، به
بهشت برین میرسد - و معنی دیگر آنکه فرودس جائه است
که ماهبین حجره و منبر آنحضرت واقع است ، و جناب رسالت
آن زمین ماهبین را حکم جنت کرده اند - و ضیاءالدین دران
جا مدفون است - ازین جهت گفته که از روضه مصطفی بفرودس
رسیده .

ز ادريس مدرسی شنوده در حال معبد درس بوده
معبد درس به تکرار دهنگ درم که مراد ازان خلیفه
مکتب باشد .

ز ادريس گرفته وقت رجعت روزی ز پی کمال رفعت
آورده به تحفه دزد صاحب صدر الوزراء ابوالمنقلب
پهره که ملک سزد مریدش اصرار همه جهان عبیدش
رستی (۱) ده جان عاشقان اوست دزل افکن خزان صادقان اوست
خاقانی هست زلف خوارش از زلف خوان صبحگاهش

۱ - پیروزی سستی زلف و روزی بر دانی و طرا و باختر و خوردن اندک

مشتاق لقای اوست جادش یارب بلاقای او رسانش
 دادر که چوداخد این نفس چیست اندیشه کند که قائلش چیست
 گویند ترا است عاشق چیست زنده نفس که کشته تست
 آزاده ولی است بندگی کنش صوفی صفتی است ششتری پوش
 رومی سلب (۱) است لیک مصرم زنگی طرب است لیک هرغم

در سبزه الفلا دستی، جاول مضموم و ثانی زده، دانی و حلوا
 آمده و در بعضی فرهنگ ها، بمعنی محظری مرقوم است - و این
 ابیات نیز در مدح ضیاءالدین عمر نسائی واقع است - ششتری:
 نام پارچه ایست مکلف.

فی التصوف

معنی طلب از لباس بگدر دیباپوشی و کعبه خوشتر
 حاصل بهت آنکه معنی را طلب کن، و از لباس تکلف ظاهری
 دور شو، زیرا که مردم به معنی را لباس ظاهری بتکلف زیبا نیست
 و کعبه در ذات خود کمال دارد، دیباپوشی او را می زیبد - چنانچه
 گفته اند.

کفر گهره کامل ملت شود هرچه گهره علت علت شود
 کان پهران کاسیان سروشد خرقة ز درون نفس پوشند (۲)
 هر چند بنفشه صوفی آسا است آن معنی صوفیا که گل (۳) راست
 گردون گیرد جامه را بهین ضماک مزاج اژدها کهن
 خورشید نسیم پوش بنگر جمشید سفا و عدل پرور
 چه نقص کراسه را که بر حرف پیرایه کنند زرد شنگرف
 چه زبان که بود عروس قرآن در حمله زرد و سرخ پنهان
 هر قرانی که حق گذارد پنج آیت زر خلل چهارد
 برهر که شرور چیره گردد زین طلق طهور طهره گردد

۱- ام - درخ لباس دارد - ۲- ام - آن موهبانی که اسباب سرور دارد - و از
 انعامات عظیم سروردار آمده لباس درخش و قدر درون نفس می پوشند - ۳- ام - هرچه
 که بنفشه صوفی چهار است اما در حقیقت معنی صوفیانه گل را حاصل اند

بهره: بمعنی غالب و طلق گویائی کردن - و طهور جمع طهر
 بمعنی جانوران پرده - طهره: بطاهر محلی، مکرر و خشمناک آمده -
 حاصل بهت آنکه اشعار خاقانی مانند طلق طهور خوش لهجه و دلخیز
 است، اگر چه مدعی که شرور پرور غالب شده باشد، و از راه تعسر
 و غبارت ادراک معنی آن کردن که تواند البته مکرر و خشمناک
 گردد و از خجالت در غصه آید نسیم و منسوج هر دو نوعی از جامه
 زربفت است - و کراسه در زبان انجیل قرآن مجید را گویند.

ام منکر جان معنی اندیش می دانی کهن سخن چه گفته است
 تو خال عروس این معانی الا نقطه مگس خدائی
 ام گشته چه آهن آتشین جان پس درخشنی شده چه سوهان
 خامی کنی ارشوی خشن دار تا زخم زخمورده خشن دار
 یک زخم بضرر تمام مفروش پس جامه زخم خورده می پوش
 افکنده چار میخ آزه پس دلق هزار میخ سازد
 یک میخ هوا ز سینه پرکن پس لاف هزار میخ برزن
 نامیخ هوات سفت پیچ است درم خرد تو سست میخ است
 زین درم که هجتی است مشهور یک میخ و هزار درم داود

دلق هزار میخ: مراد از جبه فقر است که پشیم باشد - و
 خشن دار است و در آستین و گریبان و در رهائی دامن اکثر از میخ
 آهنی مستحکم می سازند و درم داود معروف است.

فی معارف الصوفیه

صوفی طلبی بیرون ز رنگ است رنگ از خمر این جهان تنگ است
 حاصل بهت آنکه صوفی شدن از رنگ تقلیدات بیرون شدن
 است، هرکه صفت صوفی گرفت، او خود را از علائق دنیا مجرد
 ساخت، زیرا که عوائق نفسانی و الفت گرفتگی بآن علائق چنانکه
 رنگ است، و آن رنگ از خمر این جهان که عبارت از دنیا است،
 خوش گرفته - و هرکه دامن بهت را باین آلوده کرد و جامه ذات خود
 را پررنگ "صبغة الله و من احسن من الله صبغة" رنگین ساخت،

او صوفی است، والا مزور است، ام مکار و به رنگی، اصل رنگ صوفیان است که از رنگ خمر فنانی الله بخواست.

صافی زخمی گرفته در دست کهن رنگ صفا است گهرم ار هست
رنگی که نهاده صوفیان راست از خمکدهام آن جهان غاست
این رنگ ز فقر به نشان است به رنگی و رنگ صوفیان است
فقرت نهجند تا بهکدر دهمی سه طلاق هر در عالم
سه طلاق: مراد از طلاق باین است.

این عالم اگرچه منزل تست دهلین سرچه دل تست
در مصر ترا دعیم اللوان تو چسته لحظه سال کنعان
در کنعان زان توقف تست کیس جا نه چاه یوسف تست
زین گرگ کهن جهان غدار این یوسف تازه وانگه دار
صوفی که صفا است گوهرش را چه کفش و چه تاج زر سرش را
بل تاج بهام مالد از ناز سرمالش کفش را دهد باز
اکنون تو ز سرشناس به پام نه کفش خردنه تاج فرمائیم
گر تاج دهی ضرور دانند ور کفش خری فریب خوانند
چون تاج فراز فرق منشین چون کفش صفا نعل مگزین
نه پام گزین نه سرشناس باش که که چو کمر میان گزین باش
چون از تو یکی هزار نایب پس اول و آخرت چه باید
آخر نه کز ابتدا در آئی امد نه کز انتها سراقی
دانی که به بیخ و نه شه باش نه باز پس و نه پیشگاه باش
شه نی که ز سروری زنی دم بیخ و نه که پیش او شوی هر
شه وقت مری شکار باشد بیخ و همه وقت خوار باشد

این بهت هر تنبیه ناقصان و شرف کاملان واقع شد. چه عری مبره ایست در بازی شطرنج که در میان شاه و مبره دیگر که پشاه نزدیک باشد، سکونت دارد. و در آن وقت شاه عاجز است از خانه بخانه دیگر حرکت کردن نمی تواند و مانند شکار گرفتار. و بهیخ: پیاده شطرنج را گویند که آن همه وقت خوار است و از مبره لذت می خورد حاصل بیت آنکه کامل گاه گاه بسبب امتحان حق مورد عتاب میشود، و چون آن عتاب از میان بر خیزد، و در قریب

او نقصان نیابد. چنانچه حضرت آدم علیه السلام که در عتاب بودند، بسبب توبه آن عتاب مرتفع شد و در تقرب او خاتم راه نیافت و اولیس که ناقص است، حکم بیخ دارد تا دامن قیامت در لعن گرفتار است و دوار بر پیشانی خود دائم "علیک لعنتی الی یوم الدین" می کشد.

هر بیخ باش زخم خواره پیش شد خویش پیشکاره
طوق شرف از کجا پیوسی تا دست قفا زان پیوسی
صوفی که بذات او رسد نور چندان ز صفات خود شود دور
کو مالد خشک جان و ساد در عرض قفای سر نهاده
تا هرکه قفایش پیشتر زد بر دستش بوسه بیشتر زد
هر شیرینی کزو سر اداخت محتاج نبات نام او ساخت
و انکس که ز سر کلاه بردش بخشنده تاج زر شمرش
چون در تو ازین صفت صفانست لایق تو که صوفیم روا نیست
چون بهر کبود رنگ بودن و انکه ز جهان ننگ بودن
چون تیغ کبود پوشی آن راست کز رخ گهر درونش پیدا است
سر فقرام آن جهانی آن چه که ز شیخ باز دانی
در مجلس شیخ جان بر افروز در مکتب شیخ دین در آموز
کان علم کزو ملک بر افروخت از شیخ شمع بر آموخت
دین گنج بقا است این دقیقه از شیخ بشنو علی الحقیقه
کهن جلوه قد صفات او راست این واسطه عقد ذات او راست
عقل از بین وصف او سخن گشت و صفش مدد ضمیر من گشت

خشک جان: درین جا بمعنی پخته و خالص است و ناقص را نیز گویند. و واسطه العقد: امام تسبیح است، مراد از سردار و پیشوا قوم آمده.

هر مدح ملک العلما رضی الخ زاعی گوید

عکس است همه ضمیر داعی از فکر رضی دین خزاعی
داعی: مراد از خاقانی. خزاعی: ام باشند خزاعه که آن قبله ایست از بنی ازد که از قوم خود جدا شده، بلکه اقامت

گردند. و وجه تسمیه از برای آن است که خزاعه در لغت
پاره از چیز پریده و جدا شده را گویند هرگاه که آن قبیله از
قوم خود پریده شده در مکه رسیده، برای این نام آن قبیله
خزاعه افتاد. و ممدوح نیز از آن قبیله است. و فکر درین جا مراد
از ممدوح باشد، زیرا که ممدوح سخن است، و سخن بلا فکر حاصل
نبی شود. حاصل بهت آنکه ضحیر من داعی از ممدوح رضی الدین
خزاعی مشهور است.

برهان الحق و حید عالم	بل حاق و محقق و معق هر
ختم الفضل و علم اول	بل افضل و مفضل و مفضل
پهرست مکارم از دل و دم	بل اکرم و مکرم و مکرم
سامر که نطق لبک صادق	سامرچه که موسی حقایق
ثعبان قلم کلیم قنات	عیسی نفس و خلیل حالت
از سحر حرار شسته گهباں	آن سحر حلال زای ثعبان
رسته مه دی چهار دلقش	زان آب حیات بخشش آتش

وحید: یگانه و تنها و مجرد را گویند. - حاق بتشدید قاف،
وسط یعنی میان چیز و بمعنی راست کننده نیز آمده و اطلاق
این کلمه بر مردم راست گفتار و درست کردار است محقق و معق
در معنی هر دو مقابل مبطل است. - افضل باسمر تفضیل و مفضل
باسمر فاعل و مفضل باسمر مفعول، هر سه بمعنی بزرگ و بزرگی
دهنده و بزرگی داده شده. - ثعبان: اژدها را گویند و درین جا
مراد از نفس ممدوح است یا قلم ممدوح.

استاد ده و هو علم خوانش خورشید ده و دو برج دانش

یعنی رضی الدین جامع دوازده علم است. - این دوازده
علم بمنزله دوازده برج است، و ممدوح در آن بروج مانند آفتاب
است. و تفضیل دوازده این است: اول علم تمهید. دیگر علم
تفسیر. سوم علم حدیث چهارم علم فقه. پنجم علم معانی.
ششم علم شعر. هفتم علم صرف. هشتم علم نحو، نهم
علم منطق، دهم علم رمل، یازدهم علم نجوم، دوازدهم علم

ادب. و علم بهمان را داخل تفسیر کرده اند. و علم کلام را
داخل علم فقه. و بعضی در منطق داخل نموده اند، لهذا آخر
داخل حساب نکرد.

چون است بنفش خامه اش اندر هند است بنفش خامه اش اندر
مار فلکی است خامه او گنج ملکی است خامه او
من هندوی هین خامه او سقلایی هند خامه او
آندام که سحر هند باشد حقلایی را زبلی نباشد
دانست که محبت خرافش شهدا کندم و اشتیاقش

مار فلکی: عبارت از قنبر است، و آن منزلت از منازل
قمر نزد بعضی، و ده نزدیک اکثر. و هندو: ام غلام. و چین
خامه: ام قلم منقش. و سقلایی: غلام ترکی، و هند خامه: مراد
از کتابت. یعنی من غلام نقش خامه او و غلام ترکی کتابت
او هستم.

کرد از به امن این دل ریش حرزم ز چهار خامه خویش
هر بر دارم ز قدر خامه اش با چار کتاب چار خامه اش

مراد ازین هر دو بهت آن است که ممدوح خاقانی را چهار کتاب
مشتمل بر اشتیاق نوشته، و خاقانی میفرماید که اگر من از آن
چار خامه چار کتاب تصنیف کنم سزاوار است، زیرا که هر
خامه او که مشعر بر نکات غریبه و اسرار حقیقه است، اگر شرح
دهم بمنزله یک یک کتاب خواهد بود.

فرش است مدیخ او بدین راه ورده من و ممدوح حاش شاه
طوبی ظمات قطر خامه اش جنت صفحات سطر خامه اش
عیدم ز چال قنات اوست اخطار بنگر حالت اوست
گرچه بسفن گهر فروشد داخل که چو این سفن دیوشد
داند که درین صفاست امروز کس نیست چو من زمانه افروز
در تربت من هر آنکه هستند دزدان سفن بریده هستند

در ترجیح و تفضیل خود می گوید

در روی زمین نظیر من دوست کس را جهان هین سفن نیست
زین پس همه از سفن سفن پرس اسرار سفنوری زمین پرس

یک کوه بحر زمایه عقل خورشید شجر بسایه عقل
خورشید سفین منیر جهاددار ویس شاعرگان همه قهروار
مه به خور اگرچه خور باشد در حضرت خورشید نور باشد
به من همه گر قهر نمایند هیچ اند همه چو خردم آیند
از من همه مرتبه فروزدند سرمایۀ خود زمی رچودند

ام من خورشید آسمان. سفین هستم، و دیگر شاعران چون
قهراده، و باعتبار فضل و کمال من همه مرتبه فروتو هستند.
چه فلک قهر باعتبار شمس همه مرتبه فروتو است. از برای آنکه
شمس بر آسمان چهارم است، و قهر بر فلک اول. پس اول باعتبار
چهارم همه درجه فروتو افتاده. خور بمعنی گل آمده، و در عربی
آنها طین خوانده.

در بیان نسبت از طرف جد که نساج بود،

مشتعل بر مفاخرت

جولامه نژادم از صوفی جد در کشف من کمال اجد

ام من از نسبت جد جولامه نژادم. یعنی جد من نسب
نساجی داشت، و پارچه باف بود، اما در صنعت من ام در فضل و
بلاغت من کمالی که مرتبه انتباه فضل است، حکم اجد دارد،
همه این مرتبه ابتداء مبتدیان است، یعنی کمالی بذات خود که
منتهی است، پیش فضیلت من به مثابه مبتدی است. یا آنکه در لفظ
اجد و او عطف محذوف است. ام اب وجد، یعنی پدر و جد که
این مردو باعتبار کمال من هست اند، و من برای مردو مفاخرت
دارم، همه خلف با کمال در خانه ابا مفاخرت برآنها دارد، و درین
جا معنی اول ملهم و مربوط است، و ثانی تکلیف دارد.

شاگرد ازل تکلیف من ما شوره کن است و رهمان تن
هر شب که شود بهر کنار اطراف فلک چو پنجه زارم
زان پنجه کنند ریسامان آورده بهارگاه جادو
می یافم تار و پود معنی از بهر و طای خضر و موسی

بافم پی روح وقت کوشش دستار سر و ردای دوشش
زان جامه که بافم از سر دین بطرازش از طراز یاسین
دروزد مسافران افلاک دراعه چست و خلق چلاک
از آتش فکر و آب خاطر بافم همه شب شعار فاخر
شاید که جمیع ذات لافم کز آتش و آب جامه بافم
چادر سزد این شعار موزون بر فرق سه خواهران گردون
چون بنشینم بخورده کاری در کارگاه یزرگوازی
دستارچه ملک طرازم رگ چند مسیم پاک سلام
گر گرم سفین تند من آذر ماشا که به عنکبوت مادام
چون گرم قزم ننند تار می بافم عنکبوت کردار

فلک را پنجه زار باعتبار ستارگان گفته. ماشوره: چوبه
است میان خالی که جولامان ریسامان را دور می پیچند. و شاگرد
ازل: مراد از عقل اول است، از عقل عشر. یا جبرئیل علیه السلام
وطا هانکسو جید همزه، جامه که بر سر و غیر آن بپوشانند،
و یا جامه بگسترده. و درین جا مراد از ردا باشد. و چادر مرادف
اوست. یاسین: مراد از جناب رسالت صلعم. و مسافران افلاک:
مراد از اولیاء الله که سیر افلاک دارند. یا مراد از فرشتگان
است، دراعه جامه ایست کوتاه دامن و بعضی جامه صوف را نیز
گفته اند. و شعار مقابل و ثار است، و آن جامه بالا و این جامه
زهرین است که پس سر قیبت باشد. و سه خواهران گردون:
مراد از بنات النعش است. و ازین جهت معلوم شد که بنات النعش
سه ستاره اند. خورده کاری: بازیگ کاری، و نازک کاری باشد. و
دستارچه: رومال را گویند. و رگ چند: آن دوائیست که چراغان
در هنگام خون کشادن بر بازو شخص می بپندند. و کز بازو
فارسی گرم ابریشم.

امانه چو عنکبوت خون خور کز گرم قزم حلال خور تر
ام من چون عنکبوت خونخواری حرام خور هستم، چه
عنکبوت مگس را می خورد که آن حرام است و خوردن خون حرام

حرام است، بلکه مانند کرم ابریشم حلال خوردن است که مراد از آن برگ شہوت باشد که آن حلال است چه کرم ابریشم را برگ شہوت میخورند، از آن ابریشم پر می آید، و آن لباس شاهان است، و پوشش عریانی تمام عالم و خلاف کار عنکبوت که از آن هیچ کس را فائده نیست، اگرچه هر دو لعاب اند.

کان جامه که عنکبوت جافد از یک سرخار پر شگافد
کرم ارچه غلام زاهدان پالشت بهنی که شعار شاهان یافت
من کرم قزم که عنکبوتر زان روی جهان و پاک قوتم
آنکس که چنانش چشم و ابرو است گر پرده نشین بود حق اوست
کرم ابرو چشم دلبران داشت روی از پس پرده زان جهان داشت
امروز منم طراز اشراف خاقانی مبدع سخن باف
حکمت بافی بگوشه غورسند از صحبت گوشه گشته چند

مراد اینکه خاقانی میفرماید که اگرچه من به نسبت جد خود ضایع ام، و کسب باغبین پارچه ارث من است، اما پارچه باف هستم بلکه حکمت باف هستم و در حیرت خود غورسندی داشته ام و سخنهای حکمت انگیز و کلام خردت آمیز میگویم. و مصرع ثانی محتمل بردو معنی است: یا آنکه از صحبت گوشه بر گشته گوشه گرفته ام، یعنی از صحبت مردمان که گوشه قناعت ترک داده کوچک گردانی میکنند، متغیر هستم و کناره گرفته ام. یا آنکه از فیض صحبت گوشه گران که عبارت از بزرگان حیره نشین است، مستفیض میباشم.

جولاه خردان بزی ز اخلاص قالی باقان حضرت خاص
درین بیت در مصرع ثانی خبر مخوف است که آن لفظ هستم باشد، یعنی از صحبت جولاه خردان ام امکان که از اخلاص الهی دوراند و قالی باقان: یعنی مدح گویان حضرت سلطان هستند، بهر حال هستم. امیق را جولاه خرد گفت از برای آنکه خرد جولاه نقصان دارد، حاصل بیت آنکه من از صحبت امکان که محبت الهی ندارد و از معاد خرد غافل هستند و بهر خود را در مدح بادشاهان صرف کرده اند، احتراز دارم و از ایشان دورتر.

در بیان نسبت از طرف پدر خود که نجار

بود گوید

وز سوم پدر دروگر دان استاد سخن تراش دوران
ای از طرف پدر دروگر هستم، یعنی نجار و نام پدر من ابرو علی نجار است، اما از قابلیت خود استاد سخن شده ام. و در عراقین شاعر یکتا گشته ام، "یخرج الحی من المیت" همین معنی دارد.

در مشق طق پر نشانه از قوس قزح کتم کبانه
چون رهم بهر پر گبارم چون گوی بخرطش اندر آرم
از تیشه طبع پیشکارم صد طائفه پیشکار دارم
رندی که ز رنده ام بر آید بر عارض صور جعد شاید
چو بر همه از درخت موسی است تخته همه شاخهای طوبی است
زان چوب دوات عقل سازم زان تخته سریر جان طرازم

مشق و قیل منقلب آله آهنی است که ازو چهزیرا سوراخ کنند، و بهندی برمه گویند. کبانه: بمعنی کبانه. خرط: تراشیدن چوب و غیر آن. و اسم فاعل آن خراط است. پیشکار خدمت گار و شاگرد را گویند. رنده: آله آهنی است. دهانش مثل دهان تیشه که ازو کسوف چوب میکنند. و رنده دهن ها: تراشه چوب که از رنده بر آید. و آن را بعد تشبیه داد که بهر و خم دارد. و درخت موسی: مراد از آن درخت است که در وادی ایمن قبلی حق تعالی بر موسی علیه السلام بر آن درخت شد. و خلعت نبوت بهمان پوشید و برای ابراهیم بر طرعون از همان جا روانه شد.

گورمس یا کجا عحیلش تا سازم روم و کثت و میلش
گورمس: نام ادیب پیشمر علیه السلام است. عحیل: مثل و مانند را گویند، و شهر شین راجع بهرمس. و روم: مراد از تخته منجمان است که آنرا تخته اضطراب میگویند. و میل، یکسر مبرم قلعه است که منجمان ازو بر تخته خطوط میکشند.

حاصل جهت آنکه مصنف میفرماید اگرچه پدر من دروگر است و گفته چوبینه را صاف میکند، اما من هم مانند ادریس علیه السلام تخته چوب را که عبارت از تخته اصطرب است، صاف میکنم و هر خط مهل من مثل اصطرب خبر از راز فلکیات میدهد. هرمن گایا عدیل او گایا این تخته حکمت را که من ترا شهادت ام، بنظر او گذرانم.

کر خوج که سازهای بخشمر تا مسطر و گونهای بخشمر تا کلبه من درین مکان است شروان همه سال خیردان است ختم است پرغم چندناشی بر خاقانی سخن تراشی خوج علیه السلام را برام آن یاد کرد که اسباب چهاری برام ساخت گشتی فراهم آورده بودند و گشتی را از دست خود تراشیدند و چهار کردند. و گونیا جکاف فارسی ساز هرد گران است که در هنوی سازندگی گویند. و چند ناشی مراد از چند میتهی و ناقص که در پیدا باشد.

در بیان نسبت مادر خود که طبایخ بود گوید

هستم ز پتم غذام جانور طبایخ حسب ز سوم جانور خاقانی میفرماید که مادر من حسب طبایخی میگردد، و من هم از نسبت مادر خود طبایخ حسب هستم. اما طبخ من وران طبخ مادر است که او برام تازگی و فریبی اجساد غذاها می پخت و من برام قوت و نزهت جانور یعنی عالم ارواح غذا می پزد. چه که سخن لطیف بمنزله غذا است که جانها از آن تازگی میگیرند. چنانچه شاعر گفته است.

سخن باشد غذام جان عالم چو حلوا در جان بغض آدم
گنجینه حکمت است جایم زان بر سر صخر کس نیایم
چون نعل چرا بوم بروی دوست چون نهبت مطبخ اندرون سواست
نه کلچه من نشسته بهنی نه کاسه من شکسته بهنی
شوید مهجانی مطبخ من دستی که عمل یکی بروخی

یوم جمعنی شوم و نهبت اندرون مراد از سفینه رگینی است که دلها از تقویت گیرند.

در دیگ دماغ زاقش حس خوردنی پزم از به مجلس حاصل جهت آنکه من دردیگ دماغ خود از آتش حس که آن قوت متغیله باشد، خوردنی می پزم، ام غذا تیار میکنم. تا از برام اهل مجلس که عبارت از سخنوران کامل و تخته سنان دریا دل است، بکار آید.

خورشید بدان کند تگ و پرم کز مطبخ من بدو رسد بوم دودی که ز مطبخم بر آید زو مغز ملک معنیر آید مریم صفای که روح زاینده روزه پابام (۱) من کشانند ام کسانیکه مریم صفت اند و سخنان عجائب و نکات غرائب چون عینی علیه السلام می زاینند، آنها امسک خود را از شوربام سخن من می کشانند.

از همو مدیم من بیگ جا آید صحنات و صحن حلوا ام از همو من صحنات و از مدح من حلوا در یک جا پیدا می شد. درین جهت لف و شمر مرتب واقع است. چه صحناء و صحنات هر دو نام طعام است که از آب مای می پزند، و آن بجهو و بدمز باشد. و صاحب لغات گفته: «من طعام یتفک من السبک الصغار و قبیح فی الذایقة» - و درین جا آن را نسبت بهجو کرده، زیرا که بهجو کلامیست تا مطبوم و مکروه است مانند صحنات. و مدح را بصحن حلوا منسوب ساخت، از برام آنکه حلوا لطیف است و مرغوب طبخ همه کس. و مدح: کلامیست خوشگوار و پسند خاطر خواص و عام و ملیح است در ذات خود. و شاعر جامع این هردو کلام است، گاه بهجو میکند و گاه مدح میسازد. و طبایخ نیز جامع طعام قبیح و ملیح است، گاه صحنات می پزد و گاه حلوا چرب و شورین درست کند. و صحن، صحنک را گویند، و آن ظرفی است سفالینه که حلوا بدون آن ظرف منجمد نمی شود.

۱ - پایتزم و پایتزم بهمنی اهل سنا و پایتزم نان شرابی است از مجلس شوری

شعور پی خالقان ذقه سکای مزعفر است جلاله

ذقه: ضمیر خود و تشدید قاف مفتوح اسم فاعل ذقانت است؛ ام ذقانت نهاده. و در بعضی نسخ بجای ذقه، ذاقه بنظر آمده. یعنی شخصیکه از بهماری پر آمده باشد که صفت او مشهور است. سکای: دوعه از طعام است که لطیف باشد، و بعضی آشی گندم را گویند که با گوشت و روغن می پزدند و برای رفع ذقانت میدهند، و آن در اصل رنگ سفید دارد. و گاهی برای خوشبو شدن و طریقت در طبع آمدن زعفران در آن اندازند؛ بنا براین سکای مزعفر گفته. و بعضی گفته اند که سکای قسم آشی است، در آن سرکه انداخته می پزدند. و باینکه کلمه ایست قسمیه، زیرا که بام جلاله بام قسم است. مثل قافله، و والله که آن هر دو حروف قسم است. و سوگند شرعی برین منحصر است که گویند: "بالله و والله و قافله" ما علمت هذا

آن سکای است روح اکبر افرازکی و کوابل آور

روح اکبر: مراد از جبرئیل علیه السلام است. افراز: آلات طبیع و مصالح طعام. و در شرف نامه: چیزی است چنانکه آوار که آردا جهندی چینی گویند آمده و کوابل: مصالح گرم دیگر، مثل دار چینی و قندیل و غیر آن. ابو اسحاق اطعمه میگوید

چه کوابل طعام گر باشد چونکه حلوا بدون قند بود
چرب از دکت من است حقا ای کاسه سرگون مهنا
دریوزه اش از ضمیر من دان این دهر قدیم کاسه گردان
از دست من این جهان جوفه شو کرده بلقمه الخلیفه
تا خاطر من نهاد خواندش سکای گزرد بخاژدانش
شهد سخنم شراب شافی است جو دافع صوفیان صافی است
در مجلس خاصگان که سور ابیات من است اصحاب المور
هست از پی خوان زندگانی خاقانی ابا پیز معانی
زین خوان ابا که لطف ناپند صاحب مرغان مژه بیابند

کاسه سرگون مهنا: مراد از آسمان. و دهر را قدیم برای آن گفته که پنهان او از مدت امتداد است، که باعتبار اعتقاد

فرموده که شامل مذهب فلاسفه باشد. کاسه گردان دریوزه گر را گیرند. و دهر را کاسه گردان باعتبار آفتاب و ماهتاب گفته که این هر دو کاسه دهر است که هر فلک است. لقمه الخلیفه: بالقصر دوعه است از حلوا که احترام کرده مامون الرشید است یا معتصر جلاله مفتوح اوست. و ابو دافع: کنیت سرکه، و نه از نام حکیم است. و اصحاب المور: دوعه است از حلوا. و یا قسم است از شیرینی که بطور انگشتان می شود، و قیل دوعه است از انگور.

در بیان نسبت از طرف عمر که طبیب بود گوید

از سوره عمر طبیب گوهر بقراط سخن بیفت کشور
ام اگرچه من از نسبت عمر در ذات خود طبیب هستم؛ اما در طاعت کشور بقراط سخن گشتم. چه بقراط نام حکیم است از اشراقیهین که استاد فلاطون بود. چنانچه او امراض عالم را می شناخت و از حقیقت شناخت نبض آگاهی میداشت، و من هم مثل او نبض سخن را می شناسم و از فصاحت و قیامت سخن و از صنایع شعری و سحر آن واقف شده ام، و بقراط شناسنده امراض عالم بود، و من صلح و فساد سخن را از میزان طبیعت خود می سنجم و موزون را از خاموزن جدا میکنم. درین صورت اگر کسی مرا بقراط سخن گوید روا باشد.

عقلم که هزار پیر صاف است داروم شناس کوه قاف است
حاصل بیت آنکه طبیب دوا بهماری اجساد نوی الروح میکند،
و من ثقلیت مزاج جمادات را شناخته دور میکنم، و حکیم این لیاقت ندارد که علاج جمادات کند. و عقل من برین کار قادر است و طبیعت غیر نوی الروح میکند.

موسی سخنم ده کوه آوا عیسی نظم ده آسی آسی
ده راه دشین فلک دشینم شروان فلک چهارمینم

آوا: مطلق آواز آسی؛ نام صورتیست که عیسی علیه السلام را پرورش میکرد، و بعضی آسی را طبیب بازاری گفته اند. چنانچه

میفرماید که من مثل آسی را که دشمن دوستم - بلکه فلک دشمن
 ام که شنوان فلک چارمین من است .

هرادویه کاهم از جناب ضرور تخم بزمینی طبعم آورد
 هست ادویه های من نوادر از هند ضمیر و چین خاطر
 زان ادویه های صحت انگیز مستر بنفس مفرح آمیز
 هرگاه که مفرح گنم در گردد جگر مسود جو جو

ضمیر را بهند تشبیه کرده - برای آنکه هند سحر غیز است
 و ضمیر شاعر نیز باعتبار سخنان عجائب حکم سحر دارد چنانچه
 شعر را سحر حلال نامیده اند - مفرح : نام معجون است که فرمت
 آور طبیعت است - جو جو شدن : بمعنی پاره پاره شدن است .

کادکس که مفرح پیرداخت جایش بپیان جو توان ساخت

این بیت تعلق به بیت ماقبل دارد - چه که از مفرح سخن
 من جگر مسودان جو جو شدن عجب دوست ، از برای آنکه طریقه
 ایست که چون مفرح تازه تیار سازد برای مزاج گرفتن چند روز
 در اخبار جو میگذارد .

لظفر که شقای غمگنان است طاعون روان طاعنان است
 روح الله ام محققان را حبی الروح منافقان را

حبی : در لغت عرب تب را گویند ، و حبی الروح : تب دق
 را گویند که جسد از آن در ظاهر حرارت کم دارد - اما روح را
 میگذارد ، آن را تب خفی نیز گویند - طاعون : نام مرضی است
 مهلک و طاعنان : بمعنی طعنه کنندگان - که مراد از آن شعرا
 عصر مصنف است - و منافقان : مراد از آن شعرا است که با مصنف
 در ظاهر دوستی و در باطن دشمنی می داشتند .

سحر دم من بوقت شبگیر تسکین ده صد هزار تکبیر

حاصل بیت آنکه انقباض من حکم سحر دارد ، و در وقت صبح
 صد هزار تکبیر تسکین میدهد - یعنی شفا می بخشد چه اکثر
 اولیاء الله در وقت سحر که وقت عمل خاص ایشان است ، برای
 دفع بیماری بیمارانی است که قریب مرگ رسیده باشند . و طبع

که قریب مرگ رسیده را اگر هوا کند و صحت بخشد ، حذاقت کلی
 تصور توان کرد - و داعیه مصنف نیز بر همین معنی است .

از شربت لفظ من قوی دان شریان حیات اهل شریان
 گرگی که محمد خدا داد دارو گدما مرا عطا داد
 او مشرف و ذات او مشرف او کافی و هست او سخی کف
 کوثر جاترکف و جنادش رفرف ز شرف رف دگادش
 داروده و عطر بخش جان است مبهون عیسی وجهه از ان است
 لعنت گر دشمنان من اوست صد رحمت باد پرهنس دوست
 مشتی جلا که ذاتار اند زین صحت فخر در سقام اند
 چون قاریتون کریم و منکر وز ترید زرد مر قون تر
 و انگاه جو نقش ترید از کین قتال حسین دانش و دیس

شریان رگ جان را گویند که آن موجب حیات است . و محمد
 خدا داد : مرکب نام طیب است ، و در سلطنت منصور خلیفه بود
 رف رف : نام مقامیست بر آسمان هشتم ، مکان حضرت ابراهیم
 علیه السلام است - و رف : بمعنی تخته و اضافت بدوگان کرده از
 برای آنکه اکثر دکانین پیش روی دوکان تخته ها دارند که
 مردم بروی شسته از صاحب دوکان جنس خرید میکنند ، و رف رف
 نیز بصورت تخته است برای آن تخته دوکان را چارک رف منحوب
 نموده - و چنان بمعنی انگشتان است ، و قاعده است که حرکت درین
 را از انگشتان می شناسند و سقام بمعنی بیماری و قاریتون نام
 داروگهیست که به جهت تنقیه بمریض دهند ، آن چوبیست بدیو
 رنگ سپید دارد - و ترید : ضمیر اول و کسوات است ، دارو است
 منتج اسهال است - و نقش ترید : یزید است - و نقش درین جا بمعنی
 تنبیس آمده - اگرچه مصنف ترید را تنبیس یزید گفته ، اما در
 اصل تصحیف است ، نه تنبیس .

در حسب حال خود و شکایت زمان و متابعدت

اخوان گویند

اکنون گله ز حسب عالم بشنو که چگونه هست قائم

هر چرخ پلا فتاده ام هست
پس چرخ چه در شهرار
که سرخته مهر سیم از تاب
که کشته بدست غم چه سیهاب
چا ناخنه چهر روزگارم
چا آبله روی اغتیارم
آن ناخنه چیست درد دوران
و آن آبله چیست شر شران
شهبازم و شاه پیر بریده
شهبازی روزگار دیده
در خلق بجاده سحر و احاد
یعنی آه از نهیب حساد

آه از نهیب حسادان در خلق من بسته بجاده و بر آمدن
منی تواند صفر خالی را گویند - مراد درین جا از ها است که
اندرونش خالی است ، و از احاد مراد از الف و ترکیب آه از
الف و ها است ، و این را تفسیر بصفر و احاد نمود - و این هر
دو از اعداد اند .

چون گاو خراس تنگ میدان گرد نقطه و جان گردان
از مقوعه زمانه جسته گردن بطناب و چشم بسته
آن گاو خراس بیس همه سال کو چرخ زنده که وجد نه حال

خراس گردون روغن گشان است که گاو را برای بر بندد
و میگرداند ، و روغن از کجده بدست خود بر می آرد ، اما گاو
گردون را شب و روز پهرامون گردون گردش است و این جا مراد
این است که مصنف میگوید که من در شهر شروان بدست جا
املان مانده گاؤ خراس سر گردان هستم - و مرا ازین چرخ زدن
که وجد حاصل است و نه حال که مانده آن گاو در پیش من
چربپ آفر ، یگذاشته و خلق بند میکنند - و گاو خراس مراد از
گاو عصار است ، پرام آوردن روغن گرد خراس گشت دارد - مقوعه :
بکرمیم تازه باد -

پیشش همه چرب و آخر تر لیکن نه رسد باخترش سر
زد تا پیراد راه پس بی لیکن پیراد دسترس بی
مردک زرشک شد سرشکر پیکشاه رگ مجس پیشکر (۱)
چون دید حورالمر بدل در گفتا که ز اشک کن مزور

بشکسته ملی و بسته کاری
روغن کر و بس فتیله یاریک
برذات خردم چه روز خو روز
وز طالع غروبسان تقویم
مزور عمل دگر دیاید
تقویم که شد محل شکسته
ضایع کندهش خیال جینی
پا گردنه به پهلور فرستد
که نیمه بدست ازو ببرند
دروی همه مر و سیر پیچند
بانکه که بدست دهر ریمین
از آندیمان وفا ندیدم
پرسف چه کشید ز اخوه خویش
الگند که ام از نهیب آفات
از کار قبیله ام فراغ است
طوطی معانی آفرینم
تقدیر مرا پسر رسیده
از هند طرب بیرون فگند
قدیم نه شکر شردگ داده
آب از دهن نهنگ داده

و زرشک : بقدر دانه آغار سرخ رنگ می باشد و شربت او مطبوع
است و مجس بالذمت و تشدید سمن مہمله محل گرفتن رگ که
آن جام دست نهادن طہیب است - مزور : آسم که برام مریض
پزند که بغایت بزم مزه باشد تقویم : حساب یک ساله منجمان
که بسال دیگر بکار دیاید - پهلور : پایام فارسی دارو فروش را
گویند - و مر بمعنی تلخ آمده ، و صبر بکسر صاء مہمله داروگشت
تلخ که آخر در هندی ایلیم (ایلوه) خوانده - و روغن : سرکش -
و قرابه : بالفتح خویشتی و خردیکی و بمعنی شیشه شراب نهی
آمده ، امل بمعنی امید آمده - و شردگ : ام حنظل که بهار
تلخ باشد .

من مرده بظاهر از پیکر جست چون طوطی کو پیرد و وارست

حاصل بهت آنکه من بحسب ظاهر خود را مرده می‌دانیم، تا از دست معاندان نجات یابم چنانچه طوطی که او بهانه مرگ پیدا کرده از قفس آزاد شد - و ایسی قصه در مثنوی شریف در جائیکه تاجر بهمنستان رفته مرگومر است، در اختصار گنهایش ندارد.

از خدمت اهل عصر جستجی بکشایط نطاق و خلق بسته تا سوره عاطفیت بخوانده بر آیت خلق دستم رانده چون مریم گاه تهبت قوم بر خواند "قلی اکلم الیوم"

یعنی چون مریم علیها السلام عیسی علیه السلام را در صحرا بیایم نخل خرما تولد کرد، قوم خیر یافته از شهر نزدیک حضرت مریم رسیدند - چون آنحضرت دیدند که اینها ارباب تهبت اند، باینها کلام نگره‌دهند و فرمودند "قلی اکلم الیوم"، یعنی "پس هرگز من کلام نمیکنم با شما امروز" زیرا که دانستند که کلام بایشان فایده ندارد - و سلامتی در سکوت است - و مصنف هم میفرماید که امروز با معاندان خود که عبارت از اهل شروان است، سخن نمیکنم، و خود را چون طوطی مرده ظاهر می‌نمایم، تا از دست آنها خلاص شوم "من سکوت سلم و من سلم نجا" و در مدت حمل حضرت عیسی علیه السلام اختلاف مورخان است، بعضی هفت ماه، و برخی شش ماه گفته اند، و بعضی گویند که هشت ماه در شکم بودند و فرزند هشت ماه نمی‌زهد مگر آنحضرت و طایفه برین رفته اند که در همان ساعت مریم علیها السلام آبستنی شد و وضع حمل نمود.

در بسته زبهر سر زبان را بکشایط در از عروں جهان را بهرید زبان به تیغ تجدید چون تیغ شعله زبان توحید تنگ آمده بر طمر شامه گلشنی عالم بدین فراخ

شماخ: نام شهریهست خردیگ شروان گویند که خاقانی دران شهر تولد شده و معاندان خاقانی نیز دران شهر چهار دارند.

آن به که زبان به تیغ مانده مردی کند و سخن دران زده‌ان من است مسکن من هر صوی موکل تن من خرم زیودندگان عالم هر رنگدارند ولد راهبر

وای از قدمی زخم پراهم آه او ز جگر بر آرم آهم به گوی زده گره بران آه سر بسته برد بهحضرت شاه

در مدح پدر خویش ابو علی نجار گوید

از بر خلافت سبک یار بر مابکده علی نجار او خادمن من بنان و جامه من مادحی از بنان خامه

مادم: مدح کننده - حاصل بهت آنکه پدر من در حق من به دان و جامه رسانیدن ضامن بود - چنانچه پدران فرزندان را نعمتها می‌خورانند و لباسها می‌پوشانند و پرورش میکنند، و من در عوض شکر او از انگشتان قلم مدح او می‌کردم یعنی پدر حق خود ادا می‌کرد، من خدمت او بتقدیر رسانیدم.

آن راهبرم خلیل کردار قاپوت گری (۱) مسیم گفتار خود قاپوتی که او تراشد جز مرقد موسوی نباشد

مرقد موسوی که بالا مذکور شد عبارت ازان صندوق است که مادر موسی علیه السلام او را دران داشته از خوف فرعون در نیل انداخت.

امرار عیال من بدانش من گشته بجان عیال خوانش

معنی مصرع اولی اینست: از سبب تربیت پدر بآن مرقد رسیدم که امرار که عبارت از بزرگان عصر خود است، عیال دانش من شدند. چه عیال را در فراغی از مال میت مشتم حصه مقرر است، و بزرگان شروان که در حکمت و فضیلت شهره آفاق بودند، بهشتم حصه علم من رسیدند و از من در علم و بلاغت مفضل بودند و من فاضل آنها شدم - و عیال که در مصرم ثانی واقع است، بمعنی محتاج است - ام من باوجود آن فضل و بلاغت محتاج خوان پدر بودم - از جنگ او پرورش یافته‌م.

او هست علی بنام و احسان من قنبر او بطرم و فرمان

۱ - آن پدر من قاپوت می‌نماید و چون مسیم مرده را را زنده می‌نماید.

بالحکم نام مولاه حضرت علی رضی الله عنه وطوم : بظاه مطی
جمعنی رغبت و فرمان برداری آمد حاصل بیعت آنکه پدر من
که علی چهار است، همنام علی مرتضی واقع شد، و علی را قنبر
ضرور است، و من پدر خود را چنان قنبر غلام او شدم و او صاحب
احسان است و من بنده فرمان بردار اویم.

گه گه ز در دلم در آید گرد دل گرم من برآید
بیند که کشیده ام بیاطل از دهر هلاهل هلاهل
حالی بفروشد آنچه دارد قریاق خرد بر من آرد
هلاهل : دویمست از زهر قاتل، و هلاهل هلاهل زهریکه
قاتل زهر دیگر است، چه بعضی زهر چنان است که مبطل اثر
زهر دیگر میباشد. و قریاق نام داروکیست رافع مسمومات است.
جان صرف کند بر آرزویم گر خود همه شیر مرغ جویم
شیر مرغ متعذر الحصول و مبتنم الوجود است. چنانکه محال
فکر کنند، اطلاق شیر مرغ بران میکنند. از برای آنکه مرغ
شیر حی دهد، و یافتن آن از معاملات بدیهیست حاصل بیعت آنکه
پدر از جهت پرورش در حق من چنان سعی بود که اگر من
آرزو شیر مرغ میکردم اوقات خود را در تلاش آن صرف میکرد.
و دویس جا مراد از جان اوقات عمر است.

آیا پدرم بود بمینسان گوهر جگره خدا کند جان
مرغ دل من گرفت پدر از دانه و آب آن گوی سار
آن مرغ برم بوقت فرمان دوروزی بارگاه سلطان
جگر مراد از فرزنده است. و شو روزی تحفه که پرور
نوروز در درگاه سلطان برده. و فرمان: عبارت از فرمان الهی است.

در ستایش مادر خویش گوید

کارم ز مزج بدکستی کرده برکات مادرستی (۱)
آن مهر زنی که مود معنی است آن رابعه که ثادیهی چیست
و رابعه در صیانت افزون بل رابعه بنات گروهی

حاصل بیعت آنکه مادر من هر نگاهداشتن عصمت از
رابعه بصری افزون توانست بلکه هر لطافت و شرافت مانند
بنات گردون که عبارت از بنات النعش باشد، متصور و رابعه هر
لذت زن صالحه و مهتر دسوان آمده پس پریس تقدیر مادر
من مهتر بنات النعش است یعنی بنات النعش گردون چه بزرگی
او نبی رستند.

کدبادوی خاندان حکمت مستوره فرمان عصمت
مریم سکنت گاه بهتان زهرا حرکات وقت احسان
بگرفت ز عیش پنج روزه چون مریم چار ماه روزه
دستوری و موبدی خژدش اسلامی و ایزدی خداهش
دستوری نام حکیم که صاحب مذهب نصاری بود، و موبد
مرشد ترسایان، و دانشمند و پیر مغان است حاصل بیعت آنکه
مادر من در اصل دستوری بود، یعنی نصارا، و ژاد او موبدی
یعنی ترسا بعد چند روز طریقه اسلام پیدا کرد، و حق تعالی
را بوجدانیت بشناخت. و بصفتی رابعی موصوف شد. و از خارج
چیز معلوم شود که مادر خاقانی سابق نصرانی بود و آبا مذهب
ترسا میداشتند، بعد چند روز بشرف اسلام مشرف شده در نگاه
ابو علی چهار در آمده و خاقانی از او متولد شد.

مولد پدر خاک دار غطایش قهلاقوس (۱) الکهریابیش

قو غطا: مرکب، نام شهرست از شهرهای ترسایان که
مولد مادر خاقانی است. و قهلاقوس: سردار لشکر ترسایان. زیرا
که قهلا به زبان سریانی بمعنی لشکر و قوس: بمعنی صاحب،
پس قهلاقوس مرکب، صاحب لشکر است یعنی سردار لشکر.

هر راه میاسطو دشته هیروتی از زبان گسسته

میاسطو: نام عبادت خانه نصارا. و بعضی نام بتخانه ترسایان
چیز گفته اند. هیروت: بزبان سریانی آتش را گویند. و هیروتی:
آتش پرستی است. از زبان گسستی. بمعنی از زبان دور کردن
و هر زبان خیابورین باشد. حاصل بیعت آنکه در مرتبه اول مادر

من در پخت‌خانه ترسایان نشستند بود، یعنی در ابتداء حال کافر بود، بعد چند روز در اسلام آمده مخمب آتش پرستی را باطل ساخت و زبان را از کلمه آنها گشخت، یعنی دور کرد.

پس کرده گزینی بقتل و الهام بر گیش کشیش دین اسلام

گیش: بمعنی مخمب و طریقه و کشیش: داور پیشوا ترسایان که در علم و زهد شهرت داشت. کشیش معرب کشیش است حاصل بیت آنکه مادر من در اوائل حال مخمب ترسا داشت. بعد چند روز بتاقد عقل صلاح اندیش و پیاده الهام ربانی بر مخمب کشیش دین اسلام را گزین کرده ام اختیار کرده و قبول ساخته.

گریخته از عتاب دستور آویخته در کتاب دستور

عتاب: بالضم داور شهرت از بلاد گرجستان که آخراً خوتاب نیز گویند و آن موطن ترسایان است. دستور قوم آتش پرست، یا مراد از قوم خصارا باشد. و کتاب دستور که در مصرم ثانی است، مراد از قرآن مجید است. حاصل بیت آنکه مادر من از شهر ترسایان یا خصارا گریخته در قرآن مجید آویزان شد، یعنی دین محمدی حاصل کرد.

کعبادو بود چون زلیخا پرده شده باز یوسف آسا

و در تاریخ ریاض الکبریا دستور است که مادر خاقانی چهله داور داشت، دختر امیر ترسایان است. چون پدر سلطان محمد بن تغلق شاه بر ملک گرجستان تاخت آورد، بسپاه از زنان و مردان اسیر شده، در ایران رسیدند. و مادر خاقانی نیز در آن جماعت بود، پادشاه حکم کرد که آن همه را بطروشنند. چه خاقانی آن صورت را که چهله داور داشت خرید کرده به پسر خود که هو علی چهار است داد که خاقانی از او متولد شد. و نیز این معنی ازین بیت مستفاد میشود که اول در قبائل خود چون زلیخا کعبادو بود، و چه از آن در هیچ پرده شده آمد، و انکه اعلم و در زبان ترسایان زن با کمره را چهله گویند و موبد در زبان سریانی موبند و حکمت را گویند و بد صاحب را خامند پس معنی موبد صاحب زهد و حکمت شد و او، بضم یکر و بسکون دوم و فتح سهوم آمده که

حاکم آفتاب پرستان را گویند. و نژاد: بالفتح، و قبیل جالکسر و بازاه فارسی، اصل و تفر و شیب آمده و نهاد جالکسر بنیاد و رسم و خلعت و تنی باشد.

دل پرده چو پرده در هدایت پرورده یه پرده هدایت از روم غلالت آوریده نفاس هدیش پروریده تا مصطفی ولاله دیده ز انجیل و صلیب دو رمیده از بسکه شده صلیب دشمن در خط شده از صلیب روزن

خط: بمعنی غضب و نفرت و بیژاری باشد، و صلیب بالفتح چوب چلهای که ترسایان در گردن خود دارند. و صلیب وضع صلیب آنست که چو عیسی علیه السلام را بر آسمان کردند، هواریش را که مرشد یهودان بود و او شبیه عیسی علیه السلام داشت، قوم پرده کردند و صورت آن داور را که بشکل چلهای پرده بر گردن خود آویختند، آخراً صلیب نام نهاده اند. و اعتقاد داشتند که عیسی علیه السلام را پرده کشیدیم، و از رفتن عیسی علیه السلام بر آسمان خبر نداشتند. و حق تعالی مفرماید: "و ما قتله و ما صلیبه و لکن شبیه له". و از صلیب روزن مراد آنست که در روزن خانه دو مهل آهن بر شکل صلیب میگذاشتند که آن راه بدر رفتن دود و بخار است، حاصل بیت آنکه مادر من تا که در اسلام آمده، مشرف از دین محمدی شد، رسم کفار را چنان رسم میدادند، صلیب روزن خانه را که بر شکل صلیب است نمی‌بینند، ازو منتظر و بهزار است. و این دلیل بکمال دونداری و اسلام اوست.

تسبیح مسیم گشته دردی تسبیح پاد خلیل یاد کردی شب پادل زنده زنده دارد صبح از سردین طس گذارد گردون بجزام آن دل و دین سیمه گندش ز عقد پرویی صافی دم و صوفی اجتهاد است مومین دل و مومن اعتقاد است تا عشق برآم وقت معلوم مهری ابدی نهی بر آن موم کرد از به مهرم دل من تل مرم رفیع و قط روغن

حالات من از رضاش مرضی حاجات من از دعاش مقضی
پنجاه همه چند اختیارم نصصش همه حصص روزگارم
درددلش از پتی امانم عرادا حصص دشمنانم
کردم به حرب دشمن من از ناوک صمص جوشن من
باطعنه جافیان جیفه (۱) بازوم قوی بدان ضعیفه
آه از دعوات او نبودی کارم ز فلک چگونه بودی
شروان قرن است از آب دستش من همه او پس پام جستش
افتاده برای اویم این جام در پام زمین چمنی زمین پام
الحق حق نعمتش قدیم است بهیوی هسنات عمر عبیم است

مومین دل : ام نوم دل ، وقت معلوم : مراد از روز قیامت
است . عرادا : ام آلت حصار شکستی . مانند فلاخن و منجنیق . و
جافیان : جفا کنندگان . و جیفه : لاش مراد است . و قرن : دار پهر
قبیله است که حضرت او پس از قبیله اوست . و دار قریه نیز
آمده : زمین : پام هر بسته ، و به جنبش را گویند .

در مدح عمر خویش که در اهتمام تربیت

او بود گوید

بگریخته ام زدیو خذلان در سایه عمر ابن عثمان

عمر ابن عثمان نام عمر خاقانی است . از دیو خذلان ، مراد
دفس اماره باشد . یا مراد از ابلیس است . و در معنی ثانی خذلان
صفت دیو میشود . حاصل این بیت آنکه من از فریب دفس
اماره یا از فریب ابلیس در سایه عمر خود گریخته که قصه
این است که شیطان از سایه حضرت عمر رضی الله عنه میگریخت .
و در راهیکه آنحضرت تشریف می بردند ، شیطان در آن راه آمدن
نمی توانست . و مطابق این معنی حدیث شریف است " الشیطان
یفر من ظل عمر " .

هر صدرم و هم امار و هم صدر اجل و امار انور

برهانی و هندسی مقالش الفلاخن و اوسطو عیالش
از علمش داده مهر ممدت یک ثلث بهرمس مثلث
هرمس نام حضرت ادویس علیه السلام است . و مثلث را چار
نسبت کرده ، چراغ اینکه تکثیر مثلث از مقترعات آن حضرت
است ، بنا بران ایشان را هرمس مثلث میگویند . و بعضی میگویند
که هرمس نام حکیم است ، که تکثیر مثلث بنا کرده اوست ،
و مثلث دقش ثلاثی است . و ثلث : بمعنی حمله سیوم آمده .

حاصل بیت آنکه حق تعالی آنچه علمر بممدوح داده است ، ثلث
ازان بهرمس مثلث رسیده ، ازین معنی مستفاد میشود که هرمس
نام حکیم بوده باشد . والا ترجمه بر پیغمبر علیه السلام لازم آید .
زی عمر چمن آن شرف رسیده کز قرص خور آب و خاک دیده
ام از صحبت عمر از روز تربیت مرا آن شرف حاصل شد ،
چنانچه از آفتاب آب و خاک را شرف حاصل است ، چه آب اندرون
زمین از فیهن آفتاب می جوشد و خاک زر و سیم از تابش آفتاب
بهر می رسد . و در بعضی نسخ بجای خاک سنگ آمده ، مراد ازان
جواهر است که از تابندگی آفتاب در سنگ پیدا می شود .

حاصل بیت آنکه اگر آفتاب نمی بود ، آب و خاک شرف معادنی
نمی یافت . بدستور اگر عمر هر حال من متوجه نمی شد ،
بدرجه ایی شرف نمی رسیدم . و قابلیت من از تربیت
عمر من است .

خور چرکشد آب را بیالا خور رنگ دهد به خاک و خارا
خور دلو کشی است هر رسن تاب از پهر سوی فلک کشد آب
خور هست مشاطه زبانی چنگ بر خاک می بر افکند رنگ
آهد به پناه قرصه خور از خاک زر و ز آب گوهر
در خانه تنگ خاطر من غم ساخت دوصد هزار روزن
چون بر سر روزم رسیده چون قرصه خور رسن تنیدم
تا دست بدان رسن درآرم خود را زجه عنا برآرم

عنا بفتح عین مهمله بمعنی رنج آمده .

تا هر در عمر مرا وقوف است احاد نهاد من ، الوقف است

یعنی از مدتی که هر دروازه عمر خود رسیده و تربیت پذیر
ازو شدیم - و وقوف بر جمیع علوم ازو یافتیم - احاد ذات من
بمرتبه الوف رسید - یعنی که در ایل حل چوین یک از قلعت خود
بر وقر بودم، بعد ازین چوین هزاران هزار هر وقر و معز شدیم
چه احاد در عده مطلق است، و الوف در شرف محترم و معتبر
که جلال آن در حساب درجه نیست.

بودم چو یک دقیقه خورد عمر زی درجات رفیعتر بود
پس زان درجات برج پرداخت زان برج بیوت اختیار ساخت
اول زبکی چه شصتم آورد پس شصت مرا بی بدل کرد
ادگاه زسی دروازه ساخت زان جمله سران هفت شد ساخت

زی: بمعنی طرف باشد یعنی "من اول دقیقه بودم" پس بعد
ازین بشرف درجه رسیدم، و بعد چند ازان ترقی کرده شرف
برج حاصل کردم - این ترقی بر سهیل حساب منجمان است، یعنی
منجمان منطق البروج را بدوازده قسم منقسم کرده اند - و هر قسم
را برج نامیده اند، و هر برج را بی (۴۰) قسم قسمت نموده، و
هر قسم را درجه گویند، و هر درجه را بشصت قسم مقسوم کرده،
و هر قسم را دقیقه گفته اند - پس از دقائق درجه و از درجات برج،
و از برج بیوت کواکب محصول می پیوندد - و دراد مصنف نیز
این است که من در ابتداء حال دانند دقیقه ناچیز بودم، و
از توجیهت عمر خود ازان ترقی کرده بمرتبه درجه رسیدم، و از
درجه بمرتبه برج، و از برج بشرف بیوت کواکب فضل پیوستم - و
در اصل تقسیم این براساس رفیع است که سی صد و شصت عدد
دارد، و شرح تقسیم آن موجب طوالت است، درین مختصر گنجایش
ندارد، از ملاحظه نیز نیست، لهذا مساهلت کرده شد.

مسکینی پدرم ز جور ایام افکنده مرا چو زان را سام

یعنی پدر من بسبب ناتوانی خود طاقت پرورش من نیاورده
چسبید جور ایام که دران مدت پادشاه گرد می شده بود، دست
از من برداشت، و توجه برام توجیهت نمود، تا جدیس درجه که
می بینی رسیدم.

و قصه زان و سام و سیمرغ این است که زان پسر سام و پدر
و ستم است، و اورا دستان نیز گویند - چوین زان از مادر تولد
شد، تمام بدن مورس مهیت داشت، و سام اورا پسر مسموس
دانست در صحرا بپیداخت و سیمرغ اورا برداشته حواله فرزندان
خود کرد، و برابری آنها پرورش می ساخت - چوین بیفده ساله رسید،
سام را خراب افتاد که پسر تو در کوه دماوند است، و سام
بموجب خواب خود در کوه دماوند رفته زان را ازان جا درستان
آورد و تربیت کرد، و رودابه نام دختر شاه زابلستان را در عقد
در آورد، و رستم ازو متولد شد، چنانچه خود مصنف میفرماید.

او سیمرغی نبود در حال در زیر پیر گرفت چوین زان
آورده بکوه قاف دانش پرورده مرا باشیادش
بامن به پتیم داری آن مرد آن کرد که عمر به مصطفی کرد
پس عاقلم ازو حدیث رانده در گوشه امر یحیی خوانده

و عمر مصطفی مراد از ابو طالب است که رسول علیه السلام
را بعد پتیم شدن از مادر و پدر پرورش کرد - چنانچه حق
تعالی میفرماید: «الر یهدی یتیم» یعنی ایا نمی یافت
تو پتیم، «لاری پس پرورش کرد تو ابو طالب»

آن کرد پدر بمن که در پیش کردند عرب بدختر خویش
این حال درست کن ز قرآن اینک و ادا المودود بر خوان

مراد از پیش، زمان سلف است، یعنی عرب هر زمان سلف
که هنگام جاهلیت بود، دختران خود را زنده در گور میگرداند،
ببهرت آنکه که داماد نشود - چنانچه حق تعالی در قرآن مجید
خبر میدهد: "و ادا المودود سلفت، پای کذب قلعت"، ای چوین
روزی قیامت در آید، آن دختران که زنده در گور شده اند، پادشاهان
خود سوال خواهند کرد که ما را بکدام گناه کشته آید، و ما بکدام
گناه کشته شده ایم -

نقل است که حضرت امیرالمؤمنین عمر رضی الله عنه فرمودند
که مرا از ایام جهالت دو چیز یاد می آید، بر یکی گریه میکنم
و بر دیگری خنده - و گریه برام آن است که من روزی دختر

خود را زنده در گیر میکردم، و پدر و خاک می‌شدند و او دامن من میگرفت و زاری می‌کرد و موجب خنده اینکه روزی مادر من بتم از خمیر گنهم ساخته و در طاق گذاشته بود؛ چون گرسنگی بمن فالپ شد، من او را خوردم، و مادر من بر این واقعه مطلع شده، گفت: ای نادان چه کردی که خدام خود را بخوردی گفتیم: سبحان الله زهر خدا که عمر آذرا خورده باشد.

مراد این است که پدر من هیچ تلافی نکرد، بلکه مانند عرب جاهلیت میخواست که زنده در گور کند.

من چون خفه گلو گرفته لب بسته و دم فرو گرفته عمر داروی زندگی را داده پستان رضام در نهاده خود بود برفق دایه من پرورد مرا بزیور دامن اندر بر من فگنده زاول از هشت بهشت هفت هیکل زان عالم چه هفت آهن کرده چه بر حمل من حافظ بچه از پی عالم از آتش و آب هفت سالم

یعنی عمر از غایت شطقت برآمده رفم زهر چشم که بمن درسد، از هشت بهشت هیکل نوشته در گلو من بسته بود. ضابطه است که تعویذات هفت هیکل را در گلو طفلان می‌بندند، و چیز ضابطه است که هفت پاره آهن را چهار مرز در گلو اطفال می‌گذارند که چشم بد و سحر بران کار نمی‌کند.

خفه: بهتمتن، فشردن گلو، و سخت بستن آن از رسن پانگذار رضام دارو نیست که گلو از آن کشاده می‌گردد. و در بعضی نسخ رضام نیز دیده شد.

در شرح حقوق عمر و بیان تربیت او گوید

چون دهم مرا زبان کشاده	روح خردم بدست داده
از ایجه عقل در گذشته	الهمد حقایقم نوشته
مشم همه روز بر گرفته	پس سوره سر ز سر گرفته
چون کرد مثاله صراهم	خود بود خلیفه کتابم
چند آنکه مرا باطلف انناس	آورد پس حروف و الناس

پس پرده مرا ز آستاده در صدرگاه کتاب خانه اول در پخته پر کشوده خلق الانسان بمن نموده مشهور است که چون طفل بعمر چهار ساله رسد، او را زبان کشاده گویند، از برای آنکه قابل قرائت کلام الله میشود. و لوح خوشته او را می‌دهند، و بدستان می‌فرمایند، تا درس قرآن مجید گیرد.

حاصل بیت آنکه عمر من چون درین سن چهار ساله قابل قرائت دهد، لوح خود حوائج من کرد، و خود استاد من شد، از ایجه سوره و الناس که قرآن مجید تمام است، بها موخت. و از عشر: مراد سبق است، پس سوره سر ز سر گرفته. بعضی میگویند که در مصرم ثانی اشارت است بر آنکه اسرار قرآن را از اول سوره البقره آخر سوره و الناس بمن تعلیم نموده. مثاله صواب. مراد از آن لوح است که بر ایجه سوره فاتحه خوشته باطفال می‌دهند.

داده بکلم کتاب اصلاح آموخته سقط زده ارواح

سقط: بکسر سین و سکون قاف، نام کتاب است، من تصنیف ابوالعلاء معری. و بعضی می‌گویند سقط زده ارواح مجوم نام کتابیست که دیوان ابوالعلاء است که معرب است. و آذرا ضرام السقطه شرح است. و سقط: در لغت ریزه همزم که بدان آتش افروزند. و کتاب اصلاح نام کتاب است، دو علم لغت. حاصل بیت آنکه مصنف می‌فرماید: عمر من در ابتدای حال مراد از تعلیم قرآن مجید مشرف ساخته، بعد از آن از درس کتاب اصلاح، و فهمیدن لغات آشنا ساخته بر سقط زده ارواح عبور نمایند.

فرموده مطالبات و تکرار در حل رموز و همین اسرار من شاهد خاص اودران حد او این درید و من میرد کرده لغوی مرا که لغوی پس گفته رشحت است بغوی

این درید نام عالم است که اعتقاد میرد بود، و میرد یکم از حما است، بلکه او را در علم تهریمه نمویان امام دانسته.

حاصل آنکه عمر در حق من بمنزله این درید استاد بود، و من چون میرد شاگرد او بودم، همین الاسرار دار کتاب است، و لغوی بضم اللام لغت دان را گویند و لغوی: بفتح لام، بمعنی بیهوده گو آمده - و غری: گمراه را گویند.

طبعم پس علم ساخته راست آن سه که زوهر عقل و حس خواست مراد از سه علم این است که علم از و هر خواسته مسلم است بیوضی که در آن بحث فلکهای است، و بنام آن اکثر پروهم است، و علم که از عقل سر بر آورده، آن علم الهمیات است که عبارت از میامد حکمت الهمیه باشد، و علم که از حس خواسته طبیعی موسوم است که در آن بحث اجسام طبیعی است حاصل آنکه عمر بزرگوار من مرا ازین هر سه علم که مدار فضل و بلاغت است، آشنا ساخت

هر من گره گمان کشاده سر رصد جهان کشاده گره از گمان کشادن عبارت در تحقیق رسانیدن است و رصد مراد از پیروتر منجمان است که از آن راز آسمان را با کواکب و بروج دریافت میکنند - خلاصه کلام آنکه عمر مرا تعلیم جهیم علم نموده در رفع شک که آن مادم سنوک سالکان است، گوشه بهرتی همین الیقین رسانید و از اسرار آسمانی واقف ساخته و کشف غطای راز نمود.

حل کرده مراتب دهر برهان آن چارده حرف سر قرآن بد آنکه همگی حروف مقطعات قرآن مجید بهر تکبیر از چهارده اند، چنانچه سید نصرالدین طوسی آنرا بقیه عبارت آورده، صراط علم حق تمسکه.

گر چهار چه این حروف مدرک پنج است و چهار و سه و دو یک ام آن حروف ادراک کرده شده، یعنی آن چهارده که بالا مذکور گشته بعضی از آنها مرکب از پنج حرف است، چون "حبسق" و بعضی مرکب از چهار حروف چون المص - و بعضی از آن مرکب از سه حرف است چون الم - و بعضی از آن مرکب از دو حرف است، چون حم، و بعضی از آن یک حرف است، چون "ق".

پس چار مراتب نموده و از چار علل سفین فزوده مراد از چار علل، علل اربعه است و آن (۱) علت مادی - و (۲) علت صوری، و (۳) علت فاعلی، و (۴) علت غائی است و دلیل انحصار آنکه علت را محتاج الیه و معلوم را محتاج میخوانند - و محتاج الیه از دو حال خالی چیست یا داخل محتاج است، یا خارج محتاج اگر داخل است، آنهم از دو حال خالی چیست یا بسبب او وجودش بالفعل است، یا بالقوه - اگر بالفعل باشد، آنرا علت صوریه گویند، اگر بالقوه باشد، آنرا علت مادیه می خوانند - و خارج نیز از دو حال خالی چیست، و یا مایه الشی و یا مایه الشی پس اول علت فاعلیه و ثانی را علت غائی می نامند. حاصل آنکه مصنف میفرماید که عمر من مرا از اسرار حروف مقطعات قرآن مجید که اسرار است پوشیده که هرکس از آن واقف شدن نمی تواند، که حقه واقف گردانید، و از دقائق و غوامض علل اربع که مدار اصل کائنات است، آشنا ساخت و مصنف هر چهار علت را در یک بیت تصریح نموده، و آن این است. آن چار که چوب را نباید تا کرسی مصطلم کشاید

یعنی چوب علت مادی ست، و چهار علت فاعلی است، و شکل کرسی، علت صوری، و مصطف را بران نهادن این علت غائی است - چه کرسی بران داشتن مصطف تراشیده است پس ازین جا معلوم شد که علت غائی آنرا می گویند که در ضمن مقدم و در صورت مؤخر باشد. قافیه - و مراد از چار مراتب یا فاسوت و (۲) ملکوت و (۳) جبروت و (۴) لا هوت باشد - یا (۱) عقل حیوانی و (۲) عقل بایملکه - و (۳) عقل بالفعل، و (۴) عقل مستفاد باشد یا عبارت از مرتبه (۱) شریعت و (۲) طریقت و (۳) حقیقت و (۴) معرفت خواهد بود

آورده مثال راستینم کرده حدث جهان یقینم مثال: مراد از دلیل و برهان باشد، و راستین: مراد از اهل منطق است، که برهان آنها بر حدوث جهان از شکل اول به ثبوت رسیده چنانچه مذکور است که "العالم متغیر و کل متغیر حادث

فالعالم حادث" درین جا پیرمان حدوث از لفظ متغیر باثبات رسیده - و یا از مثال راستین، دلائل بزرگان دین و احادیث پیغمبر علیه السلام است، چنانچه آمده که "الدنیا حبیب، لا وقاء لها" ای لا دوام لها - غرض حدوث اوضاع جهان و تغیرات و تبدلات آن امر بدیهی است، از مشاهده مادیات ظاهر می شود، رجوع بحلیل شدن چیست - مصنف می گوید که عمر من مرایه برهان عقلی و دقلی، از علم معقول و منقول حدوث جهان را یقین کنانید و یقین قدیمی جهان که در مذهب فلاسفه است، از من دور ساخت. و از آن مخفی باطله مرا آگاهی بخشید.

هو علم اسامی دو عالم آن دیدم ازو که از حق آدم یعنی چون حق تعالی حضرت آدم علیه السلام را بیافرید، صاحب علم الایمان گردانید، از نام آدمی اشیا بحدی که نام گفته و چمنه نیز بیاموخت و هر چنان عمر مرادین از جمیع علوم آشنا نمود - و علما عصر خود را در فضل و بلاغت مطیع و منقاد من ساخت چنانچه آدم علیه السلام مسجود ملائکه شد، و من هم از تربیت او افضل قوم عصر خود شدم.

هم دایه و هم معلم من هم آبی و هم معزم من پس چون شدم از نهاد بالغ از حکمت و اشتغال فارغ جنبه درخت میوه دارم در فصل ربیع روزگار هر عصر من ز آتش تاب همرنگ دروختاد و هم آب حصرم: بگس اول و ثالث، انگور خام که آخر ضرره میگویند. و بعضی غرما، تا پخته را نیز گفته اند. غرض آنکه ذات من مانند انگور خام نارسا بود، و آتش تربیت عمر رنگ قابلیت و آب فطیلت در حصرم ذات من انگنده پختگی بخشید، چنانکه انگور خام از حرارت آفتاب پخته می شد، و رنگ و آب و شیرینی بهم میرساند و نقص من بکمال مبدل شد.

پوشیده جهان بدست لایس جزوار و خوشه سیه داس مصنف میگوید که چون جوزام من، ای هر دو طرف رخساره من بخوشه سیه داس نما که عبارت از خط معانین باشد، مستور شد.

بدرجک شباب رسیده، و خط معانین را داس جوام آن گفته که موه آن مثل داس پیچیده و خم شده میباشد، حاصل آنکه چون رخساره من خط ریش بر آورد، دو فضیلت شهره آفاق شدم - و درین بیت حسن شعر بسیار است خوشه برج سبزه را میگویند - و جوزا نیز نام برج است، و داس که آنکه تراشیدن خوشه است بخوشه مناسبت دارد، و لایس: چه پاک را گویند، یا داس مراد از بروت داشته باشد که موه آن دراز و سنن آورنی باشد - و مثل داس خم و خم دارد و در بیت آینده بصراحت این معنی پرداخته است.

باغم همه سبزه بر آورد از جرف پنبشه سر بر آورد بر لوح سفید من سیه ظم نون و القلمی خوشت ایام نون و القلمی چو بگرییدی یاسین خواندی و پردمیدی و مراد از باغم رخساره مصنف و سبزه عبارت از خط ریش و سر بر آوردن، بمعنی ظاهر شدن است - حاصل هر دو بیت واحد است - لوح سفید: نیز مراد از چهره مصنف است - نون و القلم: مراد از دائرة خط ریش و قلم عبارت از خط بروت، یا همان خط ریش باشد - و نون در لغت دوات را گویند، و نیز حرف معروف است، از حروف هجا، و صورت آن بصورت دائرة خط ریش مشابهت دارد - خلاصه کلام آنکه چون چهره من ریش و بروت آورد، من جوان شدم - یسین: نام سوره قرآن مجید است، که برای دفع زخم چشم میخوانند.

چون دید که در سفن کهامر صان عجم نهاد نامر چون پاه دلم بکنج در کوفت سالم در بهشت و پنج در کوفت دانست که اهل خطرق بهشم از شادی آن بهرد پیشم حاصل بهت آنکه چون عمر من به بهشت ر پنج ساله رسیده، و سر آمد علما شروان شدم عمر من ازین شادی نقد حیات بقایق ارواح سهره، چه آدمی از عشرت شادی میبرد، آخر شادی مرگ گویند چنان نام مداح جناب رسالت است که او خلف ثابت انصاری است، و حسان عجم خطیب مصنف است.

زهن کلجه بکلیه بقا رفت زان عالم بود و باز جا رفت یک عطسه بهداد و روی پنهفت صد پریمک الهش ملک گفت

آنداش نکاح بست حورا چل سال عزب نشست این جا
 آنکس که چنان عروس بپند بر حق بود از عزب نشیند
 آن عین هدی ز جای هر خواست خصیش که ضلال داشت بر جا است
 خود گوی جهان بسر توان برد کاپلیس بپاشد و یو البشر مرد

حورا : جمع حوریا سردار حوران که آندرا حور العین گویند
 عزب : مرده به زن و زن به مرده مراد از مجرده است و در بعض
 کواریم خوشه شده عمر خاقانی هر عمر چهل سال برحمت خدا
 پیوست تا که در دنیا زنده بود ، مجرد ماند و زن نخواست ،
 چنانچه خود هم میفرماید :

آنداش نکاح بست حورا چل سال عزب نشست این جا

در مدح سید السادات شرف الدین محمد

بن مظهر علوی گویند

این قدر صفا که خاطر راست از خدمت سید اهل غایت
 این مایه که طبع را قوام است هم هبت سید اندام است
 کو الفضل محمد مظهر آن عرق محمد پیمبر
 آن مردم دیچه مصطفی را آن وارث صدق مرتضی را
 عرق بانکسر ، ریشه درخت ، ورگ ، و اصل هر چیز - درین
 جا مراد از دسل و فرزند باشد که پدر را بمنزله ریشه ورگ است -
 و محدود سید علوی بران عرق محمد گفته .

قدش زده کون بر گذشته یک مور ز مصطفی گذشته
 یعنی مرتبه محدود از مردو جهان بالا تر گذشته ، و یک
 سراز حکم شریعت نبی صلی الله علیه و سلم تجاوز کرده -

دین را شرف است شرم را طهر بل سید شرم و دین ولا طهر
 دیبچه دودمان خویش است علامه خاندان خویش است
 از ادنی و جلی اختیار اوست بر مشرق و مغرب افتخار اوست
 آن فائمه مصطفی مہتری را آن فائمه باغ حمدری را
 بوده در شهر علم حمدری سید دین کلید آن هر
 وقف ابدی است بر زبانش هر خانه که داشت شهر دانش

دیبچه : اول کتاب ، و روی آدمی ، و روی هر چیز - و بعض
 دار قماش نیز گفته اند - در شهر علم - مراد از جناب مرتضوی
 است ، چنانچه در حدیث آمده : " اذا دخلت العلم و علی بابها -"
 و قلب : چیزیکه مالک آن کسی نباشد ، و آن مال خدا باشد .

جایه و شرفش ز بهر علم است کنستاد سرای شهر علم است
 شهری که خراجش آورد دهر او میوه باغ آن چنان شهر
 پیش گرمش ز روی تسلیم پیش قلبش بجوی تعلیم
 کبتر حبش است حاکم طر دوچر عجبی است صاحب رم
 زان مقدر آن وقت اجل بشکست فلک چو صرغ آن
 تا سایه آن ماه رخشان رفت از سرخط خراسان
 چرخه است ز انقلاب دهرش بر کنگرهام چار شهرش
 گر جا زهری شود کن آسای عنقا بینند در خراسان

باید دانست که آل در اصل اهل است که قصه او اهل
 آمده - حاصل آنکه محدود مظهر آل سادات است - فلک پیش مرتبه
 او چنان شکست شده که لفظ اهل از آل شکست - چه نام دو چشم
 که در اهل است ، دور کرده اهل را آل کرده اند حبشی درین
 جا مراد از غلام است ، و صاحب رم : مراد از اسمعیل بن حماد
 است که آن فصیح بود - و عجبی : یعنی نادان - و پور عجبی :
 مرکب مجتبی را گویند - و چار شهر : مراد از خراسان ، و هری
 و نشاپور ، و چنان است اما محدود خراسانی ست - و کنی آسای و
 کن پور ، و یعنی آبادان نیز آمده .

تا حضرتش از هری سفر کرد درجادهری - مور اثر کرد
 از حضرت مراد از ذات محدود است - و هری نام شهر است
 از بلاد ایران که درین عصر نام مرآت افتاده - سور : بالظنم
 باد گرم که گذشته حیوانات است - و بالضر جمع صم بمعنی
 زهر آمده - حاصل بیعت آنکه محدود که وطن مالوفه او شهر هری
 هست تا که او آن شهر را گذاشته به بلاد دیگر نقل نمود - اکنون
 فرهاد دیم آن شهر سور اثر کرده است - یعنی از گذشته او آن
 شهر ویران شده است که آبادانی شهر از برکت ذات محدود بود :

کای شم شمال عنبر آلود از روح و نسیم خلق او بود
شم: جالفتح و تشدید میم بوقییدن و در استعمال چرم
خوش آمده، و شم شمال: مراد از باد نسیم است. که آن عنبر
آلوده است. یعنی خوشبو است و روح: جالفتح آسایش و رحمت
و نسیم است و درین جا بمعنی وزیدن نسیم آمده

گر سوی هری عنان گراید از خاک دیری حسن دزاید
زیر شود از پتی هدی را هرای رکاب او هدی را
بر گردن مرکبانش جویید دسترچه زر آمد خورشید
گردن شده با همه مکش دسترچه پند مرکبانش
فرزده محمد عرب اوست حسان عجم و را دعا گو است
من شیعی صعب در هواش شیعی چه که عدل ثنائش
عهدم ز جبال حالت اوست فطرم ز حدیث قانت اوست
زیرا که چون آن حدیث را در هر آب خضر شود دهنم
از بسکه ازین حدیث را در امثال و روزه ناز مندم
چون دل سرخاندان او داشت طبعم به نثار او فرو داشت
فرق است مدیم او پرین راه ورده من و مدح حاش که
شم بهیچ زده است ورگ کشیده بیخ رگ جان من چریحه است

در مدح امام وحیدالدین ابن عثمان گوید

دولت آن بود و جدم آن داشت کانفاس امام بوی جان داشت
دانش برکات دولت احسان صدر الحکما وحید عثمان
در هر کلمات او مفصل هست از لقبش سه حرف اول
در طب و نجوم و حکمت ناب در شیوه نظم و نثر و آداب
بقراط و بزرجمهر قسطا است صابی و خلیل و جامع اما است
بر قطب و زحل ثبات و حلش و ز شرم بیان و رشک علمش
رخ سرخ چو سیمب سهرورد را خون تیره چو مشک مسکویه را
شاگرد دکان چار تفتش در دست بقا مهار جفتش
در نوم علوم جنس او که در علم الهی از همه چه
بر تخته خاطرش به برهان از صغر کم اند هند و یونان
بر دفتش فکرتش بهر باب از همه کم است علم اهراب

سازدیکم خاقان ممرور (۱) از قرصه شمس قرص کاغذور
هر ماه که مه شود به عقب (۲) مسهل خور اوست چرخ و کوکب
تا عسلش آفتاب خورده است از صرم و کپ آفتاب فرد است
گر فطنت او بهیچ پیوید رنگ بهی (۳) از قهر بشوید
از مصوری کلک زاد نیلش و ز نعلش و شهاب و نقت و مویش
خصیانش که میل میل دارند (۴) چو تخت حساب خاک سازند
با چندین سحر سامری مال موسیقاگست موسوی قال
با یاف بهشت مرغ گویا خو کرده دلش برنگ و آوا
زای دست بارغشون پر آرد زان دیده بارغوان گمارد
دندان مراد آسمان رست کز صحن زمینش از غوان رست
خورشاده اوست زان بهر جام از جام در آید از غوان جام
من غایده جدی این مفید عمر بوده مدرس او معیدم
نفسم بدگانش چوب خورده چون مار بهوب خرم گرفته
گر موسی از ادک که معجزش بود از چوب فگنده مار بنمود
او حق دلم بهوب بشناخت زین نفس چو مار موسوی ساخت
من خرد چو بزرگوارم چوپان چو من بهیبه دارم
آن کافر سلطنت دهندش ناچار که چوب جو جندش
من چوبش خورده وقت تعلیم شاشیده هزار ثوبت از بهیم
خورشید چو نيزه دار باشد برابر مگیر اگر بشاشد
در هرصه خاقان خاکس فبرست کمال عون اوچس

۱ خاقان ای که از بجماری پرمناست که بهمه کلی قاز شده باشند ممرور
الده طبیعتش گرم و خار باشد قرص کاغذور قرص است که پیاپی سرد می شود و
جبه ممرور انطباق یافته دارد بهش ممدوح از قرص آفتاب که در کمال حرارت است
جبه ممرور قرص کاغذور می سازد - ۲ یعنی هر ماه در چرخ عظم باشد مسهل
خوردن نباید مله باشد و چرخ و کوکب جبه ازاده مرض مسهل از و کرکته می
خورده از این است که آفتاب ازین وقتیکه مسهل از خورده از کتب و صرم را رسته
۳ دانه ماه ۴ آید دشمنان او که در شهر از خدایش میل کشیدن دارند پهرین کتبه
صاحب خاکمار اجد -

در مدح نجم الدین علی سیبگر، گوید

نجم الدین قدوس معظم	جل حاق محقق و محقق هر
امید علی آن امام اکمل	جل افضل و مفضل و مفضل
شیخ فرق و مراد عالم	جل اکرم و مکرم و مکرم
آن عصمت صرف نور قضا	سلطان ائمه پور قضا
گرهس بدل ممدستی	امید علی این امدستی
نوری که ز مشرق ازل تافت	نجم الدین امدش مگر یافت
زان نام و لقب که خاص او راست	اونک دو فرشته چه و راست
هر لور خرد به نقطه و نجم	الجمد نوشته اند و النجم

عجم اگر بمقابلت نقطه در آید اعراب مراد باشد.

بهر لکشی فزوده داور از و او قسم کمال اختر
تا شیخ کلام مغربی ساخت خورشید بر آن کلام سر انداخت
یک رشته از آن کلام دریافت زان رشته کلام مغربی ساخت
شاگرد دل وی اند مطلق شاهد بازان حضرت حق

یعنی حق تعالی در قرآن مجید اختر را بر او قسم یاد کرده
"و النجم اذا هوى" و این قسم بر کمال اختر دلالت میکنند
از برای آنکه رتبه مقسم به اهلی میباشد. و آن جهت آنست
که نام محدود نجم الدین شد و اگر نام او موسوم به نجم
نمیشد حق تعالی اختر را از و او قسم یاد نمیکرد. شرف ذات
اختر بسبب نام محدود است که نجم الدین گفته اند و سیبگر
برای آن میگویند که کسب اسم گش میگرد چنانچه خود مفرماید

سلطان ائمه پور قضا.

فضه در لغت عرب سحر را گویند. و قضا: اسم فاعل
است. و سیبگر: شاهد بازان حضرت حق تعالی مراد از عاشقان
الهی است و کلام مغربی: نوعی از کلام است که از اهل مغرب
بر سر میگذارد.

عرش و ملک اند چاکر او دهش فلک است منبر او
بهر قدمش با آسمان بر سازد عمو صبح منبر

هرگاه که بمنبر بر آید ادریس بمقابلت در آید
چون دولت به پناه هرگاه زین غمگنه من آورد راه
او نائب سید البشر شد سید بهنگ خاک در شد
عمود صبح: خطی که بر آسمان بوقت صبح بر می آید و
مخاک خاک: مراد از قبر.

من جسم و روح اوست مادام ارواح روید سوی اجسام
من ساغر و اومی مطهر تصحیف بغوان و قلب بنگو
تصحیف: در لغت خطا کردن، در نوشته و در اصطلاح
شعرا: برگرداندن نقاط لفظ باشد چنانچه ساغر اگر نقطه
غیر را دور میکنی و نقاط شین معجمه بر زمین مبدل گذاری ساغر،
شاعر میشود چنانچه شیخ سعدی علیه الرحمة گفته.

مرا بوسه گفته به تصحیف ده که درویش را بوسه از توشه به
چون نقاط بوسه بر گردانی توشه می شود. و قلب مو،
بهر میشود. حاصل جهت آنکه محدود بمنزل دریاست و من
شاغر اوستم، ام مدح کننده اویم.

آید هر من و روز ظاهر	آید که بر ساغر آید آخر
خورشید که خرد کره آید	جلوا بسلام کره آید
بیمار دل مرا طیب اوست	بیمارکش من غریب اوست
کارم به بفاش ضمیر پخرفت	بهران دل مقوم من رفت
رسم است طیب را که همراه	آید که شام خزه بیمار
او را حرکت و بعد شام است	زو شام و شب صبح و بار است
هر جا که در آید آن دل افروز	شبها صبح است و صبحها روز
رویش بشب اندرون چه دانی	در تیرگی آب زندگانی
شبح من مظلم است دورش	زان پیش بشب بود حضورش
از باد زوال باد امانش	و ز دیده دهر شمع دانش
عطت اندامش زمینی علم اند	عطت اختر آسمان علم اند
دل زامدش بشب نشان دید	خود ظل زمین به شب توان دید
شاید که شب کند تبشر	کادوار بشب دهند انجم
معراج بشب نمود مختار	از طور بشب شعاع زده نار

و هفت اندام : مراد از دو زانو ، و دو کف و دو کف دست
و چپه که بدان سجده برسد - ظل زمین : مراد از شب است که
" البیل ظل الارض " واقع است - و مشاهد : بمعنی لاگت آمده و چشم
بمعنی ریخته شدن - و مختار مراد از جناب رسالت است .

شب پویانند روشنای راه شب دارد داغ منزل الله (۱)
شیخ هودج سالکان راه است شب غالیه عذار ماء است
شب بهش زنند عاشقان آه شب بهش رود عروس زی شاه
شب حامل آفتاب زایست شب غواص صدف کشای است
غواص سیاه زندگی آسا صاحب گهری ز هفت دریا
آن گوهرها چو بر سر آید مه چو صدف گهر نماید
آن گوهر اگر بداده افلاک در مجلس شیم هاشمی چاک
ادشا کنند از فرایند فکر در باره من آهاده بگر
خود دید کس این فتوح دارد برجیس ثناگر عطار

حاصل بیت آنکه مهدوح در مدح من قصیده گفت ، و این
بمنزله من فتوح است - یعنی کشایش کار من است ، و من
بمنزله عطار ، و او بمنزله برجیس ، و برجیس مداح عطار
باشد - و این قدرت را کدام کس دیده است .

بر من بطریق مدح پر بست یک شعر که نثر سحرشکست
هرکان شکرین قصیده خواند است چو پسته دهان کشاده ماده است
جامه به بقام اوست دل شاه شادی به بقام حضرتش باد
نثر بالفتح و قیل بالضم دندان پیشین را گویند و بمعنی
مطلق دندان نیز آمده .

مرثیه حماد ابو المواهب بکر مر ابهری گوید

عکراست گرم سخن بود پست کان دلق بلند من غرو پست
بگداختن از تلف مصالح از مرگ حماد چو المواهب
در ماتمیش از سخن چه لاف مرگم شده مور من شگاف
باریک معانیر ازین روم شک نیست که مور زاید از مور

(۱) اشاره است به هیکلندی آن آله منزل از کل - بقا آن سما - الدنيا منزل
مل من دام لایحه مل من مستطیر لافغره .

ام دیده دهر کی سوادت ام خاکد بهر کجا عبادت
ام ابهری از طراق دگانه الآن قطعت ابهری ام
گفتیم که هفته توانی (۱) بود بر دست مرگ شادوان بود
تا آخر هر ز روز اول بوده بژ پادشاه افضل
افضل نام خاقانی است که افضل الدین محمد است حاصل
آنکه مهدوح در وقت مردن خود مرایاد میکرد ، و بزبان خود
نام من بهسار می راند ، و افضل افضل میگفت .

چون خضر جهان فروخت و بشتافت کاخدر ظلمات خاک شروان
اشعار من است آب حیوان اسکندر وار کمر بقا بود
گرچه چو خضر به صفا بود درسی و سه سال چون سکندر
بکشاد جهان علم یکسر سحر بهد رخنه های مارا
اسکندر دین ز شهر دارا انکسور غم طرقتش ز سحاب
آن چشم مباد خود که زین پس آن جسم مقدسی که صد بار
بر تافت عنان چو جادش مهبات از خاک سوری جنادش بردهد
یوسف بداد ملک دار دین را آن یوسف بعد چه سر به یافت
زین یوسف قازه گشت بهنا زین یوسف شد و قلب یوسف آسود
سهرم شکار شد فنا را دودا اسدم نهاد مامر
دودا اسدم نهاد مامر ام دودا شیا ورام ثابیت
حاسه شدن هنر هنر نیست شمر در ره شرم معتبر نیست
بگرفت جهان جهان بهتر هرکس که فضول پرور است او
چو الخیر نه بو سعید هر شی چو الخیر دگو که بو شر است او
پل بو شر و پوشقی عظیم

(۱) خالان و روزان - (۲) یاد خود که از شکم پر آمد - (۳) جادوگر است که
پدره گفته دارد -

من هم بزحیرم از خری چند
مشتی جنسی که حصن زاینده
خوق از سفنان من فزایند
چون بحر بجوشم از سخن شان
این دیوسران دست واکن
الحاد خران و دین فروشند
نه فهم چو فهم آتش افزای
الا الموت نهست شان یاد
بشنو سخنی که می شود فوت
چون نقش الف بصف دعوی
آنکه ز چه مراد مردون
کوفی سیر و غلظت چنهاد
چون سوزن سر شکسته زارل
یا چون سروبین شکسته سوزن
یارب که چه ایله اند و ابکر
وای سوختگی بدستها شان
من پوسر عالم از سرسود
ایشان همه هم درین ریاست
برگشته چرب من افتاده
یکسر همه ریژه چین خواهر
یکسر همه جرعه خوار جاد
یکسر همه میوه دزد بعر
از بهارم من کمال دیده
امروز غریبم اندرین هن
از گفته من شده زبان ور
چون اهرکه در حمایت مهر
از مهر ملک بلند گردد
هر کو سر سلفه بر کشد است
خود را نظرائی من شهرداد

قولنجی شوخ آسمان رند
باهفت سر و چهار پاینده
پس در سقنم سخن فزایند
صد حوض ز حیض در دهن شان
چون دیوچه یک صفت سروین
کوتک چشم و دراز گوشند
چه فضل چو فعل مادران گای
هم صورت آن حروف شان یاد
نقش الموت چیست الموت
جمله طلبان و میچ شان نی
هم دال شده بخر و هم نون
چون را بزبان اهل بغداد
سردی و بجانده تن معطل
تن گشته خراب و سرکش برتن
این قوم که اقرب اند و افرم
تقریب شده خرقه قفاشان
دندانه تاج عنبر آورد
دندانه سپهر در نهامت
دهنه چراغ دهن داده
پس غارت کرده خزان جاد
پس داده باب نقش خام
پس گشته بباد کس چراغ
پس پهلوی من چو سگ دریده
وین قوم چو سگ غویب دشمن
پس کرده زبان بگفت من در
بالا شود و پیرودش چهر
پس بروی چشم چند گردد
آن بهند کافتاب دهد است
آخر فضلی دهن ده مردود

کوفی که جعل کند شناسند
تا گوی زرین عنبر آگند
داخند زمانه چرخ اخضر
نه مده مخم مرزور
آن زنده سرو است پادشاهی
وین هست لهره زمی پای
آن اصل ز آفتاب دارد
وین مایه ز چاه زیبای آورد
گویست که عنبر آورد هر
گایست که هست بشکل آور
از یک نه بوریا توان کرد
و ز دیگری شکر توان خوره
ماه مخم حکیم از سحاب ساخته
روزه آن را اندرون چاه
میگذاشت و شب را بر آسمان صعود میکرد
گویند که روشنی اوتا
دوازه فرست می بود.

در قدح ابوالعلاء گنجی می گویند

ببینی سگ گنجی را درین قوم
هم سرخ قفا و هم سیه روم
آن سرخی نه از مغزی خواست
سرخی که ز دست مرغزی خواست
مراد از سگ گنجی حاکم گنجی است که ابوالعلاء نام دارد
و دشمن خاقانی است سرخ قفا: باعتبار قفا وزن، یعنی مردمان
از بسکه او را چنان قفا زده اند که پشت او سرخ شده است. و
قفا بمعنی پشت نیز آمده، و سیه او باعتبار بد بختی او
گفته یارخش سیه بوده باشد. مغزی: ساکن مغزی که آن نام
شهر است. ساکن آنها سرخ رنگ میباشد. و مرغزی قفا زن را
گویند، یا خطاب آن شخص است که باو عهده قفا زنی تعلیق باشد
حاصل آنکه ابوالعلاء سرخ قفا شده است، و آن سرخی نه مانند
سرخ رویان مغزی هست، که آن سرخی احسن است، بلکه آن
سرخی از دست قفا زن حاصل شده است که نام او مرغزی باشد
و شیخ عبدالسلام شارح این کتاب نوشته که مرغز نام جام
است، مرغزی: اهل مرغز و مغزی بمعنی مالدن. و آن سرخی
قفا از مالدن نه بهم رسیده، بلکه از بسکه اهل مرغز قفا زده اند.
آن ملحد بر السلام سافل چون وحش بهیمه، غفل و غافل
ملحد: کافر را گویند، بر السلام نام حاکم گنجی که قدح
او مذکور می شود. سافل: مرد گبنه و فرو روده در عیان.
و وحش بهیمه: اضافت عام پسوی خاص است، چه وحش و دام

و در هر دو را شامل است و بهیچ وجه باشد نه خرام و غفل :
بالبعض آنکه احمد خیر و بهیچ شر از او نباشد - و مرد به تجربه
و به خبر از احوال و خیریت است .

غر بهیچ و غرچه ز غوری غوری غریکی ' که اصل غوری
غر : در لغت فارسی زن فاحشه را گویند ' و غر بهیچ : عبارت
از قبحه زاده باشد ' و این کلمه در شان ولد الزنا مستعمل میشود
غرچه : بمعنی مخنث آمده و نادان و احمق را نیز گویند - و غور :
ناهیضا است غوری غریک : ای سگ غوری زیرا که غرک سگ را
گویند - و سگ غوری بسیار مفسد میشود ' که اصل غوری : یعنی
حسب و حسب از اهل غور ندارد - حاصل آنکه ابو العلا ولد
الزنا است ' و قبحه زاده است - و متصف به صفت مخنثی است ' و
را نه هر چون ناهیضا میرود - و پیش و پس را نمی شناسد -
و در حقیقت مانند سگ غوری مفسد است اگرچه خود را از اهل
غور میداند ' اما حسب و حسب او باطل غور متحقق نشده -

و شیخ عبدالسلام شارح این کتاب که نوشته این است :

غر باول مفتوح ' بثنای زده - زن فاحشه - و باول مضموم ' دمه
خانیج را گویند - و باول مکسور ' در عربی مرد غافل و گزافا آزموده
باشد - غرچه باول مفتوح و بهیچ عربی سه معنی دارد ' اول :
مخنیف و نا مرد بود - دوم : مرد غریبستان را گویند - سوم :
احمق و نادان بود - غور : نام وایسته است - حاصل آنکه ابو العلا
در اصل قبحه بهیچ و مخنث و نا مرد است که در دلی و کور باطنی
مشهور ' که چون از این امور شنیده و قیاسه آگاهی ندارد ' و
متنبیه نمی شود ' باین است که کور و نا بهیچ است - غوریست ' یعنی
خود را از مردم غور میگرد ' اما اصل غوری غرک است ' و
کاف عربی کاف تصغیر است - انتهی کلام .

اگرچه حصول هر دو تقریر واحد است ' اما در تقریر اول
لفظ غرک بمعنی سگ آمده ' و در تقریر ثانی غرک : بمعنی غوری
است ' و کاف را کاف تصغیر نامیده - و قائل بمعنی غرک که سگ
است چندی ' فافهم .

چون آن سگ غوری از جهان زاده میشود شیخ جدید افتاد
سگ غوری : مراد از همان ابو العلا باشد - و شیخ جدید ' ابله
ابلهس را گویند ' زیرا که اصل ابلهس از زمین نهد است ' و
آن شهرست مشهور - حاصل آنکه چون ابو العلا که در خاصیت
سگ غوریست ' در جهان تولد شده مثل و مانند ابلهس گردید
یا آنکه ابلهس و ابو العلا ' هر دو برادر رضاعی اند - یعنی
آن هر دو شیر از یک مادر خورده اند ' زیرا که آنچه در ابلهس
فساد است ' در ذات ابو العلا نیز است .

آن جاحظ وقت زاهدی فرموده آن جاحظ دین آباده الله
جاحظ : در لغت آنرا گویند که حلقه چشم او بیرون آمده
باشد - و نیز نام عالم است ' مشهور از علماء امت درین جامعه
از خاقانی علیه الرحمة است - بدی فرموده : که خواهند بدی -
جاحظ دین : که منکر دین ممدی آباده الله : این کلمه ایست در
عرب در محل دعای بد استعمال میکنند - مانند کلمه الله یعنی
هلاک کند او را الله تعالی و سرنگونی سازد - حاصل بهیچ آنکه ابو
العلا خاقانی را که در کمال خود مانند جاحظ عالم مشهور و قاتل
است ' بدی میفرماید ' یعنی دشمن است ' و نیز منکر است از
دین ممدی ' فریب میدهد او را الله تعالی .

سکزی و چو سکزیان محال پیروفته بشیر سگ عالم المال
سکزی زاده - سگ را گویند و بمعنی سخت جان نیز آمده - و
نیز نام قومی است ساکن سیستان و رستم و زال نیز از آن قوم
است - و محال حیلله گرو متغیر اگرچه سکزیان محال نیستند ' اما
درین جا در قدم ابو العلا واقع شده ' برآه آن نسبت به محال
دهود - و بشیر سگ پیروفته شدن : بمعنی خاصیت سگ پیدا کردن
است چه در سکزیان طریقه است که چون بچه از شکر مادر قوله
شود ' او را بشیر سگ میخوانند ' از برآه آنکه مولود سخت
جان و مرد گزنده و خشناک و تند خو در زمان آینده میشود ' .

حاصل بیست آنکه ابوالعلا ساک زاده است، و در سفت جانی
مانند سگ شهرت دارد و مانند سگزیان متکبر و هیله گر است
و والد او را بشیر سگ پرورش کرده است که این خاصیت سگ
که گزندگی است، هر ذات خود دارد، و آشنای کس نیست

بطریق زمانه بآب بطروس صدره به ازین جهود منحوس

بطریق: در کشف الاهیات، بانگس نام زاهد ترسایان است
و در سراج معنی سرهنگ و مرد مبارز است. و در کنز اللغات
بطریق قائم است از افراد روم بمعنی لشکرکش روم. و بطروس
یکم از زاهد ترسایان است. و بآب در فارسی پدر را گویند چنانچه
در عربی آب میخوانند. و در فرهنگ جهانگیری: بآب اول جام عربی
و ثانی عجمی، مرشد ترسایان است که پادشاه نشان باشد. و بطروس:
یکم از باپان است. جهود: کافر که متکر دین است و منحوس
آنکه خورست داشته باشد. حاصل بیست آنکه ابوالعلا در عصر
خود مانند بطریق لشکرکش کفار و مرشد ترسایان است یعنی
کفر و خلافت از ذات او منتشر شده، بلکه پدر بطروس است.
یعنی ترسایان او را مرشد خود میدادند، از تربیت پکیز
می شورد، هرگاهیکه چندی صفت داشته باشد جهودان خورست
زده ازو صدبار بهتر اند.

خواهی اش جهود ماعدان خوانی و رخواهی ملحد جهودان خوان
مانند جهود شد زحل رنگ لابل چو زحل جهود خیرنگ
او کهست که باروان قارهک باشد جهات هویجک

زحل: رنگ سیاه دارد و تشبیه او بجهود برآمده است که
جهود هر لباس سیاه دارد، و ابوالعلا نیز سیاه پوش است،
بنابران او را مانند جهود گشت، و تشبیه او سیاه پوشی است،
و خیرنگ: بمعنی مکرر فریب آمده و هویجک: در رشیدی
نام یکم از پیشوایان ملاحده و نصاری است و درین جا ابوالعلا
را نسبت باو کرده.

او جزیکه ذلی حق انهرید ایی از آب و این و زوج گوید

ام ابوالعلا مخمب ذلی حق دارد، و میگوید که حق تعالی
خست، اگر باشد مجبور است، یعنی اشتهار ندارد. و آن هویجک
که مرشد نصاری است، قائل آب و این و زوج است، یعنی
حق تعالی را پدر و حضرت عیسی را این و مریم را زوج او
میگوید. خورده باشد.

او مشرک و این معطل از دل هر مشرک چه از معطل

یعنی هویجک مشرک است که شری در ذات جاری جل
شاید میدارد، و ابوالعلا مخمب معطله دارد، چه معطله نام
جماعت است، که خدام تعالی را تعطل قایت می کنند. و اعتقاد
ذلی آثار اسماء صفات حق جل و علا میدارد، و گویند که حق
تعالی در اختیار خود معطل مدبریت، زیرا که او شری در
ذات پاری میکند و این در ذلی اختیار حق اعتقاد دارد.

از سر شده آفتابش از دست شام و دهان دریده چون طشت

آفتاب: بمعنی آفتابه، و آفتابه از دست افتادن، بمعنی آدمی
نفس مآذون است. چه آفتابه ظرف طهارت است، آب از آفتابه
خرسد، طهارت حاصل نمی شود. و سر: درین جا مراد از آب منی
است و شام: بمعنی شعت کننده، و درین جا مراد آواز کننده است
و دهان دریدنی، و آواز کردنی هر دو در ذات طشت است. حاصل
آنکه ابوالعلا که بالذات معطل است، سر را یعنی آب اذلال
را چنان برداشته است که آفتابه طهارت از دست او افتاده است،
و مانند طشت دهان دریده و فریاد کننده است. چه طشت
دهان کشاده دارد، و اگر درو در افتد فریاد میکند. و ابوالعلا
باین صفت متصف است. غرض آنکه درین جهت لازمه معنشی
مخکور شد، اگر کسی غور کند، باریکی او را خواهد دریافت
و در بیت آینده صریح صراحت میکند که در معنی تائید بیت اول
است، و آن این است:

لا بلکه چو طشت شیم زانار سر کرده بشمعهای سرکار

و این جهت نیز در مفعولیت ابوالعلا آمده و مخنث را تشبیه طشت داده. از برای آنکه طشت سر کشاده است و مخنث هم بدان صفت موصوف می باشد. و گاز بمعنی مقراض. و درین جا مراد از مخنث اوست. و نحو کرده: عاشق را گویند حاصل جهت آنکه ابوالعلا از آغاز مفعولیت عاشق آنکه تناسل فکور است و چون طشت پیوسته اشعرون خورد شمعها دارد. چنانکه از شمع سر در گاز، کنایت از قضاوت مفتون است که باعتبار خفته سر پریخته گفته باشد. و درین محل تشبیه شمع و گاز مولوی جامی علیه الرحمة نیز داده اند.

الف کرد از دو شاخ لام الف دور رها شد از گاز سیمین شمع کافور دارد نسب از جهمر خلخال هم دار جهمر گرددش جان پودر شیش ز آتش از هم بر سر از جای دهد باز مالد بجل جمل به فعل و سیما بینی که جمل یوقت گرما از فعل جمل چنان پزاید هم بر سر آتش جان پزاید چون از در دیس ستوده گردد درو گردد گریه گردد

و جعل جادور ایست سیاه که همیشه در سرگیس می باشد و از بوم خوش ببرد. و از ثقل چهار پا مراد سرگیس چهار پایان است. و گرد گوی: مرکب. خام گویست که آن مقام ملاحد است

صباحی را در این جوید چون یافت دهم صباح گوید

یعنی حسن بن صباح که سر کرده ملاحد بود و صباحی جماعت اویند و اعتقاد آن جماعت آنست که او زنده ازین عالم بآسمان رفته است و باقصر خود در این آمده سوال و جواب میکند و ابوالعلا نیز از آن جماعت است.

گوید که حسن پیغمبر بود کمال بزرگ مهتر بود

کمال: خام ملحد بود. برای اثبات دین ملحدان کتاب تصنیف کرده و نام این کتاب بنویس مشهور است حاصل آنکه ابوالعلا حسن بن صباح را پیغمبر میداند و کمال را بزرگ دین می نامد و عمل بر قنوس میکند.

گوید که محمد ام برادر مردیست حکیم که پیماگر او یا زین زید آن و این کرده انگاه ورا نکاح دیس کرد از محبت کاف ورون که مولیست محبوبم ازین حدیث اونیست

محدث: احدث کننده را گویند که از محدث کاف و خون: مراد از جناب یاریست که صاحب است. محبوب: درین جا مراد از مرد شرمشده است. و حدیث: بمعنی سخن آمده حاصل جهت آنکه مصنف میفرماید که ابوالعلا جناب رسالت را حکیم و کیمیاگر اعتقاد میکند و متبر بامر منوم بازن زید میکند اگر این اعتقاد او نباشد و این حدیث بر زبان او نباشد من از حق تعالی که او مولا جهان و پیدا کننده کاف و خون است شرمسار بوده باشم چه مصنف قسم خورد که اعتقاد ابوالعلا همین است که در ابیات ماسبق مذکور شد.

از روشه مصطفی که میجو است چو زارم ازین سخن نه گفت اوست هستند چریس گواه شب روز در فندق دوقو صد کله دوز در فندق شو بود نکاش صد گوز دو مغزی در دهانش

فندق: بضم فاء و دال کاروان سرام که بر سر راه باشد و خام موضوع است و نیز میوه معروف اما درین جا مراد از محله ایست که فندق در خام دارد. و کله دوزان زرباف دران جا سکونت دارند. و آن بیرون شهر شروان است حاصل جهت آنکه مصنف میگوید: اعتقادیکه ابوالعلا دارد آنجه که در اینجاست بالا گفته ام در این کفایت هست و برین معنی دو صد کله دوز در فندق دوقو خام محله ایست شامه اند و گواهی میدهند و ابوالعلا نیز دکان خود در فندق خود دارد و گوز دو مغزی گوز تند را گویند که بجز آواز بلند بر آید.

زو فندقیان بطبع خاموش بانصره چوشه پلوط ز آتش

شده پلوط: خام چوبیست که چوب در آتش اندازند فریاد میکند و در هنرهای آتش پلوط گویند. حاصل جهت آنکه اهل فندق یعنی ساکنان آن محله از ابوالعلا خاموش اند و از دست او فریاد برمی آرند چوبی شده پلوط در آتش و عبدالسلام شارح این کتاب نوشته که فندق دو خام محله کله دوزان است در شهر گنجه.

آنکه احمد را حکم دادند خاقانی را به بهی چه خوانند
گویند که رسول بود فخر ، در پور علی چه گویند آخر
فرعون شده این لعین بد دین مانا که نباید اهل قزوین
شروان که چو کعبه بود ازین پیش گردش چو کنشت ز آتش خویش
بهت القادس بدد بایام چون دار قیامت گشت بدنام
بر جیبش از فنا رقم بد اهل الموت را علم جاد
دار القیامت : دار محله کناسان است ، و نیز کنشت نصاری
را گویند .

باز آمدن بسر حدیث و تخلص کردن بنعت

محمد صلحتم ، و مدح مکتب خجندی

از قدوه چهل یاد دارم چون یاد دو قدوه قبله دارم
از منقطعان سخن درازم کاخرام دو کعبه یافت جانم
حاصل بهت آنکه اهل العلم که یکم از منقطعان دین متین
است ، ازو سخن درازم ، و اکنون فکر مضرعات او نکم
زیرا که اخرام دو کعبه جان من بسته است : یکم جناب حضرت
رسالت پناه است ، و دیگر جناب سید محمد خجندی که آن
هر دو بمنزله دو کعبه اند ، قدوه : پانکسر و الضم ، پیشوا .

بگذارم شرم نا تمامان دل دشمنم از شکسته دامان
آن قدوه کائنات یکسر وین قبله اهل طاعت کشور
آن سبیل صادق انبیا را این آس حائق اصفیا را
آن کرده برسر عاشقان پاک کملی سپهر و عردی خاک
این هر زده آتش از سر سوز دو جهب ملجم شب و روز
گر بر الطمان کنند بهداد صحر تو معجز حرر باد
آخر حرر از سگان نه ترسم پلک از شهر ژیاں نه ترسم

سبیل : زدهنده آئینه و غیر آن و نیز کننده شمشیر را نیز
گویند و آس : طیب را گویند - و حائق : بمعنی زیرک و دانا و استاد
در کار آمده - اصفیا : درین جا مراد از اولیا است - و کملی سپهر
مراد از آسمان است که رنگ سیاه دارد زیرا که کمالی جامه اوست
سیاه - و عردی خاک : مراد از زمین است که رنگ سردی دارد
و حرر باد ای پناه من باد .

دردل ضم ازدها ندارم کافریدونی درفش دارم
ازدها : مراد از ضحاک است - درین جا عبارت از ابتداء عصر
خود است - کافریدونی : ام فریدون نام پادشاه است - و درفش :
مراد از علم کاوه آهنی گر که در لشکر فریدون بود - آخر درفش
کاوایی نیز گویند - و فکر آن در صدر کتاب درشته شده .
مرف حرر از زبان معاف است من صید سگان شوم گران است
هر کشف دو شاهباز عالم آخر زکیوتوم دهر کم
و معاف بالضم و التشدید فا باز داشته شده از حرار . و
پرهیزانیده شده - کشف : پناه و غار ، و کیهف جمع آن .

العزۃ صامی و جیشی فی نعت محمد القریشی
العکبه چنتی و چندی فی مدح محمد الفجندی

صامر : شمشیر پرده - و مرد دلیر را نیز گویند که در
جنگ پرده سر دشمنان است - و عزت : بمعنی بزرگی و در خزینه
اللغات بمعنی قوت و بهرگی و عزیزی آمده ، و پانکسر و التشدید
زام معجمه مفتوحه متحقق شده - و در بعضی نسخ بجای العزۃ ،
العکبه بنظر در آمده - و آن بالضم و التشدید حال ساز و ساخت
و آمادگی باشد - حاصل آنکه نعت سید عالم صله الله علیه و آله
و سلم بزرگی من است ، و آن بزرگی در حکم تیغ پرده من
و لشکر من است ، چه کسی را که تهم چوده و لشکر باشد ، چه
همه غالب است : پس غلبه من به سبب نعت محمدی بر همه
ایشان عصر ثابت است - و نیز حکمت اشعار من که در مدح
محمد خجندی معروف است ، و آن سپر من و نیز لشکر من است -
و چنه : سپر را گویند - و چند بمعنی لشکر آمده .

در مدح صدرالدین مکتب اصفهانی گویند :

صدر الدین صحر دار ملت برتر از سه بعد و چار ملت
یعنی ممدوح صدر نشین ملت اسلام است و پاک تر از سه
و چار ملت است - و سه بعد : عبارت از طول ، و عرض ،
و عمق باشد ، که این خواص جسم است ، و جسم به آن ترکیب
بلیغ نیست - و چار ملت کنایت از (۱) ملت مدی ، و (۲) ملت
صوری ، و (۳) ملت فاعلی ، و (۴) ملت فاعلی است - و این چهار

هم حسم میکن را ناگزیر است. حاصل آنکه محدود مرکب از عناصر نیست که او را سه بعد و چهار علت عارض شده باشند، بلکه ازینها برتر است، یعنی ترکیب از نور نیست.

آن قابل محض و محض و آن قالب سر حدیث نقوش
محض کلمات و سر اکبر پنجمه مقشر و مفسر
دین از دو مجله است بر جام چرخ هدی از دو قطب بر پام
بصری که محمد عمر راست از فیض محمد عرب خاست
آن گنج هدی خلدت و بگشتش این مهر خاور پاسبان گشت
گنج قرشی بدید رایش کرد ارقم مصری از دهاش
بر نقب زان گنج و اخورد دست همه از قلم قلم کرد
ز رخس که ز راه دست شان ریخت گلگوشه روی ملت انگشت
نقدان هر کجا که هستند مهری ماهی پریده هستند
در چه قلبش نهنگ وار است همچون دریا خزینه دار است
سدیست عظیم مهر مالش یا چرخ ضلال را تلاش
زان خضر چو زی مقام اوتانست اسکندر شرم خار او ساخت

ارقم: قسم است از مار رنگ سپید و سیاه دارد. و ارقم مصری: مرکب درین جا مراد از قلم محدود است. و نقب زان دزدان را گویند که دیوار را برای هزلی سوراخ میکنند. و اخورد: چیمتی ملاقات کردن آمده. و دست قلم کردن بمعنی قطع کردن است و گلگوشه: رنگیست سرخ که عروسان پر رومی مانند ویاجویم نام قوم است که سکندر رومی برای دفع آنها سد پست و آنها سد سکندری میگویند. و درین جا مراد از گهرمان دین است که اراده خرابی دین دارند.

صدرش حرم موحدان است او دامخ اهل دامغان است

ام صدر محدود آید یعنی تمام بزرگان دین که هستی خود را فنا نموده در هستی خدای تعالی باقی شده اند، در مجلس معروف سکونت دارند. و دامخ بالفتح: سر شکستن. چنانچه بهر رسد و دامخ: اسم فاعل است، ام سرشکنند، درین جا مراد از ملاحده است. و دامغان: نام شهریست از قستان که ساکن آن ملاحده اند. حاصل مصرع آنکه محدود سرشکننده ملاحده دامغان است. و صحبت نهاده با موحدان.

از نور اله گرفته مصباح شب کرده صباح اهل صباح
معن گرم و معین ایمان تاج فرق و امین فرقان
مصر است و عراق در پناهش عین الشمس است بارگاهش
شعری نظر است جان پاکش دهن الهامان امان پاکش

معن: عبارت از معن بین زانکه است که در زمان هارون الرشید شمس بود و معین: یاری دهنده. و فرق: جمع فرقه. مراد از جماعت مسلمین است. و عین الشمس: دیده است هر مصر که آنها درخت پلسان میشود.

هادی مهر درین جهان اوست مهدی امر درین زمان اوست
گلشن چمن است هر صفایان دجال دران چه است پنهان
عقل این کلمه دروغ دانست کاینک مهدی در اصفهان است
مهدی بفضای آسمان نیست دجال بچه اصفهان نیست
مهدی است در اصفهان میکن دجال بر آسمان معین
اینک همه شب سیاه دجال آن دهر دلا آدمی مان
اینک همه روز مهدی پاک در صدر هدی وای الهاک
مد قلبش بگذا فتوی داری خضاب فرق دنیا
زان خامه که روی دین نگارد دنیا نقطه عروس دارد
فتویش کشیده دی به تسجیل در دهنه فتنه آتش میل
امروز کشیده هر بدین دلب در مریض میل سرمه خراب
شد فتنه بدست خراب مقبور کاکه نشود چمنش صور
پک مرگ ده چمنش ز مرگ کافور خورده است فتنه گوهر

مد: به تشدید دال، خط که بر سر الف کشند، و در اصطلا

اهل سباق خط دراز که بالا حساب نگارند. و از نقطه عروس مراد از خال عروس است که باعث زیب چهره اوست. آتش میل: مراد از آن میله است که در چشم کشیده چشم را نور میکنند. و دوز نام مکان است که آخر موضع میل میگویند، محرم دران موضع مدفون است و افیون خوردن: بمعنی: در خواب رفتن است.

در مدح برادر صدرالدین که او را جمال‌الدین

محمود خوانند

موسی قدم است و مصطفی جود هارون علی و جهان محمود
کوالجد جمال دین مختار محمود کایا اوست احرار
امانه ایاز عشق و خدمت بلکه ازین گوش ایاز خدمت
یاکان همه هر کشیده او احرار درم خریجه او
چون هنام از سناه ایمان ویران کن سومنات خفادن

ام وقتیکه مبدوح هنام محمود غزوی شد، از فوج ایمان سومنات
خفان را ویران ساخت یعنی کثر و کفار که خفان عبارت ازوست،
منعهم کرد، و همه کافران آن دیار را مسلمان ساخت چنانچه محمود
غزوی که سومنات را ویران نمود، و بت او را شکست، و سومنات
دام پخته باشد، در ملک گجرات سلطان محمود سبکتگین آخر
ویران نمود، و در هندوستان خانقاه مسلمین و مساجد بنا نمود، اگرچه
اسلام دو هندوستان از نصیرالدین سبکتگین پدر محمود رسیده
اما بعد وفات او باز کفار مسلط شده بودند و محمود در عصر خود
رسیده هندوستان را باز تسخیر نمود و سومنات ویران ساخت و
مراد مصنف این است - و محمود از لشکر اسلام سومنات را خراب کرد.
مبدوح که هنام اوست بقوت ایمان، سومنات خفان را ویران ساخت.

غیبی است خراگب مقالش و ز غیب غریب تر خصالش
العی دو برادر فلک تر چون جوزا یکدل و دو دیگر
چون احمد و جبرئیل همد چون عیسی و آفتاب باهم

یعنی صدرالدین و جمال‌الدین که هر دو بخرد برادر حقیقی اند
اگرچه مانند جوزا در ظاهر دو دیگر اند، یعنی هر یک وجود
علاحد دارند، اما در معنی یکدل هستند، و جداگی در میان ندارند
و بعضی میگویند که آن هر دو برادر توامانند، یعنی هر دو از
شکر مادر معاً تولد شده اند - و تشبیه جوزا بر توامانیت آنها
دلیل صریح است - و عیسی، و آفتاب هر دو را باهم گفته برادر
آنکه هر دو در آسمان چهارم مقام دارند.

در سلامت شرعی و غریب اسلام این مهر بلند و آن مه قار
به آنکه محاق در میان است در منزل اجتماع پیوست

باید دانست که مصنف صدرالدین را آفتاب گفت، و جمال
الدین را بهاء تمام تشبیه داد که آن عبارت از بحر باشد -
و قدرت درین این است که ماه از تقرب آفتاب در محاق می افتد
و این مهر دو برادر که بمنزله آفتاب و ماه هستند، باوجود قرب
خوف محاق ندارند، و در منزل اجتماع پیوسته اند، و قرب
ایشان دافع محاق است، یعنی کاهش ندارد.

در گوهر دین، هوکان ایمان بل هر دو گوهر از یکم کان
مصرم ثانی متمیل بد و معنی است، (۱) یا آنکه هر دو
توأمان هستند، (۲) یا آنکه هر دو از یک رحم مادر متولد اند.

دو جان چه دو کلمه ترازو است مختار عرب زیاده اوست
بادا ابد الابد گران سر آن کلمه دین بدین دو گوهر
زیاده: جاضر، علاقه دست شامین که آخر بدست گرفته
ترازو بردارند - و شامین: در لهجت فارسیان دست ترازو که از
چوب باشد.

در مدح قدوة المشائخ عزالدین محمد

قصار گوید:

زان عالی مهلس مقدس عزالدین یادگار من پس
بر سینه زعفر قیاس دارم عزالدین شمس دارم
گرده است مرا عزیز سرمد عزالدین حرز جان محمد
از مزین کس عزیز گردد ناچیز بهل عزیز گردد
غیر دارم نه عرو در دست گر عزیزی ازو تمام ترست

عز: دارم بت است، در ایام جاهلیت در مکه معظمه استاد
بود، و آن سر آمد بقیان آنها است، و آن پنج (۱) اند - (۱) لات و
(۲) منات و (۳) عزی، و (۴) هبل - رسول علیه السلام بعد فتم

(۱) در اصل چنین است -

مکه آن را شکسته در پام دیوار مکه گذاشته اند، و صاحب قاموس عزى را بالنصر و التشديد و الف مقصوره تحقيق کرده است -
عرو: بالنصر، گوشه، و دستة گروه، و دستة هر چیز که باشد و چیز درخته که دائم سبز باشد، و شیر درنده، و گروه مردم این جاکنایت از مصطفی مجید است - و عزى که در مصرم ثانی واقع است، جالکسر، عزیز شدن و ارجمند شدن است حاصل جهنم آنکه قسم میخورد برین که من در بزرگی و عزیزى غیر از مبدوح دیگر که را ندیدم که بر او ملأحق شده باشد - اگر فریض قول دریغ گویم، در دست من قرآن مجید هست، بلکه عزى هست است -

سر دفتر سالکان تحقیق از دفتر عشق خوانده تعلیق

تعلیق: چیز یکه جهت حل مشکلات در کنار خریدند، و جمع آن تعلیقات می آید، و این لفظ مستعمل است در میان اهل علم یعنی آنچه دفتر عشق تعلیقات داشت، همه را خوانده و یاد گرفته و به حقیقت کار واریخته است و بعضی آویختن چیزی به چیز آمده و حضرت مولوی جامی رحمه الله در فوائد الضمائم تعلیق را مقابل فلفاء نوشته اند و آن اینست: الفرق بین الفاء و التعلیق من وجهین - اما هما ان الفاء جائز، لا واجب و التعلیق واجب و الثاني ان الفاء ابطال العمل فی اللفظ و المعنی، و التعلیق ابطال العمل فی اللفظ لافى المعنی، انتهى كلامه - اگرچه عبارت مولوی بین الفاء و التعلیق است و از مائمه فیه نیست لیکن برای فوائد عوام بقلم آمده و تعلیق بمعنی نام کتاب است که آورده در علم دمر حاصل جهت آنکه مبدوح سر دفتر سالکان تحقیق است یعنی آنها که در طریق تحقیق سلوک اختیار کرده اند، و از شبهات بکلی دور شده در منزل یقین قائل گردیده اند، مبدوح سردار آنها است و از دفتر عشق تمام علم از روم تعلیق خوانده است -

آن عهد محققان جمالش آن روزی قائلان مقالش
کادها که زبانش خلق چهوست سببان زمانه در فرو هست

سببان وزیر خوشیروان است، و در فصاحت و بلاغت او را ضرب المثل ساخته اند، و میگویند که من صد و شصت زبان میدادست، و هر روز در یک زبان کلام میکرد.

صافی است بهایم یقینش از میخ هوا عوای دینش
بایم که چه کار دارد گو قصاری شعار دارد
قصار هر عری گزور را میگویند و گزور را کار بافتاب است
بایم کار ندارد که آن در حق گزور مضر است مصنف میگوید که
مبدوح از میخ هوا و هوس نفس پاک است زیرا که قصار است و
قصار بایم کار ندارد.

که میخ دران هوا نهد بی کز روح بود بخار دروی
در چشمه صدق شسته زاغاز از جامه جان کدورت از
بافنس ظلمور کینه چسته از ظلمت از سینه شسته
در شستن سینه دام داده قصارش از آن لقب فتاده
حاصل بیت آنکه مبدوح سینه خرد را از رنگ هوا و هوس
چنان شسته و پاک کرده که مردم او را ملقب به قساری کردند -
چه کار قصار جامه را از هرک شستن است - و مبدوح هم سینه
خود را از آلائش هوس دنیوی شسته است.

گر قساری کند صواب است کاشک و رخس آب و آفتاب است
جز صورت آن رخ منور کس دیده است آفتاب اسیر
اسیر: در لغت گندم گری را گویند.

به آنکه عسوف شد نقابش شسته همه رنگها که دیده
ز آئینه سینه ز آب دیده آئینه بآب می زدهاید
این معجزه بین که می نماید جوهر بقال او تهرک
الحق نظر نهایتر کرد کز شیخ عمر حکایت کرد
از مدمت شیخ دادم ایام تاج کمر و سریر اکرار
زان تاج و سریر سر فرازم پس محمت تاج دینی طرازم
شهر همه در ثانی خوشتر در تاج شکوهر است گوهر

در مدح سراج الدین علی شیبانی گوید

تاج الدین واعظ الفلایق نور الحق حافظ المقایق
تاجی که پر امتش خراج است شاهنشاهی چه جام تاج است
خامر زبید سپهر پیرش تاج سرمشتری سریرش
زین تاج بلند سر شد اسلام کاهید سیر آمد و علی خام
در خیبر بدعت کرده هیجا زان پیران ثوالطکار گویا
سدیست کمال محکم را شیبانی دین هاشمی را

شیبان: خام قبیله است مشهور، و نیز نگهبانی کننده را (شیبانی) گویند.

او هست مرا برادر دین خصمانم ازو هر آفر کهن
فردا که برادران همد می بگیرند یک یک از هر
من دگریزم ازو دران سر پس گویم موحیا برادر
این گوهرها که می فشادم شایسته کار اوست دادم
دادم که هر نقد گشت کامش منسوب کند سه حرف نامش
یعنی بهدایم مهرمن خاقانی را حق است برمن

حاصل مردو بیت آنگاه انچه که من در مدح او اشعار گفته
ام، 'ممدوح بعد حاصل کردن مراد خود بآمر سه هروف اسم
خود که علی است مرا منسوب خواهد کرد، یعنی خواهد گفت
که خاقانی بر من حق دارد، من او را بآدم خود منسوب کرده
ام، چه هرفس را که در پناه خود می آرند، او را بآدم خود موسوم
میسازند تا او را برکت افزاید.

گهرم اگرم ظنیر دهخ است یا برگر ازین سخن شنیده است
ورده است ثنائی بر زبادم این ورد ثنائی هرز جادم

در مدح قدوة المشائخ رشیدالدین گوید:

پاریست مرا درین کهن دهر از تلمذ بو سعید ابو الفیر
طبعش همه مکررات به مکر صدیق سخن رشید ابو بکر

ام ممدوح که رشیدالدین بن ابوبکر خام دارد، از شل
حضرت ابو سعید ابو الفیر است - و من او را درین دنیا بیاری
گرفته ام - و صدیق بآلکسر و لشجه دال، بهار راست گو -
و لقب خلیفه اول رضی الله عنه.

ظاهر بصفت چو گوهر خورش عالی به حسب چو اختر خورش
دادم که بدین سه جهت ظاهر در هر دو جهان شود مظاهر
کاخ حرق همد مرصی بهت الشرف است بیت داعی

باز آمدن بامر حدیث و تخلص نمودن بممدوح

که این کتاب با اسم (او) پرداخته است

فکر فضلا چو گلترم این قدر باز آیم هر مدائیم صدر
در سنگ سخن جوامع آرم پس واسطه را باخر آرم
آن واسطه چیست صدر اسلام وان صدر کدام صاحب شام
دی هاتف صیم دادم آواز کای صاحب نطق سر پرداز
در مدح جمال دین و دنیا بعد از همه هر سخن چه معنی
گلترم سرپست این نه طغیان قصدی است درین میانی نه تسیان
کان صدر معبدی است دیگر از رسم سخا و علم و منظر
نه گویند محمد آخر بعد از رسل آمده است ظاهر
نه روح پس از طبع است آید نه مضغه ز بعد خطه زاید
بعد از سه نتیجه زاد انسان بعد از سه کتب رسید قرآن

این بیت جواب سوال مقدر است - تقریر سوال این است
که هر مدح جمال الدین موصلی بعد از مدح قبام بزرگان در آخر
کتاب نمودن برای چیست جواب آن در ابیات آینده مکتور
میشود بکه از این بیت که انسان که اشرف مخلوقات است،
بعد از سه نتیجه به ظهور رسید، و آن این ست: نتیجه اول
خطه - و نتیجه ثانی ملقه، و نتیجه ثالث مضغه - و انسان بعد
ازین سه نتیجه مجسم شده از رهم مانو بیرون آمد یا
آنگاه اول کون جماد، و بعد آن نبات و بعد آن حیوان و در

مرتبه آخر که انسان از حیوان بظرف جدا شده و قرآن مجید
هز بعد از سه کتب آسمانی که یکی زبور، دوم توریت، سوم
انجیل (است) خازل شد.

صبح از پس شب کشید خنجر
سنگ است خست و انگهی کان
برجیب و کله نهند یکسو
شبه کلبی است چرخ گردان
دین چند هزار سر بدور
خورشید که او جهان کشاید
این عکر دلیل ید اگر نی
چرخ از همه مدح اوست اولی

در مدح ملک الوزرا سلطان الحق جمال الدین موصلی، و خاتمه کتاب گوید:

سلطان سفا و صدر مطلق
سلطان بحق جمال دین است
چرخ است غلام صدر و من هر
می سازم در مضیق شروان
از بسکه کمر سمام فشرش
سبحر به طویلها گوهر
از بسکه خرد تنام او راند
شد گوش دلم جواهر آگین
هر دو که زبان می فشاند
از هام مشفق هولایش
در گوش دلم صفات او خواهد
دارد گوشتار زوین
از گوش بقرض می ستاند
در حلقه کمر جفاک پایش

هام مشفق: مراد از هام دو چشمی باشد که هر سر لطف هو
است و در مصرع ثانی هام قسمه است حاصل بهجت آنکه من
هام دو چشمی هوام او را دو حلقه گوش جان خود میکنم درین
معنی سوگند خاک پایم اوست.

(۱) چشم اول و ختم ثانی که کلام و پیرامین (۲) کلام و گردن گریبان (۳) بانصر
تصویر و انصاف (۴) بکسر اول و ختم مهر و حکمی طای مهله شتر بریده و مرده
کوفه و هند دوق و بریده کتاب.

در گوش کمر که من غلامم
تا جرمین ازین غلامی ایام
دانی که بدان هدایت آباد
از مجلس آفتاب یک روز
آورده جمن که این جواهر
یا گردن فرو کشایش از هم
بر جمن که این شنید بر جست

برجهس دام مشتری که قاضی ملک است.

از دست بریدنی بپرداخت
چون دست بریده آفتاب است
چون دام بر آفتاب کرده است
باز آمده آفتاب پیشم
کام خاقانی بحق هستی
کز خلعت آنکه صدر دینی است
من آن همه گوهر از سر ملک
آن عقد چه بسته شد بدست
بر گردن ازادش بستم ایرا
این عقد چه باز جا رساند
بر پیشانی رای سارق
دستی دگرش دمد بهجمل
این عقد که ختم شد بنامش
گر بوده اوست حکمی او راست
مدحش به ازین نکسته کس
گر خاطر پاک را کند حث
گر آنچه درین گراسه گفت
در ملک سخن رسد مرا فخر

(۲) مهر منم که چینی غلام باشد.

هر دوخت من هر آنکه هستند در دامن سخن بریده هستند
 کس را سخن بلند ازین دست سرگند بهصطفی اگر هست
 عاقل همه صاحب القرائن خواهد جان مادم صاحب جهان خواهد
 از صورت عدل ذات او باد عدلش مدد حیات او باد
 گر هرچه بکار گاه دینی است از عدل دراز هر تر نیست
 حور الاخوار بر سرش باد رب الارباب پاورش باد
 ایی دعوت را بگاه تپلیل آمین آمین گناه چهریل

عقد : بالفتح ' گره و جالکسر رشته مروارید وایرا : بمعنی
 زهرا ' یعنی ازین جهت ' حث : بمعنی بر انگیزتن گواست بمعنی
 قرآن مجید آمده - تپلیل : لاله الا الله .

کلیات ابجدی حصہ چہارم

حقیقت نامہ

مصنف

میر محمد اسماعیل خان ابجدی
ملک الشعراء دہلی و الاجامی مدراس

مرتبہ

محمد حسین مہوی لکھنوی
سابق جونیئر لکچرار اردو، مدراس یونیورسٹی

اور

محمد یوسف گوکن - ایمر - اے
جونیئر لکچرار اردو، مدراس یونیورسٹی

مدراس یونیورسٹی

سالہ ۱۹۵۴ء

SHARH-i-TUHFAT-al-IRAQAIN

BY

MIR ISMAIL KHAN ABJADI

EDITED

BY

MUHAMMAD HUSAYN MAHVI,

Junior Lecturer in Urdu (retired)

AND

MUHAMMAD YOUSUF KOKAN, M.A.,

Junior Lecturer in Urdu, University of Madras.

UNIVERSITY OF MADRAS

1954

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ای مہربان تیر منہ خوش کان دھو
 تہی کی باتوں کو کہوں میں کھو
 گرچہ تہی لازم ہے منجھوی بولنا
 راز مغلے تہی کی دلکا کھولنا
 لیک دلمیں عشق آٹھانا کیا
 اُس سبب سے بولنا بھانا کیا
 تہی آپس کے حال کو جب پائی ہے
 سوڑ دلکا کب زبانپر لائی ہے
 تہی پری ہے دور اپنی اصل سون
 دھوختی ہے روزگار وصلوں
 رات دن اس شہر مٹی دالان ہے او
 جلت ہد حالان و خوش حالان ہے او
 پانگ اوسکا سور اسرافیل ہے
 مردگان کو جنبش تمویل ہے
 ہے جہاں سب مست اوسکی شورسون
 آسمان پھرتا ہے اوسکی زور سون
 گرش مینوں میں پری ہے پانگ تہی
 دلمیں اجلی کی چہی ہے سانگ تہی
 راگ اوسکا سن دیوانی ہو دھیر
 مارتی چہی چہی سر ای لہیر
 چپ سی تہی کہ درہ کا ظہور ہے
 گلشنان کی پھول سب مضمور ہے

(۲)

مرد و زن جگ کہ سب روتی آئی ہیں
مکہ انجمنی اپنا دھرتی آئی ہیں
ذی کہ آوازی سی سب دلہور ہو
ہر طرف پرتی پری رنجور ہو
کوچ ذی ظاہر منی ہی خشک پوست
لیک ہی باطن منی آواز دوست
جمنی اوس آواز کر سمجھا اگر
مست ہو پھر ذی لکھا جنگل پگر
ذی ہی لازم منجھو سارا بولتا
ذی کی سنہ کی حقیقت کھولتا
اوس سبب سی عارف حق مولوی
بولتی ہیں در کلام مثنوی
آئندہ ذی میگویند اندر زیریں
گر بگویند منی جہان برہم زہر
جان شہرین عشق سی ہر جانی
عشق ہی یا کوشہ فرہاد ہی

(۶)

بولتا ہوں تجھ کو ای فرق نہاد
ذی سو ہی انسان کامل کا مراد
دیک تو تشبیہ جو معقول ہی
عقل کل آئینہ معقول ہی
ذی اہم ہستی سی ہو غالی سدا
لب سی خالی کی گری ہودہ سدا
حال عارف کا بھی اوس دستور ہے
فہم کر اوس جانے کو گر سور ہے
اور خدا کی ذاتیں خالی ہوا
ظہر تھا سو پھر عباتی ہوا

(۲)

گر اوس حرکات یا سکناات ہی
اوس مقدس کہ سب آیات ہی
لیک اہم کہ اصلوں اور دور ہے
ہم کہ آمیب سے رنجور ہے
ہر و مائر کی حکایت نت گری
اوس جدائی کی حکایت نت گری
پھر سبب گروہیں ہر یا تمن
حلی لہاوی لب آپر در مدن
ہم گامی مروتی لی سخت تر
خاص جو عاشق اچھی خودی جگر
ہم جدائی کہ سبب سبب تین چوڑ
خوگر سبب اوس صاحب قدیر

(۳)

بولتا ہوں کان دہر دیکھو منو
عارفان پر کیا جدائی ہی سوا
کس سبب سی او ہری ہیں نوحہ کر
کیا جدائی سر گھری ہی اون آپر
او اتنی اول خدا کی ذات ہیں
جنہ کر ہو چاند جیسا راتیں
ذی اتنا اونکو تھیں ہور وجود
ذات یعنی صرف تمی دیگر نہر
علم حکما و انسی اونکو دور کر
اس قدم کی صبر سون رنجور کر
ملک میں ارواحی ٹھانا دیا
لیا حدوتی رنگ کا بھانا دیا
اوسنی حیوان رہی کٹی لاک سال
ہم کی میدانیں ہو پایمال

(۲)

درد و غم سے جفت ہو رہتی تھی
حال اپنا ہی نہیں کہتے تھے

(۳)

پھر سنو دسری جدائی کا آن دھرم
اصل کو سمجھو اپنی پہل کر
قادر مطلق ہی اس ارواحوں
کھینچ کر لہایا ہی دسری دار کوں
اُسکی تپیں ہی نام عالم میں مثال
یوہی دسرا مرتبہ سمجھو اتنا
عالم دل اور کتہیں بعض کہیں
مست اور کی جام سے درجہ رہیں
برزخ صغرا بھی اوسکا ناز ہی
جسم و جان کہ پیچ اوسکا ناز ہی
روح میں سور نفس میں اوی حباب
واردات غیب اوپر بیصواب
اصل اوی فرم اور کی سب جهان
جانتی ہیں اس سخن کو عارفان
چند مدت دھرم جدائی وہاں رہی
قلم سے عبرت کی لی آفت سے

(۵)

یہ سنو تیری جدائی کا بیان
کس قدر کا رنج اوسہیں ہی بیان
مرتبہ ہی عالم اجساد کا
قہر ہی زخمیر ہی آزاد کا
عارفان اس نام میں جاندی گئی
ملک میں ظلمت کی ساندھی گئی

(۰)

دل اوپر آکر گھبرا خوف ورجا
رو دیکھایا ہر طرف سی التجا
پار کہ پہلو سے از پس دور ہو
ہجر کہ ماتم سے لی دلہر ہو
ہر زمان کرنی لگی ہیں آہ مار
چشم کر دریا سی گھر فگار
جو پریا ہی دور اپنی پار سوں
کہوں کہ روی یاد کر دلدار کون
اس سبب سے مولوی والا جذاب
ہر کتاب مشنوی مستطاب
کر اشارت ہی اوپر فرمای ہیں
حال عارف کا گل دیکھای ہیں
کچھ تو سمجھو ایسی زبان کر نظر
حال کسکا یوہی دیکھو دھرم کر
سبب اوپر یہ حال ہی سپر ہی غم
سبب اوسی عبرت مٹی ہی چشم دھرم
لہجہ چاہل کا سو دھندہ گور ہی
آپ اور کی ہجر کا سبب شور ہی
دیں پھانیا اصل کو اپنی کچھ
دور کو نزدیک کرجانیا سبب
چشم عارف دور حق سے باز ہی
اس سبب سے بولتا پورا ہی
او پھانیا اصل کو اپنی مگر
ہجر کہ کرتا شکایت سر بسر
او جدائی تم کو دین معلوم ہی
دوستی دلی تم سے معدوم ہی

(۶)

گها پري مهس آب گل کی دام مهس
 مثل حیوان نفس کی آرام مهس
 مرقم بی پر هو نکو پر گهرو تم
 ره زندان کی راه پر مت سو ژتم
 صبح تمون اپنا گریبان چاک کر
 نی دین دلاں اچهو هر وقت پر
 عشقا افسانه پس دلکش اهی
 یو حکایت یو شکایت خوش اهی

(۷)

عارف پالنه اوپر دو حال هم
 هر دو رحمت مال مالا مال هم
 لیک جب پر فیض آقا کی اسی
 وقت اسهر سخت هو تنگی دسی
 جنب اوسپر جوش گر کرتاهی زیر
 تن اوپر پنجہ کری هو عشق شهر
 عقل جاوی بھاگ کر اوس وقت پر
 حیف کردی کو لگی جینی اهر
 ار احو پر وقت وقت دزم کی
 یار کی دوری سی جزم و غزم کی
 اوس اوپر حالت منی اوس فیض کی
 ہجر کی کرنی شکایت کو لگی
 اوس اوپر گرتو کری محبت طلب
 پر حدیث مصطفی پالیت رب
 شاہ دین منگتی تھی از بالای کوه
 دالنی خود کو زمین پر پوشکوه
 پس اچھوگا حال کھادسریانکا چول
 اُس گرہ دھیس جو بھوگا دس کو گھول

(۷)

دیس کو عارف هر زمان محفوظ کی
 قرب کی دولت ستن محفوظ کی
 وصل کا ہور فضل کا دیں وہاں کی اکت
 وہاں جدائی ہور ہوئی گانہں کی پنت

(۸)

بسط کا یو مرتبہ ثانی اهی
 وصل دینی دلیر جانی اهی
 جب اچاوی صبح صادق یوں نقاب
 رو دیکھ دین صد ہزاراں افتاب
 ذات عارف پر طراق ہور سرور
 پیش پس اپنی جو دیکھی خور خور
 ہمنشینی یار سے حاصل کری
 وصل پا دسویانکتیں واصل کری
 تن زمیں پر دال چون نقش علم
 عرش و کرسی پر رکھی اپنا قدم
 هر طرف آزاد هو طہران ہوی
 عقل تسکو نا سمجھ مہران ہوی
 فیض کی مغزن اهر عارف سوهو
 جو منگی طالب هو اسکو ہروی او
 وعظ و تلقین کا ہوی مطروح باب
 خلق کو دیکھلائی تمب راہ صواب
 دیں شکایت اوسہیں کھہ کی یارکا
 پل کی واجب شکر اوس دلدار کا

(۸)

در طریق مخمب اہل شہود
 یو حقہ شوش ہواہی رو نمود
 کسب سالک کا جو ہوتا کی تبار
 بصد عرفان کی ہی اسکو یک مقلد

نام اوسکا هی زروی اجتمام
اصطلاح صوفیه جمع الجوامع
او مقام خاص خاص القاص هی
گنج نور و مایه اخلاص هی
ذات عارف کوهی خلوت هیکریس
بل مسبب همه موجودیت کا استکس
وہاں ہوگی کو مضمض لا ثلاث ہی
غیریت کی شدت کو دائیات ہی
عاشق و معشوق دودھ ایک ہر
سر اچاریس جبستی ای دیکھو
لی مع اللہ گر نیی جلی اوسی
عارفانگی محو سب ہستی دسی
لا نیی مرسل کا صاف پھید
بولتاہوں خوب سن ای خوش آمد
یوں کی ہیں خاتم پیمبران
نیست خودرا نہی گنجایش ہراں
پس ملایک کا کہاں وہاں نخل ہی
پہار کی گلشن کی او سب نخل ہی
در جہت ہی ذات اوجد کہ یقیں
ہر جہت سالک کون ہی جبل الہیں
اولا کنزیہ ذات پاک ہی
دور تراز حیز و انداز ہی
نیں ہی اسکو جفت ہوو فرزندون
عاشقی وہاں ظہر ہی ای پوالحون
او نہیں ماضی کسی در صور
کوئی نیں ہی اسکی صورت پر ستور
علوی و سفلی ہی او خود پاک ہی
صانع خوش طائر افلاک ہی

سب ہی فانی ہوو اوسکی ہوج نہک
گل شی ہالک قرآنہیں دیک
مرتبه سرا سوهی تشبیہ کا
او لکھیں ضد ای کنزیہ کا
ہو حقیقت بولتا ہوں کھولکر
مفت دیتا ہوں جواہر رولکر
سب ہیں اشیا مظہر ذات غفور
سب منی گیتا ہی اپنا او ظہور
ہر یگس میں رنگ ہر ظاہر ہوا
مختلف صورت پکر ظاہر ہوا
جستجو کا آگہی ہی استدر
عکس دالا قادی صورت منور
سب منی ہی ہی ذوالہ سب سے ہی
اوسکی ہستی ہی ہی ہستی ذات شی
اسہو گفتا ہوں کہی میں یک مثال
ظہر کو اسکوں سمج لی تون اہمال

آب اپنی ذات میں یک رنگ ہی
او صفائی دیک گردوں رنگ ہی
لیک جب گلشن منی دیکھای ہوں
صد ہزاراں رنگ بخشی جام ہوں
ہیگلان کو مختلف الراں کری
رنگ بخشی روی باغستان کری
جستجو کا ظہر ہی گل کا مگر
استدر ظاہر ہوی صورت پکر
ناف میں یک گل کہ مشک جان لڑا
حلق میں یک گل کہ زہر جان گڑا

ایک کو خوشبوئی دی سہوا کری
 پوی بد دسری کودی رسوا کری
 لیک سب گلمیسی ہی مخفی آب صاف
 ظاہرا گل نام ہی بی اختلاف
 گر گلان کو پھر دھوریی عرق کر
 آب کا پھر آب ہی ہر یک دیگر
 آب گامی سب تصرف دلفروز
 گلکی لی صورت کمربا ہی چند روز
 اس خط پر حق تعالیٰ کا ظہور
 جلوگر ہو ہر طرف دالیا ہے نور
 کفر ہو اسلام میں سب ہی وہی
 صید میں مورداں میں سب ہی وہی
 نور و ظلمت کو وہی ہستی دیا
 آب و آتش کو وہی ہستی دیا
 سنگ و گوہر اوس سوں یوں پکری میں زہب
 دھک و جداس سات پای میں شکھب
 بلکہ خود صورت پکر حاضر ہوا
 لیک پردا درمیان ظاہر ہوا
 جو ہشو کہ عارف ہائے ہم
 ہر طرف اسکوں سر وجہ اللہ ہی
 ہستی واجب اہی ممکن خطاب
 ہر جنوں و اللہ اعلم بالصواب

پھر ستر مہری سی یو پوہام ہی
 جو اچھی سالک اسی اعلام ہی
 قلیل تنزیہ ہو یک ہارکہ
 داکری تشبیہ سوں ہزارکہ

یو سو مکھب ہی منزہ کا صریح
 گو وہی دسری طرفی او قہیم
 ہا کہ ہو تشبیہ پر اشفہ کر
 تا کہر تنزیہ سی عاری نظر
 یو سو مکھب مشتبه گامی دلیل
 دین میں اضف میں اسکی سب دلیل
 بلکہ درو سی ہو غرض ای دھک ذات
 جمع کر تشبیہ کو تنزیہ سات
 رکہ عقیدہ یوں سمجھ کر ای پور
 ہی خدا سب میں و سب سوں پاکتر
 جسنی یوجا دیا سو او عارف ہوا
 مرتبہ سی ذات کہ واقف ہوا
 دین کو او عارف نہیں بیشک سمجھ
 شورہی طبل تھی گادین ہی سمجھ

جو حقیقت کا زر اخلاص ہی
 مصرفت اوسکی کسوٹی خاص ہی
 بولتی میں اہل دل صاحب نظر
 خالق و مخلوق میں یوں فرق کر
 جو جمیع صفات سوں جامع ہے سوا
 یا تقید کر اچھی بندہ ہی او
 اور تقید دین اگر مطلق اہی
 او خدائی اس و جان ہر حق اہی
 دین ہی ہاں کہہ گفتگر آفاق کا
 فرق ہی تقید ہو اطلاق کا

(۱۲)

بندگو اپنی زبان اس بھید سون
تا دیکھوگا چہرہ اُمید کون

(۱۲)

یو بیان مغل ایچی تو خوب ہی
چمپ کر رہنا شیرو محبوب ہی
حق ہی جب ظاہر کیا اپنا جملہ
اولا پیدا ہوئی اس سی ملک
تس پچی اہلک کر پیدا کیا
عشق کا افسون پرا شہدا کیا
بعد اُسکی جگ کتہیں بخشیا سرور
کر مولید ثلاثہ کا ظہور
تس منہ اول (جماد) پکریا جمال
پس دیات آیاہی اپنائی جمال
درجہ ثالث منی میراں ہوا
خاتمہ اوسکا یقین انسان ہوا
اس بھنگو عقل نہ پائی اہی
آہمی سو علت پائی اہی
جو تصور میں مقدم تھا گھر
دور دایا ہو موخر جلوگر
مخزن گنج صفا انسان ہی
غنیۃ یاقہ وفا انسان ہی
مطلہ انوار خورشید جمال
منبع اخلاق پاک کوالجلال
جامع افراد اسماء و صفات
مظہر شایستہ آثار ذات

(۱۳)

ذات اوسکی مایہ عزت اہی
نقطہ گل داپرہ وحدت اہی

(۱۳)

یو دقیقہ خوب سی ای مقدر
لوح دلہر اس بھنگوکر رقم
گر گری بندہ اپنی کسب و جمال
وہ ہوئی فانی بذات کوالجلال
پاکری ہستی کو اپنی ہم نشان
ہا ہوئی ذات قدر میں خود نشان
دیس خدا ہوتا ہی مرکز بالیقین
اس سفنگو جانتی ہیں اہل جہن
یا خدا ہوتا ہی بندہ بالضرور
گر گری بندہ ہیں اپنا او ظہور
ہوتا ہوں اس سفنگو مان تو
حق سو حق بندہ سو بندہ جان تو
کڑھی تہمت بذات کو الہین
سر سر پوری قلم ہونو بھن
آرسی پرگر مٹی خورشید نور
آرسی اس نور سی ہستی ہی سور
لیک نہیں او سور بالذاتی اہی
بلکہ اوس سے نور کو پائی اہی
گر پھراوی موگر اپنی سورکہ
جوت کھووی آرسی ہم سورکہ
اس مثال پاک کر اہجان جان
فہر کر حاجت نہیں گھڑا بیان

(۱۳)

(۱۴)

سایه حق مرشد کامل اهی
او اهنکی ذات میس عادل اهی
آب و گل سی پاک قرهی او گهر
وصل که دولت سی دایم پهرهور
شمع روشن احدیت کی پزیر کا
سیف قاتل کافرا دگی رزم کا
خور چشم مرتضی جان رسول
گوهر فرخنده کر کان پتول
گنج معنی نقد دل بالاتفاق
سب ملک دهرتم هیس اسکا اشتیاق
عرش کرسی پرهی اسکی داوری
شاه جان سید محمد قادری
دستگیر عالم هرداندگان
کارساز زندگنی بندگان
چورگهیگا سر کو اوسکی خاکبر
او دیکھیگا مرکتبہ اہلک پر
جو ہو دیگا بندگی مہیں اسکے چور
او دیکھیگا آہنی کو نور نور
چورگهیگا اس سے اپنا اعتقاد
پانگیگا دوتو جہانمیں او مراد

(۱۵)

شکر اللہ یو حقیقت نامہ سب
ختم پانیا از ثقیل فضل رب
لیک ہووی تا جگت میں کرپند
ہارقال کے پاس جب ہووی پسند

(۱۵)

دیس ہی آسای کچ سفن کا بولنا
سفت مشکل ہی جواہر رولنا
جاف دلگا جب ہوا رنگیں چہار
تپ ہوا ہی یورسالہ لالہ زار
مغر جانسی پو سخن قدرت لیا
تنگو کر لافر قوی دلکو کیا
عشق کی دریا منی خواص ہو
ساحل لب پر گھر لپایا ہی او
ابجدی ہستی سے اپنے پاک ہو
آستان معرفت کا خاک ہو
مثنوی مولوی کی بیت گون
شرح گہتاہوں کہ پکدل سوز سون
اشک ریزی سی سدا ہو غرق آب
یوں گھی یا لیتنی گنت قراب
رمز اسکا ہو ہی سی لی بیہدرنگ
خاک شوقا گل پروید رنگرنگ
مہر کرلب گواگر ہی ہوش تار
بندگر یعنی زبان ثبت کلام

in their proper place in order to provide greater facility for the reader. This good job was done entirely by the present junior lecturer in Urdu. He has also rewritten the introduction to the work prepared by Mr. Mahvi and has added new notes wherever necessary.

(2) *Haqiqat Nama* is a short treatise in Urdu verse by Mir Ismail Khan Abjadi, giving mystical interpretation of some of the verses of the *Mathnawi* by Mawlana Jalalud-Din of Rum.

Djarta (Indonesia) } S. MUHAMMAD HUSAYN NAINAR.
1st July 1954 }

HAQIQAT NAMA

BY

MIR ISMAIL KHAN ABJADI

EDITED

BY

MUHAMMAD HUSAYN MAHVI,

Junior Lecturer in Urdu (retired)

AND

MUHAMMAD YOUSUF KOKAN, M.A.,

Junior Lecturer in Urdu, University of Madras.

UNIVERSITY OF MADRAS

1954

FOREWORD

The volume, that is now published, represents *Kulliyat-i-Abjadi Part IV*. It contains the following works.

- (1) *Sharh-i-Tuhfat-al-Iraqain*.
- (2) *Haqiqat Nama*.

(1) Mir Ismail Khan Abjadi, the poet laureate at the court of Muhammad Ali Khan Bahadur Nawwab Walajah I, the ruler of the Carnatic, wrote in 1200 A. H. (1785 A. D.) a commentary (sharh) on the Persian mathnawi *Tuhfat-al-Iraqain* by Afzalud-Din Ibrahim ibn Ali Shirwani, Haqaiqi Khaqani, a Persian poet born of an humble family in Shirwan, a city on the west coast of the Caspian Sea. His father was a carpenter and mother, a convert to Islam from Christianity. He had the *takhallus* (*nom de plume*) Haqaiqi which he later on changed to Khaqani. He went on a pilgrimage to Makka and Madina in 551 A.H. (1158 A.D.) and after returning home, he composed *Tuhfat-al-Iraqain*, giving therein a description of famous places in Hamadan, Baghdad, Kufa, Makka, Madina, Syria, Egypt, and Mosul, and of great men of learning. Khaqani died in 595 A. H. (1198 A. D.)

A press copy of the commentary by Abjadi, was got ready by Mawlawi Muhammad Husayn Mahvi in 1948, the then junior lecturer in the Department. The printing of this work could not be done during his tenure of office. When it was undertaken for printing in 1952, we found it necessary to revise the press-copy. As Abjadi's explanatory notes did not include in full the verses of *Tuhfat-al-Iraqain*, a reader would find it difficult to follow the commentary without the aid of the original text. Therefore all the relevant verses commented upon, had to be inserted

توضیح در بیان معنی کلمات

توضیح در بیان معنی کلمات

توضیح در بیان معنی کلمات

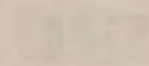
توضیح در بیان معنی کلمات

توضیح در بیان معنی کلمات

توضیح در بیان معنی کلمات

توضیح در بیان معنی کلمات

توضیح در بیان معنی کلمات

توضیح در بیان معنی کلمات

توضیح در بیان معنی کلمات

CONTENTS

	PAGES
<i>Sharh-i-Tuhfat-al-Iraqain</i>	1 to 288
<i>Haqiqat Nama</i>	1 to 15

MADRAS UNIVERSITY ISLAMIC SERIES No. 16

KULLIYYAT-I-ABJADI

IV

SHARH-I-TUHFAT-AL-IRAQAIN HAQIQAT NAMA

BY

MIR ISMAIL KHAN ABJADI

EDITED

BY

MUHAMMAD HUSAYN MAHVI

Junior Lecturer in Urdu (retired)

AND

MUHAMMAD YOUSUF KOKAN, M.A.

Junior Lecturer in Urdu, University of Madras.

MADRAS UNIVERSITY

1954

MADRAS UNIVERSITY ISLAMIC SERIES No. 16

KULLIYYAT-I-ABJADI

IV

SHARH-I-TUHFAT-AL-IRAQAIN

HAQIQAT NAMA

BY

MIR ISMAIL KHAN ABJADI